

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 2412

CALL No. Sa 35/ R23/ Sha.

D.G.A. 79

THE
PRINCESS OF WALES
Sarasvati Bhavana Texts

EDITED BY
GOPI NATHA KAVIRAJA

No. 40
(PART I)

THE
KĀLATATTVAVIVECHANA

PRINTED BY
B. C. BANERJEE
AT THE
Ramkrishna Printing Works,
BENARES CITY.

1932

CENTRAL AMERICAN LIBRARY
LIBRARY NEW DEHL

Acc. No.
Date:
Vol. No.

सम्राट्स्थपतिश्रीरघुनाथभट्टप्रणीतं

कालतत्त्वविवेचनम्

(प्रथमो भागः)

जयपुरराजगुरुकथाभट्टवंशावर्तसेन

कथाभट्टश्रीजयचन्द्रजनुपा वेदान्तभूषणोपाधिभूषितेन

नन्दकिशोरशर्मणा साहित्याचार्येण

टिप्पण्यादिना समलंकृत्य सम्पादितम् ।

24102

THE

KALATATTVAVIVECHANA

BY

RAGHUNATHA BHATTA

With a Foreword by

PRINCIPAL GOPINATH KAVIRAJ

Edited with Introduction, Notes, etc.

By

NANDA KISHORE SHARMA

Sāhityāchārya, Vedāntabhūṣana. Research Scholar,

Government Sanskrit Library,

BENARES.

1932.

32845

Sa 35
Rag/Sh

CENTRAL LIBRARY

Acc. 24102.

Date 9.7.56.

Call No. Sa3S/Rag./Sha.

FOREWORD.

Thanks to the enterprise of industrious scholars and of the patrons of ancient Sanskrit Learning, the important works of Sanskrit literature are being slowly reclaimed from oblivion and placed before the public. In Dharma Śāstra, however, as in some other branches, there remains yet a huge mass of literary material waiting for the editorial adventure of the skilled workman and for publication. The work presented in the following pages represents an important piece of literary composition in the field of Dharma Śāstra and has a position of its own in its history.

The Kālatattva Vivechana of Raghunātha Bhaṭṭa, known under the designation of *Samrāt Sthapati*, deals with all the important questions relating to the observance of *tāhī*, etc. The relative value of this work can be determined by a reference, by way of comparison, to other works of a similar nature belonging to the same or to the rival schools. But there appears to be no doubt, as a cursory glance through the pages will suffice to show, that for a student of Dharma Śāstra from a comparative standpoint a careful study of the book is sure to yield interesting results.

The author was the second son of Mādhava Bhaṭṭa, the youngest brother of the famous Nārāyaṇa Bhaṭṭa, who was one of the most learned authors at Benares in the 16th century. Nārāyaṇa was the author of Dharma pravṛitti, Prayoga ratna, etc. and was a

contemporary of the great philosopher Madhu Sūdana Sarasvatī with whom he often took part in literary polemics. Raghunātha had an elder brother named Viśvanātha and a younger one whose name was Prabhākara and whose most promising career was cut short by an untimely death. It was this Prabhākara Bhaṭṭa who wrote the *Rasapradīpa* (published in this Series as No. 12) in the year 1593 A. D. The *Kālatattva Vivachana* was composed in Samvat 1677 (= 1620 A. D.). The author describes himself as well versed in Dharma Śāstra and Mīmāṃsā (मीमांसाधर्मशास्त्रेषु सम्यक्कृतपरिथमः) and is credited with the composition of several treatises on these subjects. It may be noted here for general information that Rama Chandra Bhaṭṭa Tānt, the well known author of *Kṛtyaratnāvalī* (written in 1648 A. D.) and *Kālanirṇayaprakāśa* was the daughter's son of Raghunātha.

The present edition of the work undertaken by one of the Sadhulal Research Scholars of the Sanskrit College, is based on a single manuscript belonging to the Library of the College bearing Samvat 1745 (= 1688 A. D.) as the date of its transcription.

A detailed study of the work and its author, both historically and critically on the basis of its contents, will follow shortly in the Introduction in the second part.

Government Sanskrit College, }
BENARES. } GOPINATHA KAVIRAJ.

॥ श्रीः ॥

सम्राट्स्थपतिश्रीरघुनाथभट्टप्रणीतं

कालतत्त्वविवेचनम् ।

पितरं माधवमम्बां ललितां नारायणं पितृव्यं च ।
सहजमथ विश्वनाथं गणपतिमीशां च शारदां नत्वा ॥
रामं च सीतयोपेतं रघुनाथेन रच्यते ।
सम्राट्स्थपतिना सम्यक् कालतत्त्वविवेचनम् ॥
तत्रादौ बहुवाच्यत्वात्तिथितत्त्वं विविच्यते ।
पञ्चान्मासाऽधिमासादि यथामति विवेक्ष्यते ॥

तत्र तिथिर्नाम अमासं हकसर्वांनुस्यूतनित्यकलाव्यतिरिक्तानां
प्रतिपद्वितीयादिसंज्ञानां पञ्चदशचन्द्रकलानां मध्ये एकैकस्याः
कलायाश्चन्द्रमण्डलस्य सूर्यमण्डलेन सह परमसन्निकर्षानन्तरं विप्रकर्षः
परमविप्रकर्षानन्तरं वा सन्निकर्षो यावता कालेन भवति तावता
कालो यथाकर्म शुक्लकृष्णपक्षगतो लक्षणया प्रतिपद्वितीयादिशब्दैः
प्रतिपाद्यः ।

तथोक्तं स्कान्दे प्रभासखण्डे—

“अमाषोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकलाः ।
संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥
अमादिपौर्णमास्यन्ता या एव शशिनः कलाः ।
तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने” ॥ इति ॥

चट्विंशत्सतेऽपि—

“तत्र पञ्चावुभौ मासे शुक्लपक्षौ कमेण हि ।

चाम्रपक्षिकः शुक्लः कृष्णश्चाम्रपक्षमात्मकः ॥

(१) पक्षत्याघास्तु तिथयः क्रमात्पञ्चदश स्मृताः ।

दशान्तः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमास्ताश्च शुक्लपक्षे ॥ इति ॥

तार्त्ता च तिथीनां विभिनिषेधाङ्गुः सप्तम्या तत्र तत्र प्रसिद्धमेव ।
तच्च “निमित्तं कालसादाय वृत्तिविधिनियमयो” रिति वचनात् “वसन्ते
वसन्ते ज्योतिषो” तिवत् सा सप्तमी निमित्तं न त्वधिकरण इति बोध्यम् ।
उपपद्विभक्तितः कारकविभक्तौर्वातीयस्यात् । “वसन्ते वसन्ते” इत्यत्र
तु बीप्साबलात्तां परित्यज्य निमित्तसप्तम्याश्रिता । निमित्तत्वोक्ति-
स्त्वनुपादेयत्वसाम्यात्, “न कालो गुणो निमित्तं ह्येतदिति” शाबरी-
किवत् । यस्य तद्वि-तिष्यदेर्वि-सायोगस्तस्य वसन्तवर्षनिमित्तत्वमेव
स्यान्नचङ्गत्वं । सिद्धयति तस्यान्यङ्गत्वं । तथा हि तस्मिन्काले
निमित्ते विहितस्य प्रयोगस्य कालाकाङ्क्षायामुपस्थितत्वासस्यैवाङ्गत्वे-
नाऽप्यन्वयः । न च वाक्यभेदः । यत्र तादृभिर्मित्तसम्बन्धेनापूर्वकर्मो-
त्पत्तिस्तत्र सम्यगेव । यत्रापि विध्यन्तरेणोत्पन्नस्य निमित्तमात्र-
सम्बन्धस्तत्रापि प्रयोगस्यापूर्वस्यैव विधानात्तदनुबन्धस्य विशेषण-
स्यैकस्यानेकस्यापि वा सिध्यत्यावृत्तिं विनैव विशिष्टविधिम्यायेन
विधिः, “राजा राजसूयेन” त्यत्र राज इव । अत एव ज्योतिषोमेस्य
नैमित्तिकप्रयोगविधायित्वेन सर्वेषां सम्मतं बीप्सायुक्तवसन्तवाक्य-
मेव तस्य वसन्तकालकत्वे प्रमाणत्वेन पञ्चसूत्रभाष्यकाराणां नियम्युक्तं
च सम्मतम् । यस्य तु, सङ्क्रान्त्यादिकालस्य, सूक्ष्मत्वाद्दीर्घकाल-
भावादिकर्माङ्गत्वासम्बन्धकत्वसम्बन्धेऽपि जा. यत्र वचनादेव निमित्त-
भूतकालपूर्वोत्तराभ्युदयकालस्याङ्गत्वं, कर्मणि, रविबाधनिमित्तस्तना-

(१) पक्षतिः प्रतिपद्वि ।

आहूतिं सूर्योदयपूर्वकावस्थ तत्र वस्य निमित्तत्वमेवेति सिद्धम् ।

सा च तिथिद्विविधा सम्पूर्णा स्याद्वी च ।

तत्र सम्पूर्णोक्ता भारद्वाजे—

“आदित्वोदयवेलाया आरम्भ षष्टिनादिकाम् ।

सम्पूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिता” ॥ इति ॥

सूर्योदयाऽऽरम्भमवस्थापित्वेनापि तिथेः सम्पूर्णत्वं रात्रिमात्राद्दे-
राश्रम्यतरसाध्यकर्मव्यतिरिक्तकर्मसु भवति ।

तदुक्तम्—

“अहस्तु तिथयः पुण्या कर्मानुष्ठानतो दिवा ।

नकादिव्रतयोगेभु रात्रिस्थेभो विंशिन्यते” ॥ इति ॥

दिवैव कर्मणामनुष्ठानमित्युत्सर्गो यतः, अतो हेतोरहस्तु यास्ति-
थयस्ताः पुण्या इत्यर्थः । “त्रिसन्ध्यव्यापिनी यत्र सैव पूज्या सदा
तिथिः” इति च । प्रातर्मध्याह्नसायंसन्ध्याव्यापिनीत्यर्थः । न तु
प्रातःसन्ध्याहर्ष सायंसन्ध्येति च सन्ध्यात्रयम् । सन्ध्यायाः पूज्यत्वं
निवेशितत्वात् । दिवैव च प्रायः कर्मणामनुष्ठानम्, पूर्वाह्नो देवानां
अध्यन्विता मनुष्याणामग्रहः पितॄणामित्यहमग्निष्वेव देवादिकर्म-
विधानात् ।

“जानं धार्तं जपः आश्रमनर्तं राहुदशने ।

आसुरीं रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत्” ॥ इति ॥

“सूर्योदयं दिवा नैव स्वप्नकालादिकः कालः” इत्यादिभिः
सामान्येन संकलकर्मसु रात्रिनिषेधकः । “अतः सन्ध्यां भुक्तः कालः
संकल्पं तत आचरे” इति सामान्यतः सर्वकर्मेषु तिथेः पर्य-
न्तः

सङ्कल्पविधानाच्च । जैमिनिनापि “उद्गम्यनपूर्वगक्षाहःपुण्याहेषु दैवानि स्मृतिरूपम्यार्थदर्शना” वित्युद्गम्यनादिस्ताधारण्येनाहुः सर्वकर्मकाल-
त्वमुक्त्वा अह्नि विशेषोपपत्तिरुक्त । अह्नि च कर्मसाकल्यमिति ।
तस्मात् कृत्वाहर्मात्रव्यापिस्यपि तिथिः केषुचित् सम्पूर्णेव । अत एव
च तिथ्यन्तरवेधोप्युक्त्यास्तमयान्तराल एव प्रायो व्यवहियते न तस्या-
त्पूर्वमस्तमयोत्तरं वा ।

सम्पूर्णतरा अण्डा । तत्र च सन्दिग्धत्वात् अण्डैव निर्णेतव्या न
तु सम्पूर्णा असन्देहात् । सन्देहश्च गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याव्य-
त्थेन कर्मणः सकृत्कर्तव्यत्वात् । अत एव निषेधेषु अण्डापि न
निर्णया । निषृत्तेर्यावत्तिथिभाधित्वेन निर्णेतव्यादसन्देहात् ।

तदाह बृहदारण्यकः—

“निमित्तं कालमादाय वृत्तिविधिनिषेधयोः ।
विधिः पूज्यतिथौ तत्र निषेधः कालमात्रके ।
तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठानयोग्यता ।
निषेधस्तु निषृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते” ॥ इति ॥

न च केवलं वाचनिक एवायमर्थः, किन्तु न्याय्योऽपीति निषे-
धसिद्ध्यनेन सूचयति । तथा हि विधिषु विधेयानुष्ठानस्याभ्युदय-
हेतुत्वं प्रमेयम् । सकृदनुष्ठानादेव चाभ्युदयसिद्धेस्तिथिद्वये कुत्रा-
नुष्ठेयमिति विधेये जायते सन्देहः । निषेधेषु तु कालविशेषे कर्म-
विशेषानुष्ठानस्यानर्थहेतुत्वं प्रमेयम् । यदा कदापि च तत्काले
तत्कर्मानुष्ठानेनार्थप्रसङ्गात्सर्वदैव तत्काले तद्वर्ज्यं भवतीति तत्र नास्ति
सन्देह इति ।

नन्वेवं वचनात् न्यायतश्च कालविशेषप्रयुक्तसर्वनिषेधानां ताव-
त्कालिकत्वसिद्धौ अभ्यङ्गमैथुनदन्तधावननिषेधेषु पुनस्तावत्का-
लिकत्ववजनं किमर्थम् ?

“अभ्यङ्गे चोदधिक्राने दन्तभाषनमैथुने ।

आले च मरणे चैव तत्कालव्यापिनी तिथिः” ॥ इति ॥

न च तत्तत्तिथौ कृत्वायामनुष्ठानस्य न्यायवचनसिद्धत्वेऽपि उदयास्तमयवर्तित्वेन साकल्यवचनसिद्धतित्तिथिस्पृष्टवामितरति-
थावपि प्रसक्तस्य तस्य निवृत्त्यर्थं तद्वचनमिति वाच्यम् । तिथिविशेष-
प्रयुक्तस्य निषेधस्येतरतिथावप्रसक्तेरेव । न हि साकल्यवचनमेव
प्रसङ्गकम् । तत्तत्कर्मकालभूताहर्भागविशेषे तत्तत्तिथेरभावेऽपि
न्यायाद्वचनाद्वा तद्दिने विधिविषयकर्मानुष्ठाने निर्णयेन प्राप्ते
तत्तदहर्भाग एव तत्तत्कर्मानुष्ठानार्थं हि तदित्यर्थे व्यक्तं भविष्यति ।
न च तदर्थस्य तस्य निषेधेषु कश्चिदुपयोगो येन तदपवादार्थं
सात्कालिकवचनमपवादार्थं लभेतेति । सत्यम् । विधेयकर्मविशेषविषय
एव साकल्यापवादार्थं तस्मिन्वचने निषेधान्न केवांचिदुपादानं
दृष्टान्तत्वेन । जननमरणयोरिव । न हि जननमरणयोरनुष्ठेययोः
साकल्यवचनं प्रवर्तते येन तदपवादः कर्तव्यः ॥ साकल्यवचने ज्ञान-
वागजपादिस्थित्यादिशब्देन तदर्थकेन च दानाभ्ययनकर्मस्त्विति
बहुवचनेनानुष्ठेयानामेव कर्मणं ग्रहणात् । अत एव निषेध्यानामप्य-
सादृश्यात्तत्रानुपादानम् । न च जननमरणाभ्यां तन्निमित्तकस्या-
नुष्ठेयकर्मण एवोपादानम् । तन्निमित्तकभ्राद्वादौ साकल्यस्येष्टत्वादेव
तदपवादोपादानम् । तस्माज्जननमरणयोस्तद्वचनं निषेध्यानामपि
दृष्टान्ततयैव तत्रोपादानम् । अत एव तत्तत्तिथिविशेषाधिकरणकोत्पा-
ताविनिमित्तानां सकलनिषेध्यानां चोपलक्षणमेव तद्वग्रहणमिति ।
अतो विधिविषयकर्मसु खण्डाऽसन्देहाभिर्णेतव्याः ।

तानि च कर्माणि द्वैवपित्र्यभेदेन द्विविधानि । पितृद्वैवत्यानि
पित्र्याणि । तद्विघ्नानि द्वैवानि । द्वैवान्यपि उपवासैकमकनकाऽथा-
चित्तव्रतदानरूपेण षड्विधानि । पित्र्याण्यपि एकोद्दिष्टपार्वणद्वैवरूपेण
त्रिविधानि । तानि च सर्वाणि यथा तत्तत्तिथ्यादिषु विहितानि तथो-

पवासातिरिक्तानि प्रातःपश्चिमोदयभार्याह्नयानि विहितानि । आह्नय-
पञ्चदशमुहूर्तादिकल्पः सप्तमः द्वेषः त्रेधा बहुभ्यः सञ्चयात् अन्तिकमृति-
पुराणेषूक्ताः । तथापि बहुसंमतत्वाद् बहुव्ययहस्तानुगुणत्वाच्च प्रातः-
सङ्क्रममध्याह्नापराह्णसायाह्नात्मकः पञ्चकविभागः यत्र त्रिभिर्मुहूर्तात्मकः
उत्सर्गतो गृह्यते ।

स च मुहूर्ताप्यारोप्यते—

“लेखाप्रभृत्यथादित्यास्मुहूर्तास्त्रय एव च ।
प्रातस्तु स स्मृतः कालो भागश्चाह्नः स पञ्चमः ॥
सङ्क्रमस्त्रिमुहूर्तोऽथ मध्याह्नस्तस्मै स्मृतः ।
तत्त्वस्यो मुहूर्ताश्च अपराह्णो विधीयते ॥
पञ्चमोऽथ दिनांशो यः स सायाह्न इति स्मृतः ।
पहुयदेतेषु विहितं कस्त्कुर्वाद्रिचक्षणः” ॥ इति ॥

द्वेषा विभागादपस्तु यत्र कश्चिदुद्योतकं तत्रैव ग्रहीतव्याः ।
एतत्सर्वं तत्तत्कर्मविशेषस्य तत्तद्भागकालकार्यं च तत्तत्कर्मविशेषेण
तिथिनिर्णये वक्ष्यते । उपर्यसञ्चयाहोरात्राभोजनसंकल्पपरिपालनरूपो-
ऽहोरात्रसाध्यः । एकभक्तनक्षत्राचितेष्वपि विशेष्यमात्रं मध्याह्नादि-
साध्यं विशेषणांशस्त्वहोरात्रसाध्य एव । तदहोरात्रावच्छिन्नद्वितीय-
भोजनाभावविशिष्टं हि मध्याह्नभोजनं एकभक्तम् । तादृशमेव प्रदोष-
भोजनं नक्तम् । अथाचितलघ्नस्य तादृशमेव सकृद्भोजनमयाचितम् ।
तत्र कालस्यानुपादेयत्वाच्च या तत्तत्तिथिपरित्यागेन कर्मं कर्तुं न
शक्यते तथा तत्तदहर्भागपरित्यागेनापीति तत्तद्व्यापिनी तिथिस्तत्र
तत्र कर्मणि प्राप्तेत्युत्तराः ।

“कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

तस्मात्कर्मणि कर्तव्यं कालवद्वा न कालशून्यम् ॥”

इति धृष्ट्याहवत्त्वमवचनान् । नन्वन्यामपि खरादंतिथौर्निर्णाय-
काणि वचनानि दृश्यन्ते । तत्र विष्णुधर्मोत्तरे तावत्—

“नक्षत्रं देवदेवेश तिथिं आर्द्धाधिनिर्गताम् ।

दृष्टोपवासः कर्तव्यः कथं शङ्क आनता ॥

ईश्वर उवाच—

सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदितो रविः ।

तया कर्माणि कुर्वीत द्वासेष्वुदी न कारयम् ॥

सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामस्तमितो रविः ।

तया कर्माणि कुर्वीत द्वासेष्वुदी न कोरयम् ॥

शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः । इति ॥”

वेधलोऽपि—

“यां तिथिं समनुग्राह्य उच्यं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया ज्ञानदानप्रदादिषु ॥

यां तिथिं समनुग्राह्य अस्तं याति च भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया ज्ञानदानजपादिषु ॥ इति ॥

अचिनुत्पयवाच्ये दानार्थं धर्मकर्मस्त्विति । अत एव विष्णु-
धर्मोत्तरेण तत्रैव वचनं उपपादयितुं मुपलक्षणम् । अत एव—

“दैवं कर्माणि संप्राप्ते यस्यामभ्युदितो रविः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया पितृभ्यो चापराद्धिनी ॥

इति मार्कण्डेयपुराणवचनात् ।

“यथास्तं सविता याति गिरिस्तामुषांसते ।

तिथिं तेभ्यो यतो दत्तो द्वापरीः स्वयं मुने ॥ इति ॥”

परिशिष्टवचनम् । प्रतीयमाना उदयास्तमयगततिथ्योर्द्वैधपिण्य-
विषयत्वेन व्यवस्थाप्ययुक्तम् । पूर्ववचने द्वैवेऽपि कर्मण्यस्तमयतिथेर्भावा-
त्वाभिधानात् । किन्तु शुक्लकृष्णपक्षविषयत्वेनैव । अनयोस्तु वचनयोः
पिण्येऽस्तमयव्यापितिथिविधान एव सात्पर्यम् । तत्रौचित्येन स्तुत्यर्थं
द्वैवे उदयव्यापितिथेर्भावात् पूर्ववचनस्तिद्धमनघते । वैखानसविधिपरे
“वैखानसं पूर्वेऽहन्ताम भवतीत्यत्र षोडशयुक्तरं” इतिवत् । तथा युग्म-
वत्प्राप्तितिथिशेषविषयत्वेनाऽपि उदयास्तमयतिथिप्राप्तावस्थस्य व्यव-
स्था प्रतीयते । तथा च निगमसंज्ञके परिशिष्टे—

“युग्माग्नियुगभूतानां वरमुन्योर्धसुरन्ध्रयो ।
रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्विंश्या च पूर्णिमा ॥
प्रतिपदाप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम् ।
एतद्वधस्तं महादोषं हस्ति पुराणं पुराकृतम्” इति ॥

युग्मं द्वितीया । अग्निस्तृतीया । युगं चतुर्थी । भूतं पञ्चमी ।
वद् षष्ठी । मुनिः सप्तमी । वसुरष्टमी । रन्ध्रं नवमी । रुद्र एकादशी ।
एवं च वचनार्थः । युग्माग्न्योर्युगभूतयोः वरमुन्योर्धसुरन्ध्रयोस्तिथ्यो-
र्युग्मम् । तथा रुद्रेण युक्ता सहिता द्वादशी रुद्रश्च द्वादशी चेत्यर्थः ।
एवमग्रेऽपि । चतुर्विंशी पूर्णिमा च प्रतिपद्यामावास्या च अनयो-
रनयोश्च तिथ्योर्युग्मं कृतं पूर्वा तिथिरुत्तरविज्ञा कृता उत्तरा च
पूर्वविज्ञा कृता तत्तत्कर्मणीत्यर्थः । महाफलं तत्तत्तिथ्याधिकरणकतत्त-
त्कर्मविधिशिरस्कफलदायीति स्तुत्युन्नीतो विधिर्युग्मगता पूर्वा तिथि-
रुत्तरविज्ञा उदयव्यापिनीप्राज्ञा उत्तरा तिथिः पूर्वविज्ञा अस्तमय-
व्यापिनीप्राज्ञाति । एतद्वयुग्मं व्यस्तं विपर्यस्तमन्यथाभूतं कृतम्,
एतद्वयुग्मगताः पूर्वास्तथयस्तत्पूर्वतिथिभिरुत्तराश्चोत्तरतिथिभिर्युग्मी-
कृता इत्यर्थः । महादोषं कर्मवैगुण्यापादकं पुराकृतं च पुराणं हन्तीति
निन्दा । न हि निन्दात्प्रायेण पूर्वविधेः स्तुतिः । न तु निन्दया
स्वतन्त्रनिषेधोन्नयनम् । अर्थविनिर्गतां स्रष्टां तिथिं नक्षत्रं च दृष्ट्वा

तदधिकरणकमुपवासादिकर्म विदुषा कथं कार्यमिति प्रश्नान्मयायाञ्च
खण्डितयेः पूर्वदिनगताया उत्तरदिनगताया वा अनियमेन ग्राह्यत्वे
प्रसक्ते कासांचिदुत्तरदिनगतार्ता कासांचिच्च पूर्वदिनगतार्ता
तस्मिन्निमित्ते वैपरीत्यस्याप्रसक्ते । यतस्सम्वादीन्येव किंचित्तिथि-
विषयायन्याम्यपि युग्मवाक्यानि ।

“षष्ठ्यष्टम्यमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।

एताः परयुता पूज्याः पराः पूर्वेषु संयुताः” इति ।

“एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या अतुधिका ।

उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेषु संयुताः” इति ।

षष्ठी च सप्तमी ताव ते अम्योन्यं समाधिते” ॥

इति चेत्येवमादीनि । तथैतद्विदुषामपि—

“प्रतिपत्सद्वितीया श्याद्वितीया प्रतिपद्युते” ति ।

“चतुर्थीसंयुता या च सा तृतीया फलप्रदा”

“चतुर्थी च तृतीयार्था महापुण्यफलप्रदे” ति ॥

चेत्येवमादीनि । तथा सर्वदर्पवाक्यमपि सर्वसाधारण्येन निर्णायकम्—

“सर्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणम् ।

सर्वदर्पो परो पूज्यो हिंसा श्यात्पूर्वकालिकी” ति ॥

सर्वः साम्यं दर्पो धृष्टिः । हिंसा क्षयः । एते च क्षयावयो यदि
ग्राह्यतिथेस्तदा पूर्वतिथ्यपेक्षया । ग्राह्यतिथ्यपेक्षया तदुत्तरतिथेर्वा ।
यतश्चाग्रे स्पष्टनीयम् । तथा तत्तत्तिथिगोचराः सामान्येन तत्तदुप-
वासादिकर्मविशेषविषयत्वेन च पूर्वोत्तरभिज्ञा विधिनिषेधा बहवः ।
तत्कथं कर्मकालव्याप्त्यैव खण्डानिर्णय इति ।

अत्रोच्यते । सर्वाणि युग्मखर्वादिशुक्लादिशास्त्राणि तत्तत्कर्म-
विशेषेषु तत्तत्तिथ्यादिरूपे काले विहिते तस्मिन्खण्डे सदैव निर्णयार्थं

प्रवर्तन्ते । यदा च तिथ्यादिविधयः प्रवर्तन्ते, तदैव प्रातराद्यहर्भोग-
विधयोऽपि । तेव तेषां प्रथमावगातत्वात्तत्कालीनतत्तत्तिथिलाभे
संदेहाभावाच्च यत्र कर्मकालानुरोधेन निर्णयः कर्तुं न शक्यते तत्रैव
विषये संदेहादितरशास्त्राणि निर्णायकावीत्युत्तरम् । तथा हि त्रिमुह-
सर्गानां ततो म्यूतानां वा कर्मकालानां ध्यात्तौ पञ्च पक्षाः सन्भवन्ति ।
पूर्वेद्युरेव साकल्येनैकदेशेन वा सा, परेद्युरेव सा, उभयेद्युः
कारस्येन सा, उभयेद्युरेकदेशेऽपि न सा, उभयेद्युरेकदेशेनैव सेति ।
अस्यापि द्विविधा । साम्येन वैषम्येण चेति । तत्र वा तावदेकस्मिन्नेव
दिने कारस्येनैकदेशेन वा कर्मकालव्यापिनी 'सा म्यायात्कर्मणः'
इति प्रागुदाहृतवचनमात्रं सैव ग्राह्या । कचिद् गौरीतृतीयादावेतस्यापि
बलवता बन्नेनापवादो लक्ष्यते । अनेनैव म्यायेन यदा तिथि-
रेकस्मिन्दिनेऽहोरात्रयोगिनी अपरस्मिन् अहर्मात्रयोगिनी रात्रिमात्र-
योगिनी वा तद्वोपवासादायहोरात्रसाध्ये उभययोगिम्येव ग्राह्या ।
आम्यतरमात्रयोगिनी कर्मकालव्यापित्वात् ।

“विषा रात्रौ वृत्त” यच्च एकमेकतिथौ गतम् ।

तस्यामुभययोगिम्यामात्ररेतद् वृत्तं व्रती” ॥

इति विशेषवचनाच्च ।

उत्तरस्यामुभययोगिम्यां 'त्रिसंध्यव्यापिनी' त्यस्याप्युपोदल-
कत्वाच्च । अस्याप्यपवाद एकादश्युपवासादौ भविष्यति । वैषम्येण
कर्मकालैकदेशव्याप्तावप्यधिकैकदेशयोगिनी ग्राह्या । साम्येन तु तस्यां
यत्कर्म मध्याह्नादावेवोपक्रम्य समाप्यते तत्र प्रधानोपक्रमकालरूपैक-
देशयोगिनी ग्राह्या ।

“यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

तिथिरभिमतता सा तु कार्या नोपक्रमोक्तिता” —

इति बोधायनबचनात् ।

दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्याप्तौ तदस्पर्शे वा पूर्वमेवोपक्रम्य
मध्याह्नादावनुष्ठीयमाने कर्मणि साम्येन तदेकदेशस्पर्शेऽपि युग्मवाक्यात्
अर्थादिवाक्याद्वा निर्णयः । तत्र कर्मकालशस्त्रेण निर्णयाशक्तेः ।
अत एव तत्रैवोक्तं “हासवृद्धी न कारण” मिति । तयोश्च
द्वैवपिज्यभेदेन व्यवस्थितं निर्णयकत्वम् ।

“द्वितीयादिकयुग्मात् पूज्यता नियमाविष्टु ।

एकोहिष्टादिवृद्धयादौ हासवृद्धपादिव्योदना” ॥

इति व्यासनिगमवचनात् ।

अत्र अतवाचिनियमपदात्परंणादिशब्देन सकलदैवकर्मणामुपा-
दानम् । सादृश्यात् । ‘एकोहिष्टादौ’ त्यादिशब्देन प्राचीनाधीतिवादि-
धर्मवर्ता पिज्याणां पार्ष्णधीनाम् । वृद्धपादिशब्देन वा तनुशंसंधिज्ञान-
बहुधीविणा वृद्धिः पुत्रजन्मादिनाम्नीमुखभाजनिमित्तं तल्लक्षितं
तच्छास्त्रमादिः प्रकृतिर्यस्येति व्युत्पन्नेन वा यज्ञोपवीतित्वादिदैव-
धर्मवर्ता दैवभाजधीनां पिज्याणाम् । मुख्यवृद्धिश्रद्धास्य तिथि-
प्रयुक्तत्वाभावेन तत्र तन्निर्णयकानुपयोगात् । हेमाद्रपादिग्रन्थेषु
माङ्गलिकामाङ्गलिकपदाभ्यामिदमेव विवक्षितम् । हासवृद्धी तिथेः ।
आदिशब्देन तत्साम्यम् । तद्योदना तत्प्रयुक्तो निर्णयस्तत्प्रतिपादकं
अर्थादिवाक्यं धेत्यर्थः । अत्राचार्यबुद्ध्यामणित हासवृद्धपादिशब्दस्य
चन्द्रहासवृद्ध्युपलक्षितकृष्णशुक्लपक्षपरत्वात्

“शुक्लपक्षे तिथिर्माहा यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्माहा यस्यामस्तमितो रविः” ॥

इति वचनाभ्यां शुक्लगता तिथिरुत्तरा कृष्णपक्षगता पूर्वैति
पक्षद्वयप्रयुक्तो यो निर्णयः क्रियते । स एकोहिष्टादिमाध्याह्निकवृद्धयादि-

यौवाद्धिकविषयविषयः इत्येतस्य वचनस्यार्थः । आपराधिके तु पार्षणाद्विषये अस्तमयव्यापिन्येव । पक्षद्वयेऽपि—

“ययास्तं सविता याति पितरस्तामुपासते ।

तिथिं तेभ्योऽपराद्धो हि स्ययं दत्तः स्वयंभुवा” ॥

इति विशेषवचनात् ।

आपराधिकविषयस्य चास्य हेतुवर्जिगदरूपकाप्यशेषात् । यद्यपि च शुक्लकृष्णपक्षयुक्ते निर्णयो दैवकर्माविषयोऽपि भवत्येव । तथापि तत्र गुणवचनादेव प्रायो निर्णयः । तदविषयभूतास्वेव तु कस्मिन्चित्तिथिषु तस्यावकाशः । पित्र्येषु त्वापराधिकेतरेषु कालव्याप्ति-
मास्त्रेषानिर्णये शुक्लकृष्णपक्षयुक्त एव निर्णय इत्यस्य तदविषयमु-
च्यत इत्युक्तम् । तिथितत्त्वेऽप्येवमेव । एकोद्दिष्टादिपूजयाद्यचित्यस्य
स्वित्थं व्याख्यातमधिकम् । एकोद्दिष्टादिशब्देन तन्निमित्तभूततिथि-
भिरौषाणां ग्रहणम् । आदिशब्देन पार्वणस्यापि । पूजयादाचित्यादि-
शब्देन इत्यस्तमित्ययोः । हासवृद्ध्यादीत्यादिशब्देन ययास्तमिति
श्लोदनायाः । ततश्चाथमर्थः । एकोद्दिष्टादिनिमित्तभूतसिधेर्द्विध-
ताम्येषु तत्तद्युक्ते संख्ये आपराधिकेतरेषु कृत्ये चम्बुविद्यास्रोप-
समित्युक्लकृष्णपक्षचोदना नियामिका । आपराधिके तु तत्र
‘ययास्तमिति’ श्लोदनेति । तिथिविषयेऽप्येवम् । सर्वार्थकाकर्म
स्थितरैर्नोद्भावितमेव । आर्वाचिब्रह्मस्तिन तु एवम् आद्यनिर्णय
व्याख्यातम् ।

“यदा चतुर्दशी यमं तुरीयमस्तुभूयेत् ।

अमावास्या क्षयिमाया तदैव आस्तमित्येव” ॥

इत्यादिपरिशिष्टवचनैकवाक्यत्वात् । अत एव “हृद्भोषवास्तः
कर्त्तव्यः कथं शङ्कर जानते” इति विष्णुधर्मोत्तरेऽप्युपक्रमे उपक्रमसमस्य

न दैवकर्मणामेवोपलक्षणम् । किन्त्वापराहिकेतरपिञ्जलाद्यापि । “यं
तिथिं समनुप्राप्ये”ति दैवत्ववचनद्वये न्यादिपदेन साहस्यद्वैवकर्मणामेव
ग्रहणम् । पित्र्यव्याघृत्यैव तस्य सार्थकत्वात् । तेन दैवकर्मविषयस्य
युग्मवाक्यस्यैव तदुपोद्बलकमिति । एवं ‘हासघृद्धी न कारण’—
मित्यत्रापि हासवृद्धिशाब्दाभ्यां शुक्लकृष्णपक्षयोरेवोपादानमिति ।
अत्र ब्रूम । निगमवचनस्य लक्षणां विना पूर्वार्थोपस्थिततिथिगतहास-
घृद्धिविषयत्वार्थादिवाक्यव्यवस्थापकत्वे संभवति सति, अत्यन्तानुप-
स्थितवचनवृद्धिहासाङ्गीकारेण लक्षणया च शुक्लकृष्णपक्षशास्त्रविषयत्वं
तावदत्यन्तायुक्तम् ।

किंच तद्विषयत्वे व्यवस्थाप्यशक्यम् । तथा हि—पूर्वाह्ने तत्त्वज्ञेदृशी
व्यवस्था क्रियते । दैवेषु युग्मवचनमेव निर्णायकमिति । युग्मवचना-
विषयतिथिषु विशुद्धयुग्मवचनविषयतिथिषु च दैवकर्मस्यपि शुक्ल-
कृष्णवाक्यस्य सर्वैरपि नियामकत्वस्याभ्युपगमत्वाद् युक्तत्वाच्च ।
तस्माददीदृशी तत्र व्यवस्था । युग्मवचनानि नियमादिविषयाण्येवेति ।
तथा चोत्तराह्नेऽपि शुक्लकृष्णवाक्यं पित्र्यविषयमेवेत्येवं व्यवस्था
यक्तव्या । न च सा युक्ता । तस्यादैवेष्वपि व्यवस्थापकत्वाभ्युपगमात् ।
पौर्वाहिकानां च दैवाभादिभ्राजानां वृद्ध्यादावित्यनेनैव ग्रहणादेको-
द्दिष्टातिरिक्तस्य च माध्याह्निकभ्राजस्याभावदेकोद्दिष्टादीत्यादिशब्द-
संग्राह्यमपि न लभ्यते । पार्वणसंग्रहानङ्गीकारात् यत्तु तिथितत्त्वे
एकोद्दिष्टादिवृद्ध्यादावित्यस्य व्याख्यानम् । तदत्यन्तायुक्तम् ।

तथा हि । संदेहप्रतिपादनमेव तावन्नोपयुज्यते । सर्वतिथिनिर्णय-
वाक्यानां संदेह एव प्रवृत्तेः । किं तदुत्थापनाय वृद्ध्यादिप्रतिपादनेन ।
संदेहोत्थापकतापि वृद्ध्यादीनां नैकाश्रित्यै । अष्टपञ्चाशत्पष्टि-
क्षाषष्ट्यन्यतरनाडीमितत्वे तिथेः । सत्यपि क्षयादौ संदेहाभावात् ।
किं तु तिथिखण्डित्यस्यैव सा । नास्तरीयकं तु तदा क्षयवृद्ध्यादिकम् ।
लक्षणया च एकोद्दिष्टादिशब्देन तद्वृत्तिरिति हेतुर्कार्यः ।

किं च—शुक्लकृष्णवाक्ययोः पित्र्यविषयत्वमयुक्तमेव । तथा हि ।
 वचनान्तरैरव्ययस्य प्राप्तिः । पूर्वोत्तरतिथ्योर्व्यवस्थाप्राप्तमेव ताभ्यां
 क्रियते । साधवत् । दशम्यादादिषु । न च कुत्रापि पित्र्येऽव्ययस्यया
 पूर्वोत्तरतिथ्योः प्राप्तिः । येन तत्रानयोरवकाशः स्यात् । एकैकदिने
 कर्मकालव्याप्तौ तयैव वैषम्येणैकदेशस्पर्शो आधिक्येन तस्मिन्
 खर्वादिना तदनङ्गीकारे उभयत्र तद्व्याप्तौ तदव्ययस्य वा अस्त—
 मयापराह्व्याप्तिभ्यां पार्वणैकोद्दिष्टयोर्व्यवस्थासिद्धे । न अस्त—
 मयादिवाक्यानि आपराद्धिकपित्र्यविषयाण्येव । न तु तदितरपित्र्य—
 विषयाणीति युक्तम् ।

“देवकार्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामभ्युदितो रविः ।

पितृकार्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमितो रविः” ॥

“उदिते दैवर्तं मानौ पित्र्यं चास्तमिते रवौ ।

द्विमुहूर्तं त्रिरहश्च सा तिथिर्हव्यकव्ययोः” ॥

इत्यादिवचनानां सामान्यविषयत्वात् । “यथास्तं सविता
 याती” त्यादेरपि सत्यप्यपराहसमभिव्याहारे “पूर्वाह्णे दैविकं कार्यं
 मपराह्णे तु पितृकम्” तथा “आह्नस्य पूर्वाह्णादपराह्णे विशिष्यते”
 इत्यादिवाक्यपर्यालोचनया द्वेधाविभक्तदिनापराह्वविषयत्वास्यैको-
 द्दिष्टविषयत्वेऽपि तदुपपत्तेः सर्वपित्र्यविषयत्वमेव । एकोद्दिष्टस्यापि
 कुतपपूर्वार्धे उपक्रमेऽपि तादृशापराह्ण एव सामान्यमानत्वात् । उप-
 क्रमस्य च शुक्लपक्षे पार्वणसम्बन्धिनोऽपि कुतपपूर्वार्द्धरूपपूर्वाह्ण-
 गतत्वात् ।

“शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे आह्नं कुर्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपक्षे पराह्णे तु रौहिणं तु न लङ्घयेत्” ॥

इति वचनात् ।

न च “रौहिणं तु न लङ्घये” इत्येतत्समभिव्याहारादाद्यम्

“कृतपे आर्द्धं कुर्यादात्तैर्हिणाद्बुधः” इतिवदेकोद्दिष्टविषयमेवेदमिति
साध्यम् । अत्रोपक्रमे रौहिणलङ्घननिषेधात् । पूर्वार्द्धं उपक्रमस्यैव
कालावधानात् । तस्मात् पिङ्ग्येषु सर्वशान्त एव व्यवस्थासिद्धेर्ध्व-
वस्थापकान्तरानपेक्षणाद्वैध्वेव व्यवस्थापकं शुक्लकृष्णवाक्यम् । तत्र
हि युग्मवचनाविषयतयिषु उभयत्र कर्मकालव्याप्तादौ विरुद्धयुग्म-
वचनविषयतिथिषु चाऽस्ति व्यवस्थापकापेक्षा ।

एवं सति विष्णुधर्मोत्तरवचनोपक्रमगतमुपवासप्रहरणमपि सा—
दृश्याद्वैवकर्मणामेवोपलक्षणम् । न पिङ्ग्याणाम् । तस्मात् “एको-
द्दिष्टादी” त्यस्य कुसृष्ट्या स्वर्वादिवाक्यानां च सर्वतिथिविषयाणां
दर्शनाच्चविषयतयाऽतिसंकोचेन व्याख्यानमयुक्तमेवेति पूर्वोक्तमेव
“द्वितीयादिकयुग्माना” मित्यस्य दैवपिङ्ग्यवर्मविषयत्वेन युग्मस्वर्वादि-
वाक्यव्यवस्थाप्रतिपादकतया व्याख्यानं युक्तम् । युग्मवचनानां मिथो
विरोधे शुक्लकृष्णवाक्यादुच्यवस्था । क्वचित्कर्मविशेषेणापि । तच्चाग्रे
व्यक्तोभविष्यति । एवं सति यद्विष्णुधर्मोत्तरे आद्यवाक्याभ्यां
उदयास्तमयान्यतरगतत्वेनाहोरात्रसाध्येष्वप्युपवासादिकर्मसु तिथे-
र्ग्राह्यत्वमुक्तम् । तदेवोत्तरवचनेन शुक्लकृष्णविषयतया व्यवस्थाप्यते ।
देवलवचनाभ्यां यदुदयास्तमयगततिथेः साकल्यप्रतिपादनं तत्प्रमाणा-
न्तरेण पूर्वस्या उत्तरस्या वा तिथेर्ग्राह्यत्वे सिद्धे तदहर्भागे तिथेर-
भावेऽपि तत्रैव तत्तत्कर्मानुष्ठानार्थमुपोद्बलकं च । यच्चैवं सूर्योदयादूर्ध्व-
मस्तमयात्पूर्वं वा वर्त्तमानायतितिथेः शुक्लकृष्णवाक्यादयुग्मवाक्यात्
स्वर्वादिवचनाद्वा ग्राह्यत्वं साकल्यज्ञानं च तत्तत्र त्रिमुहूर्त्तविरसत्त्वे
न तु न्यूनसत्त्वे ।

“उदिते दैवर्तं भानौ पिङ्गं चास्तमिते रथौ ।

द्विमुहूर्त्तं त्रिरन्ध्रं सारं तिथिर्द्व्येकव्ययोः” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनात् ।

मानावुदिते सति यद्विमुहूर्त्तं मुहूर्त्तद्वयं तद् दैवतं दैवकर्म-
चोभ्यम् । एवं एवावस्तमिते अस्मिन् गन्तुमारब्धे अस्तमयात्पूर्वं
वदद्वाः सम्बन्धि त्रिमुहूर्त्तं मुहूर्त्तत्रयं तन्निष्पन्नकर्मचोभ्यम् ।
अस्मात्तद्वर्तिनी तिथिर्हव्यकथ्ययोगाच्चोत्थार्थः । अह इति घटनादादि-
कर्मण्यस्तमित इति कः । अत्र यद्यप्युदये द्विमुहूर्त्तसंज्ञाप्युक्ता ।
तथापि साऽनुकल्पः ।

“त्रिमुहूर्त्तां च कर्त्तव्या या तिथिः क्षयगामिनी ।

त्रिमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या या तिथिर्द्विगामिनी” ॥

इति वक्ष्यवचने अपिशब्देन तदुद्योतनात् । त्रिमुहूर्त्तग्राह्यतानिवेधश्च
क्षयगामिन्याम् । अन्वयात् तद्ग्राह्यतायाः साधक एव । प्रातिपूर्व-
कत्वात्प्रतिषेधस्य ।

वस्तुतस्तु पूर्वार्द्धेऽन्यविशेषान्ध्यात्तस्य प्रतिषेधे न तात्पर्यम् ।
किन्तु उत्तरार्धगतानुकल्पविधायेव । “पूर्वार्द्धिकास्तु तिथयो
द्वे कार्ये प्रयत्नतः” इति धृष्ट्याहवल्लभसूचनाच्च त्रिमुहूर्त्तसंज्ञम् ।
पूर्वार्द्धशब्दोऽन्यमहः पूर्वो भाग इति योगेन पञ्चश्राविभक्तदिनाद्यभाष-
यन्तः । “प्रतः स्रक्लपयेद्विहानुपवास्तवतादिक” मिति च त्रिमुहूर्त्ता-
न्वयस्य आहःकालस्य कर्मोपक्रमरूपसंकल्पकालत्वात् ।

“यो यश्च विहितः कालः कर्मणस्तनुपक्रमे ।

विद्यमाना भवेदङ्गं नोज्झितोपक्रमेण तु” इति—

चोपक्रमकालीनतिथेर्ग्राह्यत्वाभिधानादप्युदये त्रिमुहूर्त्तसत्त्व-
मावश्यकम् । त्रिमुहूर्त्तसत्त्वं नुकल्पो दानआनादिविषयः । अस्त-
मयात्पूर्वं तु त्रिमुहूर्त्तसत्त्वमेवापेक्षितम् ।

“यां प्राप्यास्तमुपैत्यर्कः सा चेत्स्यात्त्रिमुहूर्त्तगा ।

अर्धहृत्येषु सवर्षेषु सम्पूर्णां तां विदुर्बुधाः” ॥

इति शिवरहस्यादिवचनात् ।

एवं वेधिकाया अपि पूर्वोत्तरतिथ्योर्विने त्रिमुहूर्त्ताविरसत्त्वमपेक्षितम् ।

“पक्षद्वयेऽपि तिययस्तिथिं पूर्वा” तथोत्तराम् ।

“त्रिभिर्मुहूर्त्तैर्विध्यन्ति सामान्योऽयं विधिः स्मृतः”

इति पैठीनसिवचनात् ।

एकादश्यां विशेषो वक्ष्यते । एवं सर्वत्र दिवावेध एवोत्सर्गतः स्थिते जन्माष्टमीशिवरात्र्यादौ रात्रियोगेऽपि वेधव्यवहारो वैशेषिकः । यानि तु—

“व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

आदित्योदयवेलायां या स्तोकापि तिथिर्भवेत्”

इत्यादीनि मुहूर्त्तत्रयम्यूनाया अपि सम्पूर्णत्वप्रतिपादकानि वचनानि तानि कैमुतिकन्यायेन त्रिमुहूर्त्तसत्त्वप्रशसापराधेयः । इदं च साकल्यवचनात्तत्काल एव तिथ्यभावेऽपि कर्मानुष्ठानं मन्वाद्यादिकर्तव्यम्भानभ्राक्षादिष्वतिरिक्तविषयम् । तेषां तु तत्कालावसिन्न्यामपि तिथौ निर्णयेन प्राप्तानां तत्तिथिमध्य एवानुष्ठानम् । न तत्तत्कालप्रतीक्षया ।

“अभ्यङ्गे खोदधिष्ठाने दन्तधावनमैशुने ।

जाते च मरणे चैव तत्कालव्यापिनी तिथिः ॥

मन्वादी च शुभादी च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

व्यतीपाते वैधृतौ च तत्कालव्यापिनी क्रिया”

इति स्कन्दपुराणात् ।

ये त्वेकैकतिथिविषयाः सामान्येन कर्मविशेषपुरस्कारेण च विधिप्रतिषेधास्ते तिथिविशेषनिर्णये उद्भाव्य व्यवस्थापयिष्यन्ते ।

यश्चायं युगमवाक्याद्देवकर्मविषयो निर्णयः । स यान्येकमक्तनकादीनि त्रिमुहूर्त्तेन ततो न्यूनैर्वा कालेन शास्त्रतः साध्यानि तेषु कालव्याप्ति-
निर्णयाविषयेषु पक्षेषु कर्त्तव्यः इत्युक्तम् । उपवासे तु शुद्धत्रिमुहूर्त्त-
न्यूनाधिकायामिव शुद्धत्रिमुहूर्त्ताधिकायामपि सत्यभ्युत्तरस्यायुग्माथे
कालव्याप्तिवशात्पूर्वैव । यापि पूर्वतिथ्या विज्ञाप्युत्तरदिने मास्त्येव,
त्रिमुहूर्त्तन्यूना वास्ति, साप्ययुग्मापि पूर्वैव, द्वितीयपक्षेऽपि युग्म-
वचनादयधचनाप्रवृत्ते । उभयत्रापि त्रिमुहूर्त्तसंवाधशकत्वस्योक्त-
त्वात् । “प्रायः प्रान्त उपोष्या हि तिथिर्देवकलेप्सुभिः” इत्यस्य च
प्रायः पदेनैवानित्यस्वद्योतनात् ।

ननु—

“द्वितीया पञ्चमो वेधाद्दशमी च त्रयोदशी ।

चतुर्दशी चोपवासे ह्यङ्गुः पूर्वोत्तरे तिथी” ॥

इत्यादिबचनैर्या पूर्वतिथिविज्ञोत्तरा निषिद्धा, सा त्रिमुहूर्त्त-
न्यूनयापि पूर्वतिथ्या युक्ता यद्युत्तरदिने किञ्चिद्भूयते तथा पूर्वा
विहायोत्तरैवोपोष्या भवति ।

“घटिकार्द्धं त्रिशर्गं वा स्थूलं वा दूषयेत्तिथिम् ।

पञ्चगव्यघटं पूर्णं सुराया बिन्दुको यथा” ॥

इतिपदत्रिशमत्वचनात् ।

“सर्वप्रकारवेधोऽयमुपवासस्य दूषकः” इति निगमवचनाद्योप-
वासे दूषकतिथियोगस्याल्पस्यापि त्याज्यत्वप्रतीतेः ।

“उद्ये तूपवासस्य नक्तस्यास्तमये तिथिः ।

प्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् ॥

उद्ये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृके” ।

तथा

“आदित्योदयवेलायां याल्पापि च तिथिर्भवेत् ।

पूर्णा इत्येव मन्तव्यः प्रभूता नन्दयं चिना” ॥

इत्यादिभिरुपाया अपि परदिनगताया ग्राह्यत्वप्रतीतिश्चेति हेमाद्रिः ।

अत्रोच्यते । न तावत् “घटिकाद्धं त्रिमासं च” इति वचनं सर्वो-
पोप्यतिथिविषयम् । सामान्यविषयेषु युग्मवचनेन “उपोष्याः
परसंयुक्ताः पराः पूर्वेषु संयुक्ता” इत्यादि विशेषवचनेन च पूर्व-
युक्तानामपि कासांचिदुपोष्यत्वम् । अत एव “प्रायः प्रान्तः” इति
प्रायोपग्रहणम् । नापि या. पूर्वतिथियुक्ता अनुपोष्यत्वेनोक्तास्तद्विषयम् ।
‘ह्यु पूर्वोत्तरे तिथी’ इत्यादि हि तदर्थप्रतिपादकं वचनम् ।
तद्योत्तरतिथेरस्तमयवर्तिन्यास्त्रिमुहूर्त्ताया एव पूर्वतिथिदूषकत्वं
वदति । तथा तस्या एवोदयवर्तिन्यास्तदृश्या एवोत्तरतिथिदूषकत्वम् ।
अन्यथा वैकल्याणतः । तर्धतद् “व्यस्तं महादोष” मिति निन्दा च
सकलदैवसाधारणी उपवासे । अल्पयोगेऽपि इतरेषु त्रिमुहूर्त्तयोग एव
प्रवर्त्तमाना धिरूपा स्यात् । न च घटिकार्धादिवचनान्यगतिकानि ।
येन तदपि सक्ष्यते । तेषां निन्दातिशयपरत्वेनोपपत्त्वे । वस्तुतस्तु
तानि सर्वाण्येकादशीविषयाण्येव । वेधातिवेधादिवचनवत् । एकमूल-
कत्वनालाघवात् । यान्यपि घटिकादिमात्राया अप्युपवासे ग्राह्यत्व-
प्रतिपादकानि । साम्यप्यपिशब्दवाशब्दादियोगात्कमुत्पन्न्यायेन त्रिमु-
हूर्त्तप्रशंसापराण्येव । एवं च “प्रायः प्रान्तः उपोष्या ह्री” त्यपि-
वचनमेकादशीमात्रविषयमेव । प्रायो ग्रहणं च कचिद्विज्ञाया अपि
ग्राह्यत्वात् ।

यत्तु—

“अविद्वानि निषिद्धैश्चेन्न लभ्यन्ते दिनानि तु ।

मुहूर्त्तैः पञ्चभिर्विद्वा ग्राह्यैर्वैकादशी तिथिः ॥

तदर्द्धविद्वान्यन्यानि दिनान्युपवसेत्तरः ।

अविद्वान्मलाभे तु पयोदधिफलानि वा ॥

सकृदेवाल्पमश्रीयादुपवासस्ततो भवेत्"

इत्युक्तं वचनम्, तदपि निषिद्धैरविद्यान्युत्तरदिने त्रिमुहूर्तानि ततोऽधिकानि वा न लभ्यन्त इत्येवं व्याख्येयम् । त्रिमुहूर्तं न्यूनतामस्याकिञ्चित्करत्वात् । त्रिमुहूर्तसत्त्वे एव युग्मयजनस्य तदनुप्राहकस्य चोदयसाकल्यवचनस्य प्रवृत्तेः । एकादशी तद्यथापि परदिनगता प्राह्येति वक्ष्यते । दशमीमुहूर्तपञ्चकवेधवत्याश्च तस्याः परदिने चत्तमानत्वे आवश्यकैऽपि तादृशवेधवत्या प्राह्यत्वम् । तत्परदिने द्वादश्यभावे गृहिणः प्रति । तदभ्यधैव तिथिकमे संभाव्यते । दशघटिका दशमी, अतुर्घटिका एकादशी, तत्तुत्तरं तस्मिन्नेव दिने अतुपञ्चाशद्वटिका द्वादशीति ।

यदात्वन्यभागागताया एवैकादश्या उपोष्यत्वात्तादृश्या अप्युत्तरस्या एवोपोष्यत्वमिति हेमाद्र्यादिसंमतः पक्षः । तदा अक्षयोदयमारभ्य मुहूर्तपञ्चकं दशम्या द्रष्टव्यम् । तदा हि सूर्योदयोत्तरं त्रिमुहूर्तदशमीविद्याया अपि प्राह्यत्वम् । त्रिमुहूर्तक्षयेणोत्तरदिने तदभावे तत्तुत्तरदिने च द्वादश्यभावे सर्वेषां मते नास्त्येव ।

अन्यतिथिविषयः सार्धमुहूर्तद्वयवेधस्तु सूर्योदयमारभ्यैव । अक्षयोदयवेधस्यैकादशीमात्रविषयत्वात् । तदधिकवेधवत्या अपि च परदिने सर्वथा सत्त्वे त्रिमुहूर्तं न्यूनसत्त्वे वा अन्यतिथेरुपोष्यत्वेऽपि "अविद्यानामलाभे तु" इति, विशेषं तस्यां विधातुं स्वाभाविकशुद्धोपवासमप्रायेण सार्धमुहूर्तद्वयवेधवत्यास्तस्या प्राह्यत्वमिधानम् । "मुहूर्तशब्दो घटिकाभिप्रायः" इति गौडाः । तस्माद्या त्रिमुहूर्तं न्यूनया त्रिमुहूर्तं यापि वा निषिद्धया पूर्वया तिथ्या युक्तोत्तरदिने त्रिमुहूर्तं न्यूनास्ति सा पूर्वोपोष्या युक्तेति ।

हेमाद्र्यादयस्तु केजिदल्पाया अपि पूर्वतिथेर्दूषकत्ववचनान्युत्तरस्याश्च तादृश्या अपि प्राह्यत्ववचनानि च यथा श्रुतान्येव

युग्मोपधासे निर्णयं मन्यन्ते ।

या तु त्रिमुहूर्त्ता पूर्वातिथ्या विद्वा सत्युत्तरदिने त्रिमुहूर्त्ता ततोऽधिका वा सोत्तरया युग्मत्वे सत्युत्तरैवाहर्मात्रस्पर्शिन्यपि पूर्वस्या अहोरात्रोभयरूपशित्वे । युग्मत्वेनोपक्रमकालगतत्वेन च तस्याः एव प्रबलयात् । “प्रातः संकल्पयेद्विद्वानुपधासत्रतादिक,, मिथ्युक्तत्वात् । उपधासे चोत्पत्तिकलविधिषु पर्युदासलक्षणया प्रजापतिव्रतवत्संकल्प-स्यैव विधेयत्वेन प्राधान्यात् । अत्रे तत्परिपालनमात्रकरणात् । “सा तिथिर्हव्यकव्ययोः” “सा तिथिः सकला ज्ञेया पश्यामुदयतं रवि, रित्यादीनि वचनानि- यदा मभ्याह्नादिमात्रानुष्ठेयप्रधानैकभक्तादि तिथेस्तत्कालास्पर्शिन्या अपि तस्मिन्नेव कालेऽनुष्ठानं तत्प्रत्यङ्गत्व-योग्यत्वरूपमौपचारिकं सङ्कुलं प्रतिपादयति । तदा स्वरूपतः प्रातः कालमात्रसाध्यं विषयतः केवलमहोरात्रसाध्यं संकल्पमात्ररूप-मुपधासं प्रति सुतरां तत्कालवर्तिन्यास्तस्याः । यत्वेतादृशे विषये विहितकाले प्रक्रान्तं कालान्तरेऽपि समाप्यत इति न्यायं मूलत्वेनो-पन्यस्य तस्याभ्युदितेष्वधिकरणव्यवस्थापितत्वं वर्धमानेतोक्तं तदुन्नतया । तत्रकालेऽपि प्रक्रान्तस्य समाप्यत्वव्यवस्थापनात् । सान्तपत्नीयाधिकरणं तूपन्यसितव्यम् ।

वस्तुतस्तु न तस्याप्ययं विषयः । स्वकाल पदेह संकल्परूप-प्रधानानुष्ठानात् । व्रतशब्दोऽपि नियमपर्यायः । संकल्पवाचक एव । अत एव “विधिप्रतिषेधात्मकमानससंकल्परूपाणि स्नातकवता-न्याह,, इत्यवतारयता विद्वानेश्वरेण न केवलं नक्त्युक्तेष्वेव विधिवाक्ये-ष्वपि संकल्पलक्षणाभ्युपगता । न चातिप्रसङ्गः । अभियुक्तव्रतप्रसिद्धि-विषय संकल्पविशेषस्यैव व्रतत्वात् । मन्त्रत्ववत् । “स्वकर्तव्यविषयो नियतः संकल्पो व्रतमिति श्रीदत्तः । तत्त्वग्नितोत्रसंध्यावन्दनादिविषये संकल्पेऽतिप्रसक्तम् । न च संकल्पस्य व्रतत्वे “व्रतं संकल्पयेत्”

इत्यनन्वय इति वाच्यम् । 'पाकं पचति, वानं दद्यात्, इतिवत्प्रत्य-
यानुग्रहार्थं प्रयोगोपपत्तेः ।

या तु सादृशी पूर्वतिथ्या युग्मा सा पूर्वा । युग्मत्वादहोरात्रो-
भयस्पर्शित्वाच्च । उपवासस्य चाहोरात्राभोजनविषयसंकल्परूपस्य
विषयार्थेनाहोरात्रसाध्यत्वात् । अस्तमयधर्तिन्या अपि तिथे साकल्य-
वचनाच्च । संकल्परूपोपक्रमणकालेऽपि सत्त्वात् । एकमक्तादितिथेर्म-
ध्याह्वादादिव स्वरूपेण तत्रासत्या अपि "सा तिथिः सकला ज्ञेया
यस्यामस्तमितो रवि, रिति वचनं च दैवकर्मविषयमपीत्युक्तम् ।
इंद्रशविषय एव चोपोद्वलकं वृद्धयाश्वहृक्वचनमपि ।

"दिवा रात्रौ व्रतं यच्च एकमेकतिथौ गतम् ।

तस्यामुभययोगिन्यामाचरेत्तद्व्रतं व्रती" इति ॥

संकल्पश्च "प्रातःकालवर्त्तमानतिथिमेव कर्मतिथियुक्तत्वरूपा-
धिकरणतयोल्लिख्यामुक्तातिथ्युपवासमहं करिष्य" इत्येवं कर्तव्यम् ।
तत्कालवर्त्तितितिथेः संकल्पाधिकरणत्वस्य तत्तिथियोगप्रयुक्तत्वात् ।
यत्त्वनेकदिनसार्धं कर्म तत्राद्यप्रभृति करिष्य इति प्रसङ्गद्वयोक्तम् ।

एवं च दिनद्वयेऽपि खण्डायां तिथेः स्वरूपेण प्रातर्मात्रसाध्येऽपि
परिपाल्यत्वेनाहोरात्रसाध्ये उपवासे कर्मकालव्याप्तिशास्त्रेणान्यतर-
दिनगताया निर्णयस्य कर्तुमशक्यत्वाद्युग्मवाक्यादेव प्रायो निर्णय
इत्युपवास एव युग्मशास्त्रस्य परमाग इत्याभिप्रेत्य कैश्चिदुपवास-
विषयता तस्योच्यते । वस्तुतस्त्वेकमक्तादिष्वपि कालव्याप्तिशास्त्रा-
निर्णयेषु युग्मशास्त्रं निर्णायकं भवत्येवेत्युक्तम् । येषु "तूपोष्या" इत्येव
भूयते । तान्युपवासमात्रविषयाण्येव । उपवासोत्तरदिने च भोज-
नात्मकं पारणमवश्यं कर्तव्यम् ।

"उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्ने पारणं भवेत् ।

अन्वया तु फलस्यार्द्धं धर्ममेवोपसर्पति" ॥

इतिदेवलवचनेनोपवासाङ्गत्वेन तद्विधानात् ।

न च रागप्राप्तभोजनानुषादे पूर्वाह्णमात्रविधिरेवायमस्त्विति
चाक्यम् । पारणशब्दस्य कर्मसमाप्तिवचनत्वाच्छास्त्रीयकर्मसमाप्तेश्च
शास्त्रीयत्वावश्यंभावात् । उद्यापनादिवत् । “भोक्ष्येऽहं पुण्डरीकाक्षे”
ति संकल्पविषयत्वात् । अप्राशनरूपप्रतिनिधिविधानाच्च । तद्विषय-
मानङ्गत्वे तदनुपपत्तेः । तस्य च भोजनरूपता अभोजननियमात्म-
कस्योपवासस्य भोजनेनैव समाप्तेः “भोक्ष्येऽहं” मिति संकल्पमंत्र-
लिङ्गात्, तत्रैव प्राचुर्येण प्रयोगाप्रयोगात्, तद्विषययोगरूढेरपि
‘पारणशब्दे वक्तुं’ शक्यत्वाच्चावगम्यते । अत एव “तिथ्यन्ते चोत्स-
वान्ते वा व्रती कुर्वीत पारण” मितिपारणान्तं व्रतं हेयमिति च
व्रतशब्दः सामान्यवचनोऽप्युपवासविषय एव । तथा “चोपवासेषु
सर्वेष्वि” श्युकम् ।

निगमे च—

“पूर्वविद्वांसु तिथिषु भेषु च भवतु विना ।

उपोष्य विधिवत्कुर्यात्तदन्ते च पारणम्” इति ॥

माधवस्तु—

“तिथीनामेव सर्वासामुपवासव्रतादिषु ।

तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीम्” ॥

इति स्कन्दपुराणगतमादिशब्दमेकभक्तादिसंग्रहार्थत्वेन व्याख्याय
“यां तिथिमुद्दिश्यैतानि पूर्वेषु विहितानि परेषु स्तुतिं तिथ्यन्ते,
पश्चाद्भोजनं कार्यमित्याह” ।

तच्च पारणं तद्दिने उपोष्यतिथ्यनुवृत्तौ यदि दिवा तिथ्यन्त-
प्रतीक्षया भोजनकालो लभ्यते तदा तिथ्यन्ते कर्तव्यम् ।

“तिथिनक्षत्रनियमे तिथिमान्ते च पारणम् ।
अतोऽन्यथा पारणायां व्रतमङ्गमवाप्नुयात्” ॥

इति स्कन्दपुराणात् ।

तिथिनक्षत्रेति तिथिमेति चेतरेतरयोगो विवक्षितः । अनुवाद्य-
गतत्वात् ।

“पूर्वविद्वांसु तिथिषु भेषु च श्रवणं विना ।
उपोष्य विधिवत्कुर्यात्तसदन्ते च पारणम्” ॥

इति निगमवचने ।

“तिथीनामेवे” त्यादिस्कन्दपुराणवचने चाजमासनिर्देशाच्च ।
तैत्रेयन तिथिनियमे तिथ्यन्ते नक्षत्रनियमे नक्षत्रान्ते उभयनियमे
उभयान्त इत्यर्थः । यद्वा तु दिवा तादृशः पारणकालो न लभ्यते तद्वा
तिथ्यन्तो न प्रतीक्षणीयः । किन्तु दिवैव पारणं कर्तव्यम् ।

“सर्वेष्वेवोपघासेषु दिवा पारणमिष्यते ।

अन्यथा पुण्यहानिः स्याद्भूते धारणपारणम्” ॥

इति ब्रह्मवैवर्तात् ।

धारणमाहारं विना । शरीरस्य उपघास इति यावत् । तदुत्तर-
दिने च पारणं चतुर्थकालभोजनविधिना विहितम् । तद्विहायेत्यर्थः ।
धारणं नक्तभोजननियमग्रहणमिति कश्चित् ।

“अन्यतिथ्यागमो रात्रौ तामसस्तैजसो दिवा ।

तामसे पारणं कुर्वन्नामस्तीं गतिमश्नुते” ॥

इति गरुडपुराणे ।

“न रात्रौ पारणं कुर्याद्भूते वै रोहिणीष्वतात् ।

तत्र निस्पृष्य तत्कुर्याद्भर्जयित्वा महानिशाम्” ।

इति भविष्योत्तरे च रात्रिपारणनिषेधाच्च । महानिशा सार्धणामाहु-
परितनो याम् । “यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणम्” इति ।
मात्रबोदाहृतं तु वचनं तेनापि मूलालिखनाद् ग्रन्थान्तरासम्वादाच्च
नाहृतम् । एवं केवलतिथिनिमित्ते उपवासे । नक्षत्रादियुक्ततिथिनिमित्ते
तु जन्माष्टमीप्रकरणे वक्ष्यते ।

तद्यमुपवासे सामान्यतिथिनिर्णयसंक्षेपः—

या शुद्धा त्रिमुहूर्त्तान्तमपि वृद्धा परेऽहनि ।
युष्माप्युत्तरतिथ्या सैवोपोष्या केवला यथा ॥
या पूर्वतिथिविद्धापि परेऽहनि न विद्यते ।
न्यूना वा त्रिमुहूर्त्तेषु सापि पूर्वैव सम्मता ॥
त्रिमुहूर्त्ताधिका वापि पूर्वविद्धोत्तरेऽहि या ।
पूर्वया परया वा सा युग्मोपोष्येति निर्णयः ॥
उपोष्यतिथ्यभावेऽपि सङ्कल्पः प्रातरेव च ।
परेऽह्युपोष्यतिथ्यन्ते कालश्चेल्लभ्यते दिवा ॥
पारणस्य तदान्ते स्यान्न चेत्पूर्वाह्न एव तत् ॥ इति ॥

एवं सामान्यतिथिविषयसकलनिर्णयवाक्यैकवाक्यतयोपवासे
एवं प्रकारे सकलतिथिनिर्णये सिद्धे प्रतिपदादितिथिषु अयमेवोपवा-
सविषया निर्णय क्रमेण योज्यते । क्वचित्क्वचिद्विशेषश्चोच्यते ।

अथ प्रतिपद्विवेचनम् ।

नत्र प्रतिपदुपवासे शुक्ला कृष्णा वा पूर्वैव ग्राह्या ।

“प्रतिपद्विज्ञमी, चैव उपोष्या पूर्वसंयुता” ॥

इति जाबालिवचनान् ।

“सप्तमी, पञ्चमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।
प्रतिपन्नवमी चैव कर्तव्या संमुखी तिथिः” ॥

इति पैठीनसिवचनाच्च ।

“प्रतिपत्पञ्चमी भूता सावित्रीचतुर्णीमा ।
नवमी दशमी चैव नोपेक्ष्याः परसंयुताः” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते ।

“द्वितीया पञ्चमी वेधादशमी च त्रयोदशी ,
चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी ॥
उपवासे सप्तमी तु वेधाद्धन्युत्तरं दिनः” मिति ।

बृहद्वशिष्ठवाक्ये चोपवासे उत्तरविद्धाया निषेधाच्च । यद्यपि च
सूर्यास्तपूर्वभावित्रिमुहूर्त्तात्मकसायाह्नाभ्युष्याभ्यापि पूर्वविद्धा भवति ।
तथापि तत्पूर्वत्रिमुहूर्त्तात्मकापराह्णेऽपि यदि धर्तते तदैव पूर्वा
ग्राह्या । अन्यथोत्तरैव ।

“संमुखी नाम सायह्न्यापिनी दृश्यते यदा ।
प्रतिपत्संमुखी कार्या या भवेदापराह्निकी” ॥ इति ।

स्कन्दपुराणे विशेषाभिधानात् । इदं हि वचनं प्राप्ते पूर्व-
विद्धत्वाख्ये सांमुख्ये विशेषमात्रविधायकम् । प्रातःकालिकप्रधानाह्ना-
निर्यापे प्राप्ते प्रातःकालसाम्राज्ये “पुरा वाच, प्रवदितोर्निर्वपे” इति
तद्विशेषविधिवत् । न त्वापराह्निक्याः सांमुख्यविधायकम् । गौरवात् ।
तच्च यथा दैवान्तरेष्वपि शुग्माग्निवचनात्प्राप्ते शुक्लप्रतिपदः पूर्व-
विद्धाया ग्राह्यत्वे अपराह्निकत्वं विशेषं विद्धाति । तथोपवासेऽपि ।
पूर्वविद्धाप्रसविशेषात् । यथापराह्निकवचनस्याभाकरत्वमभिधाय
तत्रापि साकरत्वेऽपि आपराह्निकपित्र्यविषयत्वं गौडैरुक्तम् । तद्विशेष-
वचनस्यानर्थक्यापत्तेः ।

“प्रतिपत्सैव विज्ञेया या भवेदापराद्विकी ।

दैवं कर्म तथा ज्ञेयं पित्र्यं च मनुरब्रवीत्” इति—

माधवोदाहृतव्यासवचनविरोधाच्चयुक्तम् ।

“प्रतिपत्सद्वितीया स्याद् द्वितीया प्रतिपद्युते” त्यापस्तम्बवचनं तूपवासेतरदैवकर्मविषयम् । सामान्यवचनस्यास्योपवासमात्रविषयैः पूर्ववचनैः संकोचनात् । उपवासेऽथ नापराद्विकप्रतिपद्विषयं च । यच्च दैवान्तरेऽप्यनेन वचनेन द्वितीयाविद्यायाः प्रतिपदो विधानं तदपि कृष्णाया न तु शुक्लायाः । तस्याः “प्रतिपदाप्यमावास्येति” पूर्वं विद्याया विधानात् । न चैदं पूर्वविद्वत्त्वमुपवासमात्रविषयम् । अन्येषु तु आपस्तम्बवचनाच्छुक्लाप्युत्तरैवासिञ्चति वाच्यम् । युग्मवचनस्योपवासमात्रविषयत्वे प्रमाणाभावात् । प्रत्युत सकलदैवविषययुग्मान्तरसाहचर्यात्सर्वविषयत्वस्यैवोचितत्वात् ।

न च पूर्वविद्वोपोष्यन्वविधायकपूर्वोदाहृतवचनवशाद् युग्मवचनवशाद् युग्मवचनस्यापि पूर्वविद्वद्विधायकस्य प्रतिपदंशे उपवास एवोपसंहारो युक्तः । तेषामुभयप्रतिपद्विषयत्वेन युग्मवचनस्य च शुक्लप्रतिपन्मात्रविषयत्वेन भिन्नविषयत्वात् । कृष्णप्रतिपदर्थमावश्यकैस्तैरेव वचनैरर्थसिद्धावेनः स्यात्तर्ह्येवापत्तेश्च । न च पूर्वविद्वोपोष्यन्वप्रतिपादकान्यपि । युग्मवचनवशात् ।

“एकादशो तथा षष्ठी अमावस्याः चतुर्थिका ।

उपोष्याः परसंयुक्ताः घराः पूर्वेषु संयुताः” ।

इति वचनवशाच्च शुक्लप्रतिपद्विषयाण्येव ।

कृष्णा तूपवासेऽप्युत्तरैव “प्रतिपत्सद्वितीया स्यादि” ति वचनादिति माधवमतमपि युक्तम् । सर्वदैवविषयाद् युग्मवाक्यादेवोपवासेऽपि पूर्वविद्वद्विद्वद्वै तन्मात्रविषयाणामन्वयतो व्यतिरेकतश्च प्रवृत्तानां तेषां सर्वेषामानर्थक्यप्रसङ्गात् । उपवासग्रहणस्योपलक्षणत्वप्रसङ्गाद्वा ।

अस्मन्मते तु सर्वाणि सार्थकानि । पूर्ववचनैरुपवासे पूर्वविद्धा-
यामुभस्यां विहितायां शुभापस्तम्बवचनयोर्देवान्तरेषु शुक्लकृष्णभेदेन
पूर्वोत्तरविद्याविधानार्थत्वात् । आपराह्निकत्वं च दैवान्तरेऽप्यपि
शुक्लायाः पूर्वविद्धाया अपेक्षितमेव । “प्रतिपत्समुखी” ति वचनेन पूर्व-
विद्धामात्रे तद्विधानादित्युक्तम् । तदभावे तु दैवान्तरेष्वपि स्रोतरैव ।
“प्रतिपत्सद्वितीया स्यादिति” सामान्यवचनात् । अत एव सायाह-
मात्रव्यापिन्या अपि पूर्वस्या अनुकल्पत्वेन ग्राह्यत्वं भाग्योक्तमुपे-
क्षितम् । पूर्वोदाहृतवचने उत्तरार्द्धे प्रतिपद् आपराह्निकत्वविधानेन
पूर्वार्द्धोक्तस्य सायाह्नमात्रव्यापित्वेन संमुखत्वस्य तिथ्यन्तर-
विषयत्वप्रतीतेः ।

तदयं संक्षेपः ।

उपोष्या प्रतिपत्पूर्वा शुक्ला कृष्णा तथैव च ।
यद्यसावपराह्णं स्यात्कात्स्न्येनैकदिशापि वा ॥
दैवान्तरेषु शुक्लैश्च पूर्वा सायापराह्निकी ।
चेन्नापराह्निकी सर्वा या पूर्वोक्ता परैव सा ॥
दैवान्तरेषु कृष्णा तु परा सर्वेति निर्णयः ।

अथ द्वितीयाविवेचनम् ।

द्वितीया तु कृष्णा पूर्वा, शुक्ला परोपोष्या ॥
“तृतीयैकादशी षष्ठी तथा चैवाष्टमी तिथिः ।
वेधादश्वस्ताद्विभ्युक्ता उपवासे तिथीस्त्रिमा ॥

इति नारदीयवचने ।

“तृतीयास्ववेधेन पूर्वा द्वितीयां तत्प्रयुक्तोपवासे दूषयती”
न्युक्त्वा प्रतीयमानस्य तृतीयाविद्धद्वितीयानिवेधस्य—

“एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च अतुर्दशी ।

अयोदशी उपोष्याः स्युः अमावास्या परान्विताः” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरगतस्य च तद्विधेर्विरोधे शुक्लकृष्णवाक्याभ्यां व्यवस्थाश्रयणात् । इदं हि वचनद्वयमेतदर्थमेकेषुक्तं सामान्य-
निर्णये । दैवान्तरेष्वप्येवैव व्यवस्था । युग्माश्रवाक्यस्य, “प्रतिपत्स-
द्वितीया स्वाद्वितीया प्रतिपद्युते” त्यस्य च पूर्ववदेव व्यवस्था-
पनात् ।

केचिद् युग्मवाक्यस्य स्वतः पयः शुक्लपक्षविषयत्वं मन्यन्ते ।
अतुर्दशीपौर्णमासीयुग्मसाहचर्यात् । सर्वेषामपि युग्मानां शुक्लपक्ष-
गतत्वप्रतीतेः । तदयुक्तम् । सामान्यविषययुग्मादिश्रुतेः संनिधिरूपेण
साहचर्येण संकोचयितुमशक्यत्वात् । पक्षद्वयवर्तिप्रतिपदमावास्या-
युग्मसाहचर्यविशेषाच्च । तस्मादुभयपक्षगततिथिविषयमेव । युग्म-
वाक्यवाक्यान्तरविरोधे कचिच्छुक्लकृष्णवाक्याभ्यां व्यवस्थाप्यते
परम् ।

ननु सामान्यविधिर्नैवापवासेऽपि परविद्धासिद्धौ पुनस्तत्र तस्या
विधिरनर्थकः । नानर्थकः । सामान्यविधिद्वयेन पूर्वविद्धायां परविद्धा-
यां च सर्वत्र प्राप्तायामुपवासे वचनान्तरेण परविद्धानिषेधे कृते तत्रैव
कदाचित्तस्या अपि प्राप्त्यर्थम् । तस्यापेक्षितत्वात् । अन्यथोपवासे
सामान्यवचनं बाधित्वा परविद्धा न कर्त्तव्यैव स्यादिति । सामान्य-
वचनसंवादिनां तद्विरुद्धानां च विधिरूपाणां निषेधरूपाणां चैकतिथि-
विषयाणां विशेषवचनानामियमेव गतिः । या च कृष्णद्वितीया
उपवासेऽन्यत्र वा पूर्वा ग्राह्या, सा यदि पूर्वाह्ने प्रविष्टा भवति तदैव
तादृशी ग्राह्या । नो चेत्सापि परैव ।

“प्रतिपत्समुखी कार्या या भवेदापराह्निकी ।

पौर्वाह्निकी च कर्त्तव्या द्वितीया तादृशी विभो” ॥

इति स्कन्दपुराणात् ।

तादृशी संमुखी पूर्वविद्धेत्यर्थः ।

इदं च वचनं कृष्णद्वितीयाविषयमेव । तत्र प्राप्ते पूर्वविद्धत्वे पौर्वाहिकत्वविशेषमात्रविधाने लाघवात् शुक्लायां पूर्वविद्धत्वस्याविधेयत्वेन गौरवात् । अत्र च वाक्ये द्वयोरेवोपादानाद् द्वेधाविभक्तदिनभागाद् द्वावेव पूर्वाह्णापराह्णौ यद्यपि भासेते । तथापि सायाह्मावध्यापिन्यामविद्यमानस्यापराह्निकत्वस्य द्वेधाविभागेनासंभावादपराह्नस्य पञ्चधाविभागेनैव ग्राह्यत्वात्पूर्वाह्णेऽप्यहः पूर्वं भाग इति योगेन पञ्चधाविभागेनैव प्रातरात्मको ग्राह्यः । तत्र प्रविष्टा पूर्वा ग्राह्या ।

तेन या पूर्वेषु प्रातःकालं सर्वं परित्यज्य प्रवृत्ता परेषु स्त्रिमुहूर्ता ततोऽधिकं वा भवति सा कृष्णापि परैव । पूर्वेषु पौर्वाह्निकत्वाभावात् । त्रिमुहूर्तसत्त्वेन च परविद्धवचनानां प्रवृत्तेरिति पौर्वाह्निकवचनस्य व्यतिरेकतः फलम् । न तु या पूर्वेषु : सर्वं प्रातःकालं परित्यज्य प्रवृत्ताप्युत्तरदिने नास्त्येव त्रिमुहूर्तन्यूना वा साप्युत्तरेति । तत्र परविद्धावचनानामप्रवृत्तेः । परिशेषात्पूर्वस्या एव ग्राह्यत्वात् । इदं च वचनं प्राच्या न लिखन्ति ।

तदयं निर्णयः ।

शुक्ला द्वितीया सर्वेषु दैवेषु परशुग् भवेत्
कृष्णा तु पूर्वा तेष्वेव पूर्वाह्णे यदि सा भवेत् ॥

अथ तृतीयाविवेचनम् ।

तृतीया तु रम्भावनातिरिक्तेषु उपवासादिसकलदैवकार्येषु चतुर्थीयुतैव ग्राह्या ।

“रम्भाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां द्विजसत्तम ।

अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते” ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनात् ।

गणो गणेशस्तेन तद्देवत्या चतुर्थी । सर्वग्रहणात् ।

“एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः” ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचने उपवासग्रहणं तृतीयांशे सकलदैवकार्यमुप-
लक्षणम् । एतस्यैव चतुर्थीयुक्ततृतीयाविधेरुपोद्धलिका—

“चतुर्थीसंयुता या च सा तृतीया फलप्रदा ।

अविघ्नप्रदानी स्त्रीणां पुत्रपौत्रप्रदायिनी” ॥

इति प्रशंसा आपस्तम्बादयुक्ता ।

“तृतीया तु न कर्तव्या द्वितीयासंयुता तिथिः ।

या करोति विमूढा स्त्री पुरुषो वा शिखिचञ्ज ।

द्वितीयासंयुतां तात पूर्वधर्मादिलुप्यते ।

विघ्नवात्त्वं दुर्मगत्वं भवेन्नास्त्यत्र संशयः” ॥

इति स्कन्दपुराणादयुक्तो निन्दासहितो निषेधश्च । निषेधस्यापि
रम्भाव्रतव्यतिरिक्तविषयत्वं स्कन्दपुराण एव दर्शितम् ।

“द्वितीया तु या विद्धा तृतीया न कदाचन ।

कर्तव्या व्रतिभिस्तात धर्मकामार्थतत्परैः” ॥

‘विहायैकां तु रम्भाख्यां तृतीयां पुण्यवर्धनीमि’ति ।

निषेधप्रयोजकश्चात्र द्वितीयावेधो न सामान्यरूपस्त्रिमुहूर्त्तात्मक
एव । किन्तु दशम्या इव कलाकाष्ठादिरूपोऽपि । अत एव च तृतीयापि
चतुर्थीयुता अल्पाप्येकादशीवद् ग्राह्या । न तु त्रिमुहूर्त्तत्वकर्मकाल-
व्याप्त्याद्यादरस्तस्याम् ।

“कला काष्ठापि वा चैव द्वितीया संप्रदृश्यते ।
सा तृतीया न कर्तव्या कर्तव्या गणसंयुता” ॥

इति स्कान्दात् ।

“द्वितीयाशेषसंयुक्तां तृतीयां कुस्ते तु यः ।
स याति नकरं घोरं कालसूत्रं भयंकरम्” ॥
“द्वितीयाशेषसंयुक्तां वा करोति विमोहिता
सा वैधव्यमवाप्नोति प्रवदन्ति मनीषिणः” ॥

इति निन्दार्थवादे शेषशब्दमात्रश्रवणाच्च । अन्यथा “द्वितीया-
संयुक्ता” मित्येवावश्यत् । अयं चाल्पवैधव्यप्रयुक्तोऽपि निषेधस्तत्प्रयु-
क्तश्चाल्पाया अप्युत्तरस्या परिग्रहो गौरीदैवत्यव्रतविषय एव ।
“विहायैकां तु रम्भाख्या” मिति पर्युदासे तत्सदृशानामेव व्रतान्तराणां
प्रतीतेः । नञिव युक्तमन्यसदृशार्थ इति न्यायात् । तत्रैव तथा
शिष्टसमाचाराच्च । व्रतान्तरेषु तु सामान्यविधेश्च । ब्रह्मवैवर्त्तमतात्त्रि-
मुहूर्त्तद्वितीयाधिदाया एव वर्जनम्, त्रिमुहूर्त्ताया एव चतुर्थीयुक्ताया
ग्रहणं युक्तम् । न च ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि “रम्भाख्यां वर्जयित्वे” ति
पर्युदासाद् गौरीव्रतानामेव ग्रहणं स्यादिति वाच्यम् । तत्रासदृ-
शानामपि ग्रहणार्थमेव “सर्वकार्येष्वि” न्युक्तत्वात् अत एव वैशाख-
शुक्लतृतीयाख्याक्षयतृतीयाव्रतमप्युत्तरविदायामेव कर्तव्यम् । विशे-
षतोऽपि तत्र तद्विधिः पूर्वनिषेधश्च नारदीये-

“वैशाखे सितपक्षे तु तृतीया रोहिणीयुता ।
दुर्लभा बुधवारेण सोमेनाऽपि युता तथा ॥
रोहिणीबुधयुक्तापि पूर्वविद्धा विवर्जिता ।
भक्त्या कृतापि मान्धातुः पुण्यं हन्ति पुरा कृतम् ॥
गौरीविनायकोपेना रोहिणीबुधसंयुता ।
विनापि रोहिणीयोगान्पुण्यकोटिप्रदा सदा” इति ॥

यदा तु चतुर्थीयुक्ता किञ्चिदपि न लभ्यते । तदा गौरीव्रतेष्वपि त्रिमुहूर्त्तलाभे चेतरेष्वपि द्वितीयायुतापि ग्राह्या ।

“एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।
पूर्वविद्धापि कर्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि” ॥

इति वृद्धवशिष्टवचनात् ।

रम्भाव्रते तूपवासरूपे अनुपवासरूपे च द्वितीयाविद्वैव ग्राह्या ।

“रुक्णाष्टमी बृहत्तपा सावित्रीवटपैतृकी ।
अनङ्गत्रयोदशी रम्भा उपोष्याः पूर्वसंयुता” ॥

इति निगमात् ।

“बृहत्तपा तथारम्भा सावित्रीवटपैतृकी ।
रुक्णाष्टमी च भूता च कर्तव्या संमुखी तिथिः” ॥

इति स्कन्दपुराणाच्च ।

एवं सति “युग्माङ्गी” ति युग्मवचनमपि वचनान्तरवशाद्रम्भा-
व्रतविषयमेव । यस्तु “तृतीयायाः शुद्धाया आधिक्येऽपि शुद्धामपि
हित्वा अधिका चतुर्थीयुक्तैव गौरीव्रतेषु ग्राह्येत्येतावत्पर्यन्तं
माधवेनोक्तम् । तत्र पूर्वस्यां निषेधाप्रवृत्तेर्विशेषेऽहनि विषयस्यादर्शनाच्च-
येतावत्पर्यन्तं शिष्टाचारस्तदा स एव मूलम् ।

तदयं संक्षेपः ।

रम्भाभिज्जेषु सर्वेष्वप्युपवासादिकर्मसु ।
तृतीया गणविद्धाऽस्यात्र तु विद्धा, द्वितीयया ॥
गौरीव्रतेषु तत्त्याज्या कलयापि द्वितीयया ।
युक्ताऽमुहूर्त्तमात्रापि चतुर्थीयुक्तु शस्यते ॥
यदा चतुर्थ्या स्वल्पापि त्रिमुहूर्त्तार्थेवा न सा ।
गौरीव्रतेऽन्यदैवे च तदा पूर्वापि गृह्यते ॥
रम्भाव्रते तु पूर्वैव तदलाभे परा भवेत् ।

अथ चतुर्थीविवेचनम् ।

(१)

चतुर्थी तु विनायकनायगौरीव्रतानि उपवासपूजादिकृपाणि
विहायान्यदेवताप्रीत्यर्थं उपवासे व्रतान्तरे वा पञ्चमीयुता ग्राह्या ।
“युगभूताना” मिति युग्मवाक्यात् ।

(१) अयमंशः पार्श्वभागे लिखितो वस्तुते—

आवणकुण्डचतुर्थी संकष्टचतुर्थीव्रतम् । स्कान्दे—

“आवणे बहुले पक्षे चतुर्थी” तु विधूये ॥

गणेशं पूजयित्वा तु चन्द्रायार्घ्यं च दीयते” इति ।

इयं चन्द्रोदयन्यापिनी ग्राह्या । “कर्मणो यस्य यः कालः” इति
वचनात् । तत्काले चन्द्रार्घ्यदानविधानेन चन्द्रोदयव्रतता । “चन्द्रोदय-
व्रते कैव तिथिस्तात्कालिकी स्मृते”ति वचनाच्च दिनद्वये चन्द्रोदये
सत्त्वेऽसत्त्वे वा पूर्वा ग्राह्या । “चतुर्थी च तृतीयाया” मिति
ग्रहवैवर्तात् ।

गणेशगौरीबहुलाव्यतिरिक्ता प्रकीर्तिका ।

चतुर्थी पञ्चमीविद्धा देवतान्तरयोगतः ॥

इति वचनाच्च ।

न च तृतीयाविद्धाविधायकानि वचनानि दिवा त्रिमुहूर्तवेधे
सत्येव प्रवर्तन्ते न रात्रियागमात्र इति वाच्यम् । रात्रिसाध्यकर्मसु
रात्रावपि वेधस्य जन्माष्टमोप्रकरणे माधवादिभिर्दीर्घतत्वात् । अत एव
महालक्ष्मीव्रतसमापने दिनद्वयेऽष्टम्याश्चन्द्रोदयन्यापित्वे—

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धेव कर्तव्या परविद्धा न कुत्रचिन्” ॥

इति वचनान्पूर्वविद्धा ग्राह्येत्युक्तं हेमाद्रौ मदनरत्ने च ।

यानि तु “चतुर्थी गणनाद्यस्ये” न्यादीनि वचनानि । तानि
सिद्धिविनायकादिव्रतविषयकारिणि । तेषु मध्याह्नस्य कर्मकाल-
न्यान् । “प्रातः शुक्लै” रिति वचनात् । अत एव माघवेन मध्याह्नस्य
कर्मकालत्वमङ्गीकृत्यैव विनायकव्रते “मध्याह्नन्यापिनी ग्राह्ये”
त्युक्तम् । तस्यादुभयत्र चन्द्रोदये सत्त्वेऽसत्त्वे वा पूर्ववेति न्याय्य-
पन्था इत्यलं बहुनेति कृत्यरत्नावल्याम् ।

“एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।
उपोष्या परसंयुक्ता पराः पूर्वेण संयुताः” ॥

इति वृद्धवसिष्ठवचनाच्च ।

विनायकनानवतयोस्तु मध्याह्न्यापिनी ग्राह्या । तत्र मध्याह्नस्य
कर्मकालत्वात् ।

“प्रातः शुक्लितले स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्मृगं”

इति गणपतिकल्पे ।

शुभं मध्यन्दिने यत्र तत्रोपोष्य फणीश्वरान् ॥
क्षीरेणाप्याप्य पञ्चम्यां पारयेत्प्रयतो नरः ।
विभ्राणि तस्य नश्यन्ति न ते हिंसन्ति पन्नगाः” ॥

इति पुराणवचने च माघवोदाहृते मध्याह्ने विनायकनाम-
पूजाविधानात् । शुभं चतुर्थी ।

अन एव—

“चतुर्थी, गणनाथस्य मानृविद्धा प्रशस्थते ।
मध्याह्न्यापिनी सा तु परतश्चेत्परेऽहनि” ॥

इति ब्रह्मस्पतिवचने स्पष्टमेव मध्याह्न्यापिन्या विनायकव्रत-
ग्राह्यत्वमुक्तम् । अत्र च “परतश्चेत् परेऽहनी” ति परेद्युरेव
मध्याह्न्यापिपक्ष एव परविद्धाविधानात् इतरेषु सर्वेष्वपि पक्षेषु
तृतीयायुक्तेव विनायकव्रते ग्राह्या ।

एवं—

“चतुर्थीसंयुता कार्या तृतीया च चतुर्थिका ।
तृतीयया युता नेच पञ्चम्या कारयेत्कचित्” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते तृतीयायुक्तचतुर्थीविधिः ।

द्वितीया पञ्चमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी ।

चतुर्दशी चापवासे हन्यु पूर्वोत्तरे तिथी ॥

इति पञ्चम्याः पूर्वतिथिदूषकत्ववचनान्तद्युक्तचतुर्थीनिषेधश्च
विनायकव्रतविषय एव । अत एव ब्रह्मवैवर्त्त एव वचनान्तरम्—

“चतुर्थीसंयुता या अ सा तृतीया फलप्रदा ।

चतुर्थी च तृतीयायां महापुण्यफलप्रदा ॥

कर्तव्या व्रतिभिर्वत्स गणनाथसुतांशिणी” ति ।

गणनार्थं सुतरां तावयमीति तद्देव्योपवासाद्यङ्गभूतेत्यर्थः ।

नागव्रते तु पूर्वोद्युरेव । मध्याह्नव्याप्तौ पूर्वा । कर्मकालव्याप्तिश्र-
यत्वात् । अन्येषु सर्वपक्षेषूत्तरा । पञ्चम्या नागतिथित्वेन तद्योगस्य
तद्व्रते प्रशस्तत्वात् । गुग्मादिसामान्यवचनाच्च । तृतीयायुक्त-
सामान्यवचनानां ब्रह्मवैवर्त्तवचने विनायकव्रतविषये व्यवस्थापनात् ।
गौरीव्रते तु गौरीदेव्यतृतीयायोगस्य प्रशस्तत्वात्तृतीयायुतैव ग्राह्या ।

“जथा च यदि संपूर्णा चतुर्थी हसते पुनः ।

जया सैव हि कर्तव्या नागविद्धां न कारयेत्” ॥

इति द्वितीयदिने ह.सेन चतुर्थ्या पञ्चमीविद्वत्वे संपूर्णदिनव्या-
पित्वेन संपूर्णा तृतीयापि चतुर्थीव्रते ग्राह्या न त्वतिदुष्टा पञ्चमीयुक्ता
चतुर्थीति कैमुत्यन्यायेन तृतीयायुक्तचतुर्थीविधानस्य गौरीव्रत-
विषयत्वस्यैवाचितत्वाच्च ।

अत एव—

गणेशगौरीबहुलाव्यतिरिक्ताः प्रकीर्त्तिताः ।

चतुर्थ्यः पञ्चमीविद्धा देवतान्तरयोगतः” ॥

इत्यपि वचनं ब्रह्मवैवर्त्तत्वेन मदनरत्नादिषु लिखितम् ।

“गौर्याश्चतुर्थी वटधेनुपूजा दुर्गाचर्चनं दुर्भरहोलिके च ।

वत्सस्य पूजा शिवरात्रिरेता परा विनिष्पन्ति नृपं सराष्ट्रम्” ॥

इति पुराणसमुच्चयवचनं च ।

गौर्या गौरीव्रतस्य सम्बन्धिनी चतुर्थी । धेनुपूजा तत्सम्बन्धिनी बहुला चतुर्थी । वत्सस्य पूजा वत्सद्वादशी ।

तदर्थं निर्णयः ।

गणेशनागव्रतयोरूपवासादिकूपयां ।

मध्याह्न्यापिनी ग्राह्या चतुर्थी तत्र नादृशी ॥

परैव चेतपरा नो चेत्पूर्वा सर्वत्र गाणपे ।

नागव्रते तादृशी चेत्पूर्वैव तद्वियं तथा ॥

अन्यथा सर्वपक्षेषु परा गौरीव्रतेष्वपि ।

तृतीयया युता ग्राह्या चतुर्थी हासतो यदि ॥

परेद्युः पञ्चमीविद्धा पूर्वद्युः सकलं दिनम् ।

तृतीयैव तदा तस्यामप्युत्तरतिथिव्रतम् ॥

गौर्या कार्यं सर्वथात्र नागविद्धा निषिध्यते ।

एतद्व्रतातिरिक्तेषु तूपवासादिकर्मसु ।

नागविद्धैव पूर्वापि तदलाभे चतुर्थिका ॥

अथ पञ्चमीविवेचनम् ।

पञ्चमी तूपवासादिसर्वकर्मसु चतुर्थीविद्धैव ग्राह्या । “युगभूतानां” मिति वचनात् । “पञ्चमी सप्तमी चैव” ति पूर्वोदाहृतपैठीनसि-
वचनाच्च । “प्रतिपत्पञ्चमी चैव उपोष्या पूर्वसंयुते” ति जाबालि-
वचनेन । “एकादशी तथा षष्ठी” ति पूर्वोदाहृतगार्ग्यवचनेन चोपधासे
विशेषतः पूर्वविद्धाविधानात् । “प्रतिपत्पञ्चमी भूता” इति ब्रह्मचै-
वर्तवचनेन “तृतीयैकादशी षष्ठी” ति नारदीयवचनेन तथैव पर-
विद्धानिषेधश्च ।

यत्तु “पञ्चमी तु प्रकर्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारदे”ति ब्रह्मवैवर्त-
ब्रह्मणं परविद्याविधायकम् । तत् “स्कन्दोपवासे स्वीकार्या पञ्चमी
परसंयुते” ति तत्रत्याहैववचनाद्वाक्यशेषस्थानीयात्स्कन्दव्रतविषयं
नागव्रतविषयं च ।

“आचरणे पञ्चमी शुक्ला सम्प्रोक्ता नागपञ्चमी ।

तां परित्यज्य पञ्चम्यश्चतुर्थीसहिता हिताः” ॥

इति भद्रनरत्नलिखिताचारसम्बादिध्वननात् ।

अत एव नागपञ्चमीमात्रोपलक्षणमेतत् । सर्वथा तथाचारात्, अत्र
‘तां परित्यज्य चतुर्थीविद्या ब्राह्मण’ इत्युक्त्या तस्याश्चतुर्थीविद्याया
निषेधावगमात् । त्रिमुहूर्त्तचतुर्थीयुक्ता पूर्वेषु, परेषुश्च त्रिमुहूर्त्त
नागपञ्चमी परा । अन्यथा पूर्ववेति द्रष्टव्यम् ।

हेमाद्रिगौडाश्च केचित्पञ्चमीविषये विरुद्धमिदं वचनद्वयं शुक्लकृष्ण-
भेदेन व्यवस्थापन्ति । केचित्तु पित्र्यदैवविषयत्वेन । तद्द्वयमपि—

“चतुर्थीसंयुता कार्याः पञ्चमी परया न तु ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये च शुक्लपक्षे तथाऽसिते” ॥

इति हारीतवचनेन माधव/द्युदाहृतेन विरुद्धम् । अत्र पित्र्यग्रहणं
दृष्टान्तत्वेन । याप्युपवासतदितरकर्मविषयत्वेन पूर्वोत्तरविद्ययोर्व्य-
वस्था द्वितीया हेमाद्रिणोक्ता । सापि या पञ्चमी परसंयुता स्वीका-
र्या सा “स्कन्दोपवास” इति वचनेनैव परविद्याया विषयविशेषे
व्यवस्थापनाद्यवस्थापकान्तरानपेक्षणाद्युक्ता । अत एव चोपवासे
पूर्वविद्याविधायकैः सामान्यविषयस्य युग्मवचनस्य तत्रैवोपसंहार
इत्यपि न युक्तम् । पूर्वविद्याया उपवासविषयत्वे उत्तरविद्यायाश्च
स्कन्दव्रतमात्रविषयत्वे इतरेषु न कापि इति संदेहप्रसङ्गात् ।
युग्मवाक्यस्याप्युपवासविषय एव परभागस्योक्तत्वाच्च । वचनास्त-
रेष्वप्युपलक्षणत्वेनोपवासग्रहणोपपत्तेरुपसंहारकत्वासामर्थ्यात् ।

नस्मात्—

“सर्वस्मिन्नुपवासादौ पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ।
पञ्चमी पूर्वविद्भैव स्कन्दनागव्रते परा” ॥

अथ षष्ठीविवेचनम् ।

षष्ठी तु स्कन्दव्रतान्तरिके सर्वत्रोपवासादौ सप्तमीविद्धा
ग्राह्या । “षष्ठमुन्यो” रिति युग्मवाक्यात् ।

“एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।
अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तराच्च । उपवासग्रहणं पूर्ववत् ।

“नागविद्धा च या षष्ठी शिवविद्धा च सप्तमी ।
दशम्येकादशीविद्धा नोपोष्याः स्युः कथंचन” ॥

इति शिवरहस्यसौत्पुराणयोः ।

“नागविद्धा तु या षष्ठी रुद्रविद्धो दिवाकरः ।
कामविद्धो भवेद्विष्णुर्न ग्राह्यास्ते तु वासराः” ॥

इति च निगमे पूर्वविद्धानिवेधात् । नागः पञ्चमी । शिवो
रुद्रश्चाष्टमी । दिवाकरः सप्तमी । कामस्त्रयोदशी । विष्णुर्द्वादशी ।
निषेधप्रयोजकश्चात्र पञ्चमीवेधो न सामान्यरूपस्त्रिमुहूर्तात्मकः ।
किं तु षष्ठमुहूर्तात्मकः ।

“नागो द्वादशताडीभिर्दिक्पञ्चदशभिस्तथा ।
भूतोऽष्टादशताडीभिर्द्वयन्त्युत्तरां तिथिम्” ॥

इति स्कन्दपुराणवचनात् ।

स्कन्दषष्ठी तु पञ्चमीयुतैवोपोष्या ।

“कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिषरात्रिचतुर्दशी ।

एताः पूर्वयुता कार्यास्तित्यन्ते पारणं भवेत्” ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनात्

कृष्णाष्टमी कृष्णपक्षगताष्टमी । अतकारणगतकृद्दैवत्यकृष्णाष्टमी ।
समाख्यातव्रतसम्बन्धिनी वा । जन्माष्टमीत्यपि कश्चित् ।

ननु षण्मुहूर्त्तमितपञ्चमीवेधवत्यां स्कन्दव्रतमपि न कर्तुमर्हति
“नागो द्वादशनाडीभि” रिति वचनात् । इदं हि वचनं पूर्वविद्धाकर्त्तव्य-
विषयमेव युक्तम् । न उत्तरविद्धाकर्त्तव्यविषयम् । तदा हि षण्मुह-
ूर्त्तात्मकपञ्चमीयुक्तायामेव पूर्वस्यां तेषामकर्त्तव्यत्वे त्रिमुहूर्त्ताधि-
कक्षयास्तंभेनोत्तरदिने तादृश्यास्त्रिमुहूर्त्तसत्त्वावश्यभावेन ।

“एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।

पूर्वविद्धापि कर्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि” ॥

इति उत्तरविद्धाकर्त्तव्यविषयवशिष्टवचनानुपपत्तेः ।

निधिक्षयवशादुत्तरविद्धाऽलाभे स्कन्दव्रतवदन्याभ्यपि व्रतानि
पूर्वविद्धायामेव कर्तव्यानीत्यर्थे प्रमाणत्वेनेदं वचनमुदाहरतो माधव-
स्याप्ययमेवाभिप्रायो लक्ष्यते

अशोच्यते । “नागो द्वादशनाडीभि” रित्येतसावद्दूषकतानुवादेन
नाडीविशेषविधायकं यत्र पञ्चमीविद्धा षष्ठी निषिद्धा तद्विषयमेव-
युक्तम् । वशिष्टवचनं तु यदि परेऽहन्येकभुक्तादिकाले मध्याह्नादौ
षष्ठी न स्यात्, किन्तु पूर्वेऽहन्येव स्यादिति ध्यास्यानेन सामान्यतः
सर्वत्र निषिद्धाया नागविद्धायाः षण्मुहूर्त्तवेधवत्या अपि एकभुक्तादौ
प्रतिप्रसावयम् युक्तं चैतन् । कलशास्त्रस्य प्रचलत्वात् । अत एव

हेमाद्रिणापि द्वादशनाख्यादिवेधस्य नक्तैकमुक्तः । दिव्यतिरिक्त-
विषयत्वमुक्तमिति ।

तस्मादेवं निर्णयः—

स्कन्दीयान्येषु सर्वेष्वप्युपपत्तिसादिकर्मसु ।
परविद्मैव पृथी स्यान्नागविद्धा न कर्हिचित् ॥
दूषको नागवेधश्च परमुद्धर्त्तात्मको मतः ।
परमुद्धर्त्तमितेनापि युता नागे न या भवेत् ॥
स्कन्दोपवासे स्वीकार्या सैव पृथीति निर्णयः ।

अथ सप्तमीविवेचनम् ।

सप्तमी तूपवासेऽन्यत्र पूर्वविद्मैव ग्राह्या । “परमुन्यो” रित्यादि
युग्मशास्त्रात् । “पञ्चमी सप्तमी चैवे” त्यादि पैठोनसिचचनाच्च ।

“पृथ्वीकादश्यमावास्या पूर्वविद्धा तथाष्टमी ।
सप्तमी परविद्धा च नोपोष्यं तिथिपञ्चकम्” ॥

इति स्कन्दपुराणे परविद्धानिवेशाच्च ।

न च—

“पृथ्वी युता सप्तमी च कर्तव्या तात सर्वदा ।
पृथी च सप्तमी यत्र तत्र संनिहितो रविः” ॥

इति स्कन्दपुराणात्,

“पृथीन्मेता कर्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता ।
पतङ्गोपासनायेह पृथ्वीमाहुरूपोपणम्” ॥

इति भविष्यत्पुराणवचनाच्च,

सौरुपवास एव सप्तमी पूर्वविद्धा युक्ता नान्यत्रेति शङ्कनीयम् ।

“सप्तमी नाष्टमीयुक्ता न सप्तम्या युताष्टमी ।
सर्वेषु व्रतकल्पेष्वि” ति ब्रह्मवैवर्तवचनात् ।

यदा पूर्वेषुरस्तमयपर्यन्तः पक्षो, परेषुश्च क्षयवशादष्टम्या विद्धा सप्तमी, तदा शुणानुरोधेन प्रधानतापस्याभ्यास्यत्वाभिप्रेद्य मतिक्रम्याप्युत्तरविद्धां गौणकालत्वेन स्वीकृत्य तत्रोपवासादि सर्वं कार्यम् ।

तस्मात्—

“सर्वत्राप्युपवासादौ पूर्वविद्धेव सप्तमी ।
प्राज्ञा तस्या अलाभे तु परविद्धापि गृह्यताम्” ॥

अथाष्टमीविवेचनम् ।

अष्टमी तु शुक्लान्तरे, कृष्णा च पूर्वा उपवासादिसर्वकर्मसु प्राज्ञा ।

“शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशा ।
पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुता ॥
उपवासादिकार्येषु एष धर्मः सनातनः ।
कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ॥
पूर्वविद्धा तु कर्तव्या परविद्धा न कर्हिचित् ।
उपवासादिकार्येषु एष धर्मः सनातनः” ॥

इति निगमवचनात् । एवं सति “वसुरन्ध्रयो” रिति युग्म-
वचनेन—

“अष्टमी सप्तमीयुक्ता सप्तमी नाष्टमीयुता ।
नवम्या सह कर्षा स्यादष्टमी नात्र संशयः” ॥

इत्यादीनि पञ्चपुराणादिवचनानि च शुक्लपक्षाष्टमीविषयाणि ।

दूर्वाष्टमी तु शुक्लापि पूर्वविद्मैव ग्राह्या ।
“आवणी दौर्गन्वमी दूर्वा चैव हुताशनी ॥
पूर्वविद्मैव कर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम्” ॥

इति बृहद्यमवचनात् ।

हुताशनी होलाका वह्निव्रततिथिर्वा ! रम्भातृतीयेति कश्चित् ॥

“शुक्लाष्टमी तिथिर्वा तु मासि भाद्रपदे भवेत् ।
दूर्वाष्टमी तु सा ज्ञेया नोत्तरा सा विधीयते” ॥

इति हेमाद्रिमदनरत्नधृतपुराणसमुच्चयवचनाच्च ।

इदं च दूर्वाश्रतं ज्येष्ठाभूलरहितायां भाद्रशुक्लाष्टम्यां सिंहस्थे
सूर्ये अगस्त्येऽनुदिने मध्याह्नव्यापिन्यां कर्त्तव्यं नित्यं च ।

“शुक्ले भाद्रपदे मासि दूर्वा संज्ञा तु याष्टमी ।
सिंहार्क एव कर्त्तव्या न कन्यार्के कदाचन ।
सिंहस्थे सोत्तमा सूर्येऽनुदिने मुनिसत्तमे” ॥

इति स्कन्दपुराणात् ।

“मुहूर्त्ते राहिलेऽष्टम्यां पूर्वा वा यदि वा परा ।
दूर्वाष्टमी तु सा कार्या ज्येष्ठां भूलं च वर्जयेत् ॥
या न पूजयते दूर्वा मोहादिह यथाविधि ।
त्रीणि जन्मानि वैधव्यं लभते नात्र संशयः ॥
तस्मात्संपूजनीया सा प्रतिवर्षं वधूजनः ।
मुखसन्तानजननी भर्तुं सौख्यकरी सदा” ॥

इति पुराणसमुच्चयवचनाच्च ।

तेन पूर्णस्याः कर्मकालास्पर्शे सत्यपि वा तत्स्पर्शं ज्येष्ठामूलाम्य-
तरयोगे उत्तरापि तद्वहिता कर्मकालस्पर्शिनी दूर्वाव्रते ग्राह्या भवति ।
नित्यत्वाच्च ज्येष्ठामूलादियोगरहिताया यस्मिन्वर्षे अलाभरतत्राप्य-
नुकल्पेनानुष्ठानम् । न तु सर्वथा त्यागः । स च—

“कर्तव्या त्वेकभुक्तं ज्येष्ठा मूलं यदा भवेत् ।

दूर्वामभ्यर्चयेद् भक्त्या न धन्यं दिवसं नयेत्” ॥

इति तथैवोक्तः ।

निषिद्धयोगाभावे ह्योभिः स्वयं संपूज्य दूर्वामननिपक्षभक्षणादि
यथाधिधि कर्तव्यम् । निषिद्धयोगे तु ग्राह्येण पूजां कारयित्वैक-
भुक्तं कर्तव्यमित्यर्थः । ज्येष्ठामूलग्रहणं निषिद्धकालमात्रोपलक्षणम् ।
तत्राप्यपेक्षासत्त्वात् ।

यच्च “भाद्रपदशुक्लपौर्णमासीमास्यग्रिमहृत्पौर्णमासीपर्यन्तं कर्तव्यं
महालक्ष्मीव्रतम्” स्कन्दपुराणे उक्तम् । तस्यैवैकम् इतरव्रतवन्नवमी-
शुक्लावामेव । ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायामसम्भवे केवलायामपि । समापनं
तु यत्पौर्णमासी तच्चन्द्रोदयव्यापिण्यां कर्तव्यम् । तत्काले चन्द्रोदय-
दानविधानात् । चन्द्रोदयव्रतत्वेन “चन्द्रोदयव्रते चैव तिथिस्ता-
त्कालिकी स्मृते” ति विशेषवचनात्सामान्यवचनाच्च । उभयत्र चन्द्रोदये
सत्त्वे कृष्णत्वात्पूर्वा । यद्युत्तरदिने चन्द्रोदयोत्तरं त्रिमुहूर्ता
तदोत्तरैव ।

“पूर्वा वा परविद्या या ग्राह्या चन्द्रोदये तु या ।

त्रिमुहूर्ता तु सा पूज्या परतश्चोर्ध्वगामिनी” ॥

इति पुराणसमुच्चयवचनात् ।

यच्च भाद्रपदशुक्लपौर्णमासी ज्येष्ठाशुक्लावामेव लिङ्गपुराणे
उक्तम् । तत्रैवेतिहासपूर्वमालक्ष्मीविनिवृत्तये स्त्रीणां पूज्यत्वेनोक्ताया

लक्ष्म्याः पूर्वं समुद्रमथनादुत्पन्नत्वेन ज्येष्ठा समाख्या । अलक्ष्म्या ज्येष्ठाशब्देन पूजनम् । तत्र यैव ज्येष्ठाशुक्ला सैव ग्राह्या पूर्वा परा वा ।

“कन्यास्थार्काष्टमी शुक्ला ज्येष्ठर्क्षे महती स्मृता ।

अलक्ष्मीपरिहाराय ज्येष्ठां तत्र प्रपूजयेत्” ॥

इति लिङ्गपुराणम् ।

अत्र कन्यास्थार्कयोगेन प्राशस्त्यमात्रम् । मासस्तु भाद्रपद-
आन्द्रे एव ग्राह्याः ।

“मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुते ।

यस्मिन्कस्मिन्दिने वापि ज्येष्ठादेर्वी प्रपूजयेत्” ॥

इति पुराणसमुच्चयवचनादिति हेमाद्रिः ।

यस्मिन्कस्मिन्दिने ज्येष्ठानक्षत्रशुक्लायां पूर्वस्यां वाष्टम्या-
मित्यर्थः ।

यस्तुतस्तु यस्मिन्कस्मिन्दिने यस्यां कस्यांचित्तिथार्थिति
तिथिव्रतान्निष्ठं नक्षत्रमात्रापेक्षं घटं यत् स्कन्दपुराणे—

“मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुते ।

यस्मिन्कस्मिन्दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम्” ॥

इत्युपक्रम्योक्तं तद्विषयमिदं वचनम् । अत एव नक्षत्रमात्र-
निर्णयार्थं स्कन्दपुराणवचनम्—

“यस्मिन्दिने भवेज्ज्येष्ठा मध्याह्नादूर्ध्वमप्यगुः ।

तस्मिन्हविष्यं पूजा च न्यूना चेत्पूर्ववासरे” ॥ इति ॥

अत एव हेमाद्रिगौव व्रतखण्डे नक्षत्रव्रतप्रकरणे षोडशदिनसंध्या-
न्महालक्ष्मीव्रताज्ज्येष्ठाशुक्लाष्टमीमात्रसाध्याज्ज्येष्ठापूजाव्रताश्च भिन्नत्वेन

प्रतिसंवत्सरकर्तव्यं विधास्त्रोलाभादिसर्वफलसाधनं सोद्यापनं
सविस्तरपूजाप्रकारयुक्तं स्कन्दपुराणमतमन्यपुराणगतं च ज्येष्ठावत-
स्य इतम् ।

मदनरत्नादौ च नीलज्येष्ठेत्यपि योगविशेषोत्तरपदार्थप्रधानं
ज्येष्ठानक्षत्रस्यैवनाम । यद्यपि च—

“तत्राष्टम्यां यदा वारो मानोज्येष्ठर्क्षमेव च ।
नीलज्येष्ठेति सा प्रोक्ता दुर्लभा बहुकालिका” ॥

इति तत्त्वक्षणाभिधानार्थं स्कन्दपुराणवचने सप्तमीनिर्दिष्टाया
अष्टम्याः अध्ययथाप्यन्वेन प्रथम्य, षगम, त्सेति तस्या एव प्रति-
निर्देशः, तत्समानाधिकरणं मामापि तस्य । एवेति प्रतिभाति ।
“तत्से पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्य मिक्षा” इत्यत्र पयस इव ।
तथापि वैश्वदेवीशम्यान्धयलभ्यदेवतान्वयेन यागधिनियोगलाभेन
पयसः प्रथम्यसमवात्सर्वं युक्तम् । न तु तथाष्टम्याः प्रधान्यं संभवति ।
येन कृत्वा लक्षण्यं वा तन्न, मध्येन नीलज्येष्ठेति कल्प्येत ।

न चात्रापि—

“कृतक्राना नरः कुर्यात्तस्याभिव्यञ्ज च दिने ।
भक्तियुक्तं शुचिर्भूत्वा ज्येष्ठायाः परिपूजनम्” ॥

इत्युत्तरवचने “तस्या” मिथ्याष्टम्या एव विनियोगात्संभवत्येव
तदिति वाच्यम् । उपक्रमे ज्येष्ठाशुक्तस्य यस्य कस्यापि दिनस्य
कर्मकालत्वात्रगमेन तद्विरुद्धस्याष्टम्यास्तत्र विनियोगस्यासंभवात् ।
न चैतद्विरोधादुपक्रमवचनमेव यस्मिन्कस्मिन्दिने पूर्वस्यामुत्तरस्यां
षाष्टम्यामित्येष व्याख्येयमिति वाच्यम् । उत्पत्तिविधावेव खण्ड-
तिथिचिन्तित्यंगस्य काप्यदर्शनात् । तेनोपक्रमानुरोधाशक्षत्रमेव नील-
ज्येष्ठाक्षणावाक्यं सेति परामृश्यते । स्त्रोतिङ्गं च “सा वैश्वदेव्यामिक्षा”
इतिवत् । माधवस्य तु तिथावेव सर्वमिदं योजयतोऽभिप्रायं न विद्मः ।

“नभोऽष्टम्या” मिति तु तेनोदाहृतः पाठः प्रमादिक एव । तेन नक्षत्र-
मात्रापेक्षे व्रते ज्येष्ठानक्षत्रस्य खण्डत्वेऽष्टमीभानुवारयुगन्यतरयुग्वा
नक्षत्रं ग्राह्यम् । अन्यतरयोगस्याप्यभावे मध्याह्नादूर्ध्वमनुवर्त्तमानं
ग्राह्यमिति ।

यस्तु मिलितशिवशक्तिदेवस्थ- पूजोपवासादिरुत्सवो व्रतपर्यायः ।
स पक्षद्वयगताऽपि नवमीयुक्तायामेवाष्टम्यां कार्यः ।

“अष्टम्या नवमी विज्ञा नवम्या चाष्टमी युता ।

अर्जनारीश्वरप्राया उमासाहेश्वरोतिथि ॥

अष्टमीनवमीयुग्मे महोत्साहे महोत्सवः

शिवशक्त्योः शिवक्षेत्रे पक्षयोरुभयोरपि” ॥

इति पञ्चपुराणात् ।

अत्र शिवस्य सशक्तैर्य उत्सवः पक्षद्वयगतायामष्टम्यां नवम्यां
वा विहितः । स नवमीयुतायामष्टम्यामष्टमीयुत र्या च कर्तव्य इत्ये-
तावद्विधक्षितम् । “शिवक्षेत्रे” इति तदनुवादः । शिवोत्सवस्य तथैव
करणात् । अन्यस्यार्थशब्दः । एवं सति—

“उपवासे सप्तमी तु वेधाद्धन्युत्तरं दिनम्

पक्षयोरुभयोरपि उपवासविधिः स्मृतः ॥

इति नारदोपबचनमपि शिवशक्तिप्रीत्यर्थोपवासाभिप्रायमेव ।
एकमूलकल्पनलाघवात् । “एकादश्यष्टमी पट्टी” ति पूर्वोदाहृत-
वचनमप्येतद्विषयमेव । शुक्लपक्षविषयं वा । न त्विदं वचनद्वयमुपवास-
कृष्णपक्षगतायां सामान्यवचनप्राप्तं पूर्वविद्धत्वमपेक्ष्य पक्षद्वयगताया
अप्युत्तरस्या ग्राह्यत्वं प्रतिपद्यतीति युक्तं । कृष्णाष्टम्याः पूर्वविद्ध-
प्रतिपादके निगमवचने आहत्योपवासग्रहणं न ।

न चेतस्य—

रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्तव्या संमुखी तिथिः ।

अन्येषु व्रतकल्पेषु यथोद्दिष्टामुपावसेत् ॥

इत्येतद्वचनवशाद्द्रोणवासविषयत्वेनोपसंहारो युक्तः । “उप-
वासाधिकार्येषु पप धर्मः समातनः” इति सर्वविषयत्वस्य स्पष्टत्वात् ।
“रुद्रव्रतेष्वि” त्वस्य च रुद्रव्रतमात्रविषयत्वेनोपवासमात्रविषयत्वा-
भावात्समानविषयत्वाभावात् ।

तस्मात्—

“शुक्लाष्टमी परा ग्राह्या पूर्वा कृष्णाष्टमी मता ।

कृष्णापि च महालक्ष्मीव्रतस्य तु समापने ॥

अन्द्रोदयगता ग्राह्या तादृशी चेद्दिनद्वये ।

ग्राह्या पूर्वैव कृष्णाऽवात्तादृश्यपि परेऽहनि ॥

अन्द्रोदयान्मुहूर्तेषु त्रिषु व्याख्या सती परा ।

ज्येष्ठाव्रते तु ज्येष्ठायुक् पूर्वा वा यदि वा परा ॥

नक्षत्रमात्रापेक्षं यद्व्रतं ज्येष्ठाव्रतं सा मता ।

अष्टमीभानुवाराभ्यां युता याम्यतरेण वा ॥

अतथात्वे तु सोक्ता या मध्याह्नादूर्ध्वमप्यणु ।

दूर्वा शुक्लापि पूर्वैव कर्मकालं न सा स्पृशेत् ॥

ज्येष्ठामूलयुता वा चेद् ग्राह्या तद्रहिता परा ।

कर्मकाले यदि भवेत् शिवशक्तिमहोत्सवे ॥

पक्षद्वयेऽप्युत्तरैव पूर्वा रुद्रव्रते तथा ।

श्रीकृष्णजन्माष्टमी तु विशेषतो निर्णोप्यते । महाष्टमी च
भगवत्प्रतिर्णये ।

अथ नवमीविवेचनम् ।

नवमी त्वष्टमीयुता ग्राह्या सर्वकार्येषु । “वसुरभ्रयोः” इति युग्मवचनात् । दशमीविद्धाया नवम्या पञ्चपुराणदौ निषेधाच्च ।

१

“नवम्येकादशी चैव दशाधिद्धा यदा भवेत्
तदा वर्ज्या विशेषेण गङ्गाम्भ-सुरया यथा” ॥ इति ॥

धीरामनवमीवर्ज्येऽपि मध्याह्न्यापिनी ग्राह्या ।

“मेघं पूषणि संप्राप्ते लग्ने कर्कटकाह्वये ।

अधिरासीत्स कलया कौशल्यायां परः पुमान्” ॥

इत्यगस्त्यसंहितावचने मध्याह्नस्य जन्मकालत्वामिश्रणात् ।

जयन्तीषु च जन्मकालस्यैव पूजार्कपकर्मकालत्वात् । जन्मा-
ष्टम्यां तथा वर्शनात् । अत एव स्पष्टमुक्तं “सैव मध्याह्नयोगेन महा-
पुण्यतमा भवे” इति । यदा दिनद्वयेऽपि मध्याह्न्यापिनी तदस्प-
शिनी, तदेकदेशस्पशिनी वा तदा या पुनर्वसुयुता सा ग्राह्या ।

“पुनर्वस्वृक्षसंयोगः स्वयमेव यत्र दृश्यते ।

चैत्रशुक्लत्रय्यां तु सा पुण्या सर्वकामदा” ॥

इत्यगस्त्यसंहितावचनात् ।

यदा तादृश्या दिनद्वयेऽपि पुनर्वसुयोगः । तदा या मध्याह्ने
तद्योगवती सा ग्राह्या । जन्मकाले तद्योगस्य रोहिणीयोगवत्प्रश-
स्तत्वात् । यदा दिनद्वयेऽपि मध्याह्ने वर्त्तमानायास्तत्रैव पुनर्वसु-
योगोऽपि, यदा वा दिनद्वयेऽपि मध्याह्ने तं विहाय वा वर्त्तमानायाः
पुनर्वसुयोगः, तं विहायैव यदा वा, त्रिविधाया अपि पूर्वोक्तायाः
सर्वथा पुनर्वसुयोगाभावः, तदोत्तरैव सर्वग्राह्या ।

(१)—दशाधिद्धा दशमीविद्धेति भावः ।

“तवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः ।

उपोषणं तवस्यां वै दशम्यामेव पारताम्” ॥

इत्यगस्त्यसंहितावचनात् ।

अत्र च विष्णुपरायणैरित्युक्तं घट्टिपणवैष्टमीविद्धा । एषा क्त्वा दशमीविद्धोपोष्या । अष्टम्यावैष्टमीविद्धेति केचिन्मन्यन्ते । तदुक्तम्, विष्णुपरायणैः सद्भिरिदं सर्वं कर्तव्यमित्युपदेशपरत्वेनाप्येतस्य विशेषणस्योपपत्तौ । अष्टम्यावातामष्टमीविद्धाविध्यापादककर्तृविशेषणस्याङ्गीकारस्यानुचितत्वात् ।

घट्टुतस्तु “विष्णुपरायणैः” इत्येतद्विष्णुपदस्य प्रकृतगामात्मकविष्णुपरत्वात्तन्मन्त्रदीक्षितपरं सद्गुणविधाघपि धुनं, “तस्मिन्दिने तु कर्तव्यमुपवासघनं सदे”ति सदाशब्दयुक्ते नित्यप्रयोगविधाघाकाङ्क्षितत्वाद्यर्थेति प्रकृते नैव सदाशब्दयोगात्प्रतीयमानं नित्यत्वमस्य घनस्य श्रीगाममन्त्रदीक्षितान्प्रत्येव भवति

न तु -

“ग्रामे श्रीरामनवमीदिने मर्त्यो विमृहन् ।

उपोषणं न कुर्वन् कुम्भीशकेषु पण्यते ॥

अकृत्वा रामनवमीघनं सर्वघनोत्तमम् ।

अताम्यस्याति कुर्वन् न तेषां फलमाप्नुयन्” ॥

इत्यादिश्लोकेण द्वावप्रतिपादनेन नित्यत्वाद्येदकेषु तत्रत्यवचनेषु मर्त्यादिसामान्यशब्दध्वनेऽपि „सर्वप्रति भवति । अत एव शिष्टाचारोऽपि तथा । न हि श्रीरामदोआहीना अनिशिष्टा अपि चर्ये श्रीरामनवम्यामुपवासमत्त्वरन्ति ।

“सूर्यग्रहे कुम्भेमे मन्त्रादानेः कर्तुमिष्टम् ।

यत्फलं तदवाप्नोति श्रीरामनवमीघनात्” ॥

इत्यादिवाक्यविहितः काम्यप्रयोगस्तु सर्वेषां भवति । न च
नित्याधिकारविधाविषयः कामाधिकारविधावपि “विष्णुपरायणै”
रित्यस्याम्बयोः शेषवति वाक्यम् । काम्यप्रयोगस्य खण्डतिथौ निषेधेन
खण्डतिथिनिर्णयवाक्यानां नित्यप्रयोगविधिमाश्रयेत्वात्तदन्तर्गतस्य
तस्य पदस्य तन्मात्रत्वव्यवस्थेर्बोद्धितत्वात् । पारणं तु यदा पूर्वविज्ञा-
यामुपवासः । तदा नवमीमतिक्रम्यैव कर्तव्यम् । सामान्यवचनात् ।
“दशम्यामेव पारण” मिति विशेषणवचनाच्च । न चात्र रात्रिपारणा-
दिप्रसक्तिरिति ।

तदर्थं निर्णयः—

नवमी पूर्वविज्ञैव सर्वकार्येषु शस्यते ।
अलाभे परविज्ञापि श्रीरामनवमीव्रते ॥
मध्याह्नव्यापिनी पूज्या तद्व्याप्तिश्चेद्दिनद्वये ।
एकदेशेऽपि वा व्याप्तिः सर्वथाऽसत्त्वमेव वा ॥
पुनर्वसुयुता प्राह्या तद्योगेऽपि दिनद्वये ।
मध्याह्नतद्योगवती प्राह्या तस्य प्रशस्तितः ॥
दिनद्वयेऽपि तादृक्त्वे मध्याह्नं परिहृत्य वा ।
श्रद्धयोगे सर्वथा वा तदसत्त्वे परा मता ॥
पूर्वविज्ञापवासेऽपि दशम्यामेव पारणम् ।
नित्यं चैतद्दीक्षितानां श्रीरामनवमीव्रतम् ॥

अथ दशमीविवेचनम् ।

दशमी तु दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापिनी पूर्वा, परा
वेच्छया प्राह्या ।

“संपूर्णा दशमी कार्या परया पूर्वयाथवा ।

युक्ता न दूषणं न हन्या यतः सा सर्वतोमुखी” ॥

इति स्कन्दपुराणवचनात् ।

संपूर्णा कर्मकाले । विशेषाश्रयणादिनद्वयेऽपि । अन्येषु पक्षेषु पूर्वा ।
 “दशमी चैव कर्तव्या सवर्गा द्विजसत्तमे” ति स्कन्दपुराण पद्योक्तत्वा-
 दिति हेमाद्रिभृतयः ।

न च दिनद्वये कालव्याप्तौ शुक्लकृष्णवाक्याभ्यां व्यवस्था कुतो
 नाभ्युपगम्यत इति वाच्यम् । तथा सति “परया पूर्ययाथवे”ति वचन-
 स्यनर्थक्यात् । कर्मकालव्याप्तिशुक्लकृष्णवाक्यैरेवास्यार्थस्य सिद्धे ।
 ऐकिककथिकल्पविधानार्थमेव हि तद्वचनम् । अत्र तु “संपूर्णा इति
 विख्याता” इत्युक्तसंपूर्णत्वस्यैव कार्यकालं संज्ञापरिभाषयोरुप-
 स्थानमिति न्यायेन गृहीतुं युक्तत्वात्कर्मकालविषयम् । तच्चिन्त्यम् ।
 तस्मात्माध्यायकृता शुक्लकृष्णभेदेनैव व्यवस्था कालव्याप्त्यनिर्णयपक्षेषु
 ज्यायसी । “संपूर्णा”ति वाक्यं त्वेवं व्याख्येयम् । दशमी संपूर्णा कार्या ।
 अथ पूर्वया परया वा तिथ्या युक्ता कार्या सर्वकार्येषु तस्यां कस्या-
 चिदपि गृहीतायां न दोषणम् । यतः सा सर्वतोमुखी । अस्यासां हि
 तिथीनां सामान्यवचनाद्विधिशेषवचनाद्वा मूलं पित्र्यादिकर्मयोग्यम् ।
 तथैवामनुषयासां विधैवकर्मयोग्यमस्यास्तु । सर्वं सर्वत्र योग्यमिति ।
 संपूर्णाग्रहणदृष्टान्तत्वेन सर्वतोमुखीत्यर्थवाद्दोषपक्षत्वे । एवमुक्ते
 शुक्लकृष्णवाक्याभ्यां व्यवस्था । एतादृशविषय एव हि तयोर्व्यवस्था-
 पकत्वेनार्थवत्ता । एवं सति—

“नन्दाविद्धा तु या पूर्णा द्वादशी मकरे सिता ।

भृगुणा नष्टचन्द्रा च एता वै निःफला स्मृता ” ॥

इति कूर्मपुराणगतउत्तरविद्वानभिषेधः पूर्वोक्तश्च ।

नवमीयुक्तविधिः कृष्णपक्षविषयो द्रष्टव्यः । यश्च—

“नागविद्धा तु या षष्ठी शिवविद्धा च सप्तमी ।

दशम्येकादशीविद्धा तोषोद्धाः स्युः कथंचन” ॥

इत्यादिविशेषत उपवासे परविद्वानिषेधः शिखरहस्यसौरपुरा-
णादिषु । सोऽपि तथा उपवासे पूर्वविद्धाया एव नियमे सर्वतो
मुखत्वोक्तिविरोधापत्तेः । उपवासग्रहणं तु मुख्यतया सर्वकर्मोपल-
क्षणमेव युक्तम् । इतरतिथ्यनुरोधेन तस्मिन्तस्यावश्यकत्वात् ।
तस्मात् सर्वकार्येषु दशमी कृष्णा पूर्वा, उत्तरा सिता ।

अथैकादशीविवेचनम् ।

एकादशी तु सर्वकार्येषु द्वादशीयुता ग्राह्या । “कद्रेण द्वादशी-
युक्ते” ति युग्मवचनात् । “एकादशी न कर्तव्या दशमीसंयुता धिमो”
इति स्कन्दपुराणवचनेन,

“पूर्वविद्धा न कर्तव्या तृतीया षष्ठीरेव च ।

अष्टम्येकादशी भूता धर्मकामार्थवाञ्छिभिः” ।

इति भविष्यत्पुराणवचनेन च पूर्वविद्वानिषेधाच्च ।

उपवासे त्वेकादशी विशेषता निर्णेष्यते ।

एकादशी परयुता सर्वकार्येषु संमता ॥

अथ द्वादशीविवेचनम् ।

द्वादश्यप्येकादशीयुतैव ग्राह्या सर्वकार्येषु । युग्मवचनात् ।
“द्वादशी च प्रकर्तव्या एकादश्या युता प्रभो” इति स्कन्दपुराण-
वचनाच्चाच्च । उपवासे तु विशेषतः ।

“एकादशी तथा षष्ठो अमावास्या चतुर्थिका ।

उपोष्याः परसंयुक्ताः परा पूर्वेण संयुताः” ॥

इति गार्ग्यप्रोक्तविधिवचनात् ।

“द्वितीया पञ्चमी षेधादशमी च प्रयोदशी ।

चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी” ॥

इति वासिष्ठोत्तरविद्वानिषेधवचनाच्च ।

पवं सति यदा खण्डतिथित्वादेकादशीद्वादश्युपवासावे-
कस्मिन् दिने प्राप्नुतः । तदोपक्रमप्रभृतितन्त्रेणैव कर्त्तव्यौ । यदा
त्वाखण्डतिथित्वादिनद्वये नैरन्तर्येण प्राप्नुतः । तदा प्रकान्तद्वा-
दश्युपवासेन प्रधानभूतद्वादश्युपवासानुरोधेनैकादश्युपवासाङ्गं पारणं
याधित्वा नैरन्तर्येणोपवासद्वयमपि कर्त्तव्यम् ।

“एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।

न तत्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवतं हरिः” ॥

इत्युपोद्धलकस्मृत्यन्तरवचनाच्च ।

अनुपक्रान्तद्वादश्युपवासेन तु साधकाशत्यास्तादृशे विषये
द्वादश्युपवासो नोपक्रमितव्य एव । माधवस्तु “अपोऽश्नाति
नन्नेवाशितं नैवानशितं” मिति दशपूर्णमासप्रकरणागतार्थाद्दश-
वर्षाशानस्याशितरूपत्वेन पूर्वोपवाससमापकत्वादनशितरूपत्वेन
कोत्तराववासाविधायकत्वाद्गुरुकपारणां कृष्णानुपक्रान्त उपक्रान्तो

(१)—दशपूर्णमासे ऋतविसर्जनचघ्नेरिदं स्वरूपम्—

ननु—यष्टुरशनस्य दोषावहत्वात्, अतश्चेन्न च ऋतसमाप्त्यमावात्,
किं कर्त्तव्यतायिमुक्तमिति चेन्न । “यष्टु इष्टव्यमशितमप्यनशितघट्ट-
मवति । तदग्नीयात्” । तच्च प्राश्यब्रह्मचारणम् । अन्नारण्यग्रहणं
प्रकृतदशपूर्णमासहृदिर्व्यतिरिक्तोपलक्षणमिति सायणान्वार्याभिप्रायः ।
शतपथब्राह्मणान्तर्गते “अघातोऽशमानशनस्यैव” इत्यारभ्य “...तस्मा-
दारण्यमेवाग्नीयात्” इत्यन्तकरिड्कामाष्ये (१ प्रपा० १ ब्रा० ६—१०)
आपस्तम्बश्रौतसूत्रे तु—

“आरण्यं सायमाशेऽश्नात्यमादममांसम्” (४ प्र० ३ क० ७)

“न तस्य सायमग्नीयाद्गु येन प्रातर्यक्ष्यमाणः ।

आरण्यायोपवत्सवन्नपोऽश्नाति न वा” । इति (४ प्र० ३ क० १०—११)

सार्यकाले आरण्यमरण्येऽभवमन्नं नीचारादि आशस्यानेऽश्नाति ।
यज्जातीयेन हविषा, श्वो यष्टा तज्जातीयेऽर्घ्यं नाग्नीयात् ।

आरण्येनैव हविषा श्वो यष्टा यस्तस्य नास्त्यारण्याशनम् ।

किन्त्वपोऽशनम् । अशनाभावो वेति रुद्रवृत्तीयव्याख्या ।

वा द्वादश्युपवासः कर्तव्यः" इत्याह । अन्यतिथिष्वप्युपवासद्वयस्य
नैरन्तर्येण प्राप्तावयमेव निर्णयः । अवशोद्वाद्दशी निर्णोध्यते ।

तस्मात्—

उपवासादिकार्येषु द्वादश्येकादशीयुताः ।
उपवासद्वयप्राप्तावेकस्मिन्नङ्गि तन्प्रता ॥
नैरन्तर्येण तत्प्राप्तायुपवासद्वयं भवेत् ।
अकृत्यैव च पूर्वैश्च परेषां प्राप्य बांश्चकम् ॥

अथ त्रयोदशीविधेयनम् ।

त्रयोदशी तु कृष्णा उत्तरा मास्य्या ।

“पष्ठमष्टमी त्वमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।
पताः परयुता. पूज्या पराः पूर्ययुतास्तथा” ॥

इति निगमवचनात् ।

एष सति “त्रयोदशी प्रकर्तव्या द्वादशीसंहिता मुने” इति
ब्रह्मवैवर्तधनुस्य सामान्यविशेषन्यायेन शुक्लत्रयोदशीविषयत्वाच्छुक्ला
पूर्या । उपवासेऽप्येवमेव । न अ—

“एकादश्यष्टमी पष्टी द्वितीया च चतुर्दशी ।
त्रयोदशी अमावास्या उपोष्या स्युः पराम्बिता” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तवचनादुपवासे पक्षद्वयगतान्युत्तरैश्च युक्तेति
वाच्यम् ।

“द्वितीया पञ्चमी वंधा” इति बृहस्पतिपुत्रवचनेनापवास एवोत्तर-
विज्ञाया निषेधादपि तत्र व्यवस्थापेक्षायां “कृष्णपक्षे त्रयोदशी” ति

कर्मविषये सामान्यवचनेनाप्यवगतायाः कृष्णशुक्लविषयत्वेन व्यवस्थायाः स्वीकारस्योपवासेऽपि युक्तत्वात् । या च शुक्लत्रयोदशी पूर्वा प्राह्या । सा न सायाह्मावस्थापिनी । किं तु यथापराह्णिकपि । “त्रयोदशी प्रकर्तव्या भवेद्या घापराह्णिकी” ति स्कन्दपुराणात् । अतएव माधवेनोक्तं “या शुक्ला गृह्यते पूर्वा गृह्यतां सापराह्णिकी”ति । अनङ्गत्रयोदशी त्वनापराह्णिकपि पूर्वा प्राह्या ।

“कृष्णाष्टमी बृहत्तापा सावित्रीषट्पैतुकी ।

अनङ्गत्रयोदशी रम्भा उपोष्या पूर्वसंयुताः” ॥

इति विशेषवचनस्यैवं सार्धकथात्

“मार्गशीर्षेऽमले पक्षे” इति शुक्लपक्षगतत्वेन तस्या अपि पूर्वविद्यत्वस्य सामान्यवचनादेव सिद्धत्वात् ।

केचित्तु शुक्ला त्रयोदशी “शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः” इति वचनात् पौर्णाह्निकी उत्तरविद्धा प्राह्या । किन्त्वापराह्णिकी पूर्वविद्धेति द्वेधाविभागगङ्गीकारेणापराह्णिकवचनं व्याचक्षते । तेषामनङ्गत्रयोदशीपूर्वविद्यत्ववचनस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् । कृष्णापि त्रयोदशी यदा परदिने न लभ्यते । तदा पूर्वापि प्राह्या । सामान्यवचनात् ।

“एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।

पूर्वविद्धा तु कर्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि” ॥

इति विशेषवचनाच्च ।

उपवासादिकार्येषु पूर्वा शुक्लत्रयोदशी ।

यथापराह्णिकी स्यात्तु परा कृष्णत्रयोदशी ॥

अलाभे सापि पूर्वैव पूर्वानङ्गत्रयोदशी ।

सायाह्मावस्थेऽपि तादृश्यन्त्या परा स्मृता ॥

इति निर्णयः ।

अथ चतुर्दशीविवेचनम् ।

चतुर्दशी तु शुक्ला परा ब्राह्म्या । “चतुर्दश्या च पूर्णिमे”ति
सुमन्वाक्यात् ।

“सदा कार्या त्रयोदश्या न तु शुक्ला चतुर्दशी ।
पौर्णमासीयुता सा स्याच्चतुर्दश्या च पूर्णिमा” ॥

इति भविष्यत्पुराणाच्च ।

कृष्णचतुर्दशी तु पूर्वविद्धा ब्राह्म्या ।

“कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
पूर्वविद्धैव कर्तव्या परविद्धा न कुत्रचित् ॥
उपवासादिकार्येषु पक्षधर्मः सनातनः” ।

इत्यापस्तम्बवचनात् । उपवासे तु पक्षद्वयगतापि परैव ब्राह्म्या ।

“एकादश्यष्टमी षष्ठी उमे पक्षे चतुर्दशी ।
अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः” ॥

इति वृद्धवशिष्टवचनात् ।

यत् “उपवासादिकार्येष्वपि” उपवासे कृष्णचतुर्दश्याः पूर्व-
विद्धत्वाभिधानम् । तदुद्गोपवासविषयम् । शैब्यते पक्षद्वयगताया
अपि चतुर्दश्या आपराद्धिक्याः पूर्वविद्धाया ब्राह्म्यात् ।

“चतुर्दशी तु कर्तव्या त्रयोदश्या युता विभो ।
मम भक्तैर्महाबाहो भवेद्या अपराद्धिकी ॥
वर्शविद्धा न कर्तव्या राकाविद्धा तथा मुने”

इति स्कन्दपुराणात् ।

“मम भक्तै” रिति श्वरोकिलिङ्गावस्य शिवव्रतविषयत्वम् । “रुद्र-
व्रतेषु सर्वेषु कर्तव्या समुत्ती तिभिः” रिति वचनाच्च । आपराद्धिप्रा-
प्तामे तु शिवव्रतेऽपि परैव । “ता उपोष्याः परान्विताः” इति
सामान्यवचनात् ।

कृष्णचतुर्दश्यपि पूर्वविज्ञाया अलाभे परैव । परतद्विषयाद्येव—

“अष्टम्येकादशी षष्ठी कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च कर्तव्या परसंयुता” ॥

“चतुर्दशी दर्शयुक्ता पौर्णमास्या युता तथा”

इत्यादीनि ब्रह्मवैवर्त्तनारदीयादिवचनानि रुद्रोपवासविषयाणि
आपराद्धिप्राः पूर्यस्था अलाभे । दमनकपविआरोपणयोस्तु शुक्ले अग्नि-
घैश्रधावणचतुर्दश्यौ रात्रियोगिन्यौ पूर्वे एव ग्राह्ये । न तत्परे ।

“मयोः भावणमासस्य शुक्ला या तु चतुर्दशी ।

सा रात्रिव्यापिनी ग्राह्या परा पूर्वाह्णगामिनी” ॥

इति बीधायनवचनात् ।

परा मासान्तरगता शुक्लचतुर्दशी पूर्वाह्णगामिनी उत्तरविज्ञेत्य-
ज्ज्ञवादः । भाद्रपदशुक्लचतुर्दस्यां विहितेऽनन्तव्रते पूजितचतुर्दशप्रस्थि-
श्रुतदोरकबन्धनप्रधानके यद्यपि

“मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तीर्य सरित्तटे ।

ददर्श शीला सा स्त्रीणां समूहं रक्तवाससम् ।

चतुर्दश्यामर्चयन्तं भक्त्या देवं पृथक्पृथक्” ॥

इति भविष्योत्तरवचने,

मध्याह्ने पूर्वगृहीतव्रतानां स्त्रीणां व्रताचरणप्रतीतिः शीलाया-

आपूर्ववतारम्भप्रतीतिस्तस्य मध्याह्नकालत्वान्मध्याह्नव्यापिनी चतु-
र्वंशी ग्राह्येति प्रतिभति । तथापि पूजादिप्रियेः स्पष्टत्वेनेतिहासरूपार्थ-
वादोन्नेयत्वाभावात्तत्र च मध्याह्नश्रावणान्तराथक्षत्रिभिर्विहितदैवकर्माङ्ग-
पूर्वाङ्गविरोधेन आर्यवादासम्मात्रप्रिये कल्पनासंभवात्पूर्वाङ्ग एव
तस्यापि काल इति तदुक्त्यापिन्युत्तरैव तिथिस्तत्र ग्राह्या । शिष्टाचारो-
ऽप्येवमेव । शिष्टाचारविवृतुर्दशी वक्ष्यते ।

तस्मात्—

कृष्णः चतुर्दशी पूर्वा वरा शुक्लचतुर्दशी ।

उपवासे तूत्तरैव पञ्चदशगताधिं सा ॥

रुद्रोपवासे पूर्वैर्धोमयी यद्यापराहिकी ।

अतादृशी सापि परा कृष्णाप्याद्येऽसती तथा ॥

सैन्यश्रावणमा शुक्ला रात्रिप्रोगमती मता ।

ग्राह्यानन्तरते शुक्ला परैवान्तरतेष्विव ॥

अथ पञ्चदशीविवेचनम् ।

पञ्चदशी तु पूर्णमासी अमावास्या च सावित्रीव्रतातिरिक्ते,
सर्वत्रोपवासादौ कार्ये परविद्धैश्च ग्राह्या ।

“भूतविद्धा न कर्तव्या वराः पूर्णा कदाचन ।

वर्जयित्वा मुनिधेष्टु सावित्रीव्रतमुत्तमम्” ॥

इति ब्रह्मवैवर्तब्रह्मवन्दम् ।

एवं सति यत्पूर्णमास्याः पूर्वविद्धाया विधायकं “चतुर्दश्या
च पूर्णिमे” ति युग्मवचनम्, परविद्धाया निषेधकं च “पूर्णमा
परविद्धा च नोपोष्य तिथिपञ्चक” मिति ब्रह्मपुराणम्, यजुर्ब्राह्मण-
स्यायाः पूर्वविद्धाया विधायकम्—

“दशं च पूर्णमासं च पितुः साम्बत्सरं दिनम् ।
पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते” ॥

इति नारदीयपुराणम्, तत्सर्वं सावित्रीव्रतविषयम् ।

यानि चामाषास्यायाः परविद्धाया विधायकानि—

“प्रतिपद्यमानाषास्ये” ति युग्मषाक्यम्,

“षष्ठ्यष्टमी तथा दशं कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।

पताः पर्युताः पूज्याः पराः पूर्वान्वितास्तथा”

इति पद्मपुराणम्,

“नारदविद्धा तु या षष्ठी सप्तम्या च तथाष्टमी ।

दशम्येकादशीविद्धा त्रयोदश्या चतुर्दशी” ॥

“भूतविद्धा अमावस्या न प्राज्ञा मुनिपुङ्गव ।

उत्तरोत्तरविद्धास्ताः कर्त्तव्याः काठकी श्रुतिः” ॥

इति प्रचेतोषवचनं च,

यच्चोभयोरपि पौर्णमास्यमाषास्ययोः परविद्धयोर्विधायकम्—

“एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावस्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरम्,

तानि सावित्रीव्रतातिरिक्तविषयाणि । यच्चेन्नैव विद्वद्भिरा-
व्यवस्थाकरणम् । अतः पत्रोपवासग्रहणमपि काचित्कमुपलक्षण-
मेव । सावित्रीव्रते उभयोरपि पूर्वविद्धयोर्विधायकं निगमषाक्यमपि—

“कृष्णाष्टमी गृह्णाता सावित्रीव्रतपैतृकी ।

अनङ्गत्रयोदशी रम्भा उपोष्याः पूर्वसंयुताः”—इति ॥

सावित्री सावित्रीव्रतसम्बन्धिनी पौर्णमासी वटपैतुकी । तदु-
ग्रतसम्बन्धिन्यमावास्या । तत्रैव परविद्ययोर्निषेधकं ब्रह्मवैवर्तौ च—

“प्रतिपत्पञ्चमी भूता सावित्रीवटपूर्णिमा ।

नवमी दशमी चैव नोपोष्याः परसंयुता” —इति ॥

सावित्री तदुग्रतसम्बन्धिन्यमावास्या ।

इदं च पूर्वविद्ययोः पञ्चदशयोः कर्तव्यत्वेनोक्तमपि सावित्रीव्रतं
नवमुहूर्त्तात्मकचतुर्दशीविद्ययोर्न कर्तव्यम् । “भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दू-
षयन्त्युत्तरां तिथिं” —मिति विशेषवचनादिति माधवः ।

यस्तुतस्तु यद्व्रत उत्तरां तिथिं दूषयति तदष्टादशनाडीभिरिति ।
यत्र भूतविद्या निषिद्धा तत्रैवायं विशेषविधिः । “भूतविद्या न कर्तव्ये”
त्यस्य शेषो लाघवादिति सावित्रीव्रते एतस्य प्रवृत्तिर्न युक्ता ।
किन्तु इतरव्रतेष्वेव । त्रिमुहूर्त्तात्मकसामान्यवेधबाधेन । सापि कर्म-
कालव्याप्तिशालीदासीन्य इति । उपाकर्मणि भास्वे च पौर्णमास्य-
मावास्या च निर्णेष्यते ।

तस्मात्—

पूर्वविद्धैव सावित्रीव्रते पञ्चदशी तिथिः ।

नारूपोऽष्टादश भूतस्य न स्युश्चेदिति माधवः ॥

तद्भिन्ने तूपासादौ मुहूर्त्तनवकेन चेत् ।

चतुर्दश्या युता, तां तु त्यक्त्वा प्राह्या परान्विता ॥

तत्रैव कालव्याप्तौ तु सापि प्राह्येति निर्णयः ।

एवं प्रतिपदादिपञ्चदश्यन्तास्तिथयः सामान्यत उपवासे प्रस-
ङ्गात्तद्भिन्नेऽपि क्वचित् कृत्ये निर्णीताः ।

अथ कृष्णजन्माष्टमीविवेचनम् ।

इदानीं काश्चित्तिथयो विशेषतः उपवासादिषु निर्णीयन्ते ॥

तत्र श्रीकृष्णजन्माष्टमी तावद्ब्रूते निर्णीयते । सा च पौर्णमास्य-
न्तमासपक्षे माद्वपदे, दशान्तपक्षे भावणे, कृष्णाष्टमी ।

यद्यपि च—

तिथिकृत्ये च कृष्णादि ब्रूते शुक्लदिमेंव च ।

विषाहादौ च खौरादि मन्त्रं कृत्ये विनिर्दिशे" इति—

प्रलुप्यणादत्र तिथिकृत्यद्वात्पौर्णमास्यन्तमासग्रहणमेवोचितम् ।
तथाप्यत्रोभयमाखण्यवहारदर्शनानुभवापि च पौर्णमास्यन्तग्रहणे
तिथिभेदापत्त्या मूलश्रुतिद्वयकल्पनापत्तेः । भाष्येनन्तरायामेकस्या-
मेव च रोहिणीयोगसंभवात् सर्वैश्च शिष्टैरेकस्यामेव तिथौ व्रताचर-
णाद्द्विविधेनापि व्यवहारेणैव तिथिरुपलक्ष्यत इति युक्तम् । एवमेव
जातीयकेऽप्यत्रापि प्रवृत्त्यम् ।

यत्र त्वेकेनैव मासेन व्यवहारः । तत्र प्रायेण तिथिकृत्ये कृष्णादि-
र्प्रवृत्त्यः । सा च प्रथमं तावद् द्विविधा शुद्धा विद्धा च । तत्र सप्तमी-
योगरहिता शुद्धा तद्वती विद्धा । न चात्र वैष्णवाया अष्टम्यास्तित्थ्यन्त-
रवद्विषाप्रवेशो सत्येव शेषः । किं तु रात्रिमात्रसत्त्वेऽपि सप्तमीवेधो
भवत्येव । पूजारूपस्य प्रधानस्यार्द्धरात्रस्याध्यात्वात् ।

“अहस्तु विध्यः पुर्याः कर्मानुष्ठानतो विषा ।

नकादिव्रतयोगे तु रात्रियोगो विप्रियते" ॥

इति वचनाद् रात्रिवेधं वदतां माधवादीनामयमेवाभिप्रायः ।

यद्यपि—

“त्रिकालं पूजयेद्देवं दिवा रात्रौ विशेषतः ।
अर्द्धरात्रावपि तथा पुण्यैर्नानाविधैरपि” ॥

इति मविष्ये अन्यकालेऽपि पूजोक्तम् । उपवासश्चाहोरात्रावच्छि-
न्नामोजनरूपस्तथाप्यर्द्धरात्रकालावच्छिन्नैव पूजा प्रधानम् ।

“रोहिणीसहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी ।
सप्तम्यामर्द्धरात्राधः कलयापि यदा भवेत् ॥
तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभी हरिरीश्वरः ।
तमेवोपघसेत्कालं तत्र कुर्याच्च जागरम्” ॥ इति,
“अर्द्धरात्रे तु योगोऽयं तारापत्युदये तथा ।
नियतात्मा शुचिः स्नातः पूजां तत्र प्रवर्त्तयेत्” ॥

इति च विष्णुधर्मोत्तरात्,

“अर्द्धरात्रे तु रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।
तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पार्ष्णिजन्मजम् ॥
सोपवासो हरेः पूजां कृत्वा तत्र न सीदती” ति—

मविष्यपुराणाच्च ।

वशिष्ठेन तु स्पष्टमेवार्द्धरात्रस्य मुख्यकालत्वमुक्तम् ।
“अष्टमी रोहिणीयुक्ता निशयर्द्धं दृश्यते यदि ।
मुख्यकालः स विशेषस्तत्र जातो हरिः स्वयम्” ॥ इति ।

मुख्यस्य प्रधानस्य कालो मुख्यकालः ।

अत एव पूजाया अपि प्राधान्यम् । केवल उपवासप्राधान्ये
तस्याहोरात्रसाध्यत्वेनार्द्धरात्रस्य तदपेक्षया मुख्यकालत्वानुपपत्तेः ।
फलसम्बन्धभ्रवणाच्च । एवं च सति “उपवासस्य नियमं गृही-
यात्” इत्युक्त्वा—

“वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापप्रशान्तये ।

उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम्” ॥

इति भविष्योक्ते संकल्पवाक्ये यदुपवासमात्रग्रहणम् । तत्पूजाया
अप्युपलक्षणम् । विध्यनुसारित्वात्संकल्पस्य । एवं सति वासुदेवं
समुद्दिश्येत्यव्यन्वेति । पूजायां तस्योद्देश्यत्वात् । उपवासे उद्देश्यान-
पेक्षणात् । वासुदेवशब्देन तत्प्रीतिलक्षणायां च तदपेक्षया जघम्ये
उपवासपदं एव यथाधुततदन्वयार्थं पूजालक्षणाया युक्तत्वात् ।
उपवासोपसर्जनकपूजालक्षणायाश्च “वासुदेवं समुद्दिश्ये” त्यस्य
विशेष्यपूजान्वयोपपत्तेः । “सोपवासो हरेः पूजा” भित्तोपवासस्य
पूजोपसर्जनत्यवशं नात् । एतादृशविशेषणत्वेन च प्रधान्यं न विहस्यते ।
यजतायुद्देशवत् । अत एव द्वितीयसंकल्पवाक्ये “अर्चयित्वोपवासेन
भोक्ष्येऽहमगरेऽहनी” ति पूजाया अप्युल्लेखः । तेनोपवासरूपस्य
ग्रहणस्याहोरात्रसाध्यत्वेऽपि पूजाकूपस्य प्रधानस्याङ्गरात्रसाध्य-
त्वादेतस्य रात्रिमात्रसत्त्वेऽप्यष्टम्याः सप्तमीवेधो भवतीति ।

एवं स्पष्टविशेषवचनैः कृष्णाष्टमीव्रतपूजाया राजिकालत्वे
सति यदुद्देश्यत्वेन सामान्यतो विहितं पूजायाः पौर्वाहिकत्वमुपवा-
सस्य च तदङ्गत्वमभिप्रेत्योदयकालीनाया अष्टम्या प्राह्मत्वं मैथिलै-
रुच्यते । तत्साहस्रमात्रम् ।

शुद्धविज्रभेदेन द्विविधाप्यष्टमी प्रत्येकं द्विविधा । द्वितीयदिने
सूर्योदयमतिक्रम्य सती असती चेति । तादृश्यपि पुनः प्रत्येकं
द्विविधा । रोहिणीसहिता तद्रहिता चेति । तत्र शुद्धायां विज्ञायां वा
सूर्योदयादूर्ध्वमसत्यां रोहिणीसहितायां तद्रहितायां वा विप्रति-
पत्तिरेव नास्ति । द्वितीयदिनेऽष्टम्यभावात् । शुद्धाधिकाया विज्ञा-
धिकाया वा रोहिणीसाहित्यस्यान्यतरस्मिन्नेव दिने द्वयोरपि चेति
द्वैविध्ये सति आद्यपक्षे यै रोहिणीयुता सैव प्राह्या ।

“भाङ्गापत्यर्धसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।
मुहूर्त्तमपि लभ्येत सोपोष्या सा महाफला ॥
मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे यस्मिन्मुक्तं हि लभ्यते ।
अष्टम्यां रोहिणीऋक्षं तां सुपुण्यामुपावसेत्” ॥

इति विष्णुरहस्यवचनात् ।

तेनोत्तरदिन एव रोहिणीयोगे निशीथव्यापिनीमपि, किं बहुना,
शुक्लामपि पूर्वां परित्यज्योत्तरैव जन्माष्टमी भवेत् प्राज्ञा । यत्चेतादृशे
विषये पूर्वद्युरेव केवांचिच्छिष्टानामपि अत्राचरणम् । तदाग्रहमात्रम् ।
बह्विपुराणेऽपि—

“कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कलैका रोहिणी नृप ।
जयन्ती नाम सा ज्ञेया उपोष्या सा प्रयत्नतः ॥
सप्तजन्मकृत् पापं राजन्यस्त्रिविधं नृणाम् ।
तत् क्षालयति गोविन्दस्तिथौ तस्यां सुभावितः” ॥ इति ।

कृष्णाष्टम्यां कृष्णजन्माष्टम्याम् ।

“द्वादशस्वपि मासेषु कृष्णपक्षाष्टम्यां रोहिणीयोगे जयन्ती-
व्रत” मिति तु द्वैतनिर्णयोकिर्न्नान्तिमूलिकैव ।

“सिंहाङ्गे रोहिणीयुक्ता नराः कृष्णाष्टमी यदि ।
राश्यर्द्धपूर्वापरगा जयन्ती कलयापि च” ॥

इति वराहसंहितायां सिंहाङ्गग्रहणात् ।

मासान्तरे रोहिणीयोगस्य ! सर्वथैवास्मभवाच्च । अत्राष्टम्या
रोहिणीमात्रयोगे जयन्तीत्वमिति दाक्षिणात्याः । अर्द्धरात्र एव तद्योगे
जयन्तीत्वमिति तु गौडः । जयन्तीव्रतं जन्माष्टमीवताद्विकं वा ।
तत्रैव फलविशेषाथ दाक्षायण्यज्ञादिवत्प्रकारभेदमात्रं वेति तु न

विचार्यते । अनुपयोगात् । भेदधादिनोऽप्युभयसंनिपाते जयन्तीघत-
मात्रानुष्ठानस्यैव संमतत्वात् ।

मनु धार्धरात्रस्य कर्मकालार्धं तावत्स्थितम् । कर्मकालव्याप्ति-
शास्त्रस्य च सर्वापेक्षया यत्नवत्स्वमुपपादितमेव । रोहिणीयोगे तु
प्राशस्त्यात्कलातिशयमात्रम् । न तु तस्य निर्णयोपयोगिता । तथस्मरे-
षुध्वारादियोगवत् । अन्यथा—

“प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतार्धं नाशितं नरैः ।
दैः कृता आचले मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥
किं पुनर्वुधवारेण सोमेनापि विशेषतः ।
किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा” ॥

इति पद्मपुराणवचनात्पूर्वैर्दुर्द्धरात्रे वर्त्तमानां रोहिणीयुक्तामपि
अष्टमीं विहाय बुधवारादियुक्ता परा कर्तव्या स्यात् । अथवा
“मुहूर्तमपि लभ्येते” ति विष्णुपुराणस्यवचने निशीथ्यात्मक एव मुहूर्तो
प्राह्यः । निशीथस्य राज्यष्टममुहूर्तात्मकत्वात् । अत एवोक्तं माधवो-
दाहते योगीश्वरवचने—

“अर्धरात्रादधोर्ध्वमेकार्धघटिकान्विता ।
रोहिणी आष्टमी प्राह्या उपवासव्रतादिषु” ॥ इति ।

एका धार्धघटिका द्वैकार्धघटिके ताभ्यामन्विता । अत्राद्यपक्षे
क्षणात्मकाद्वैरात्रादध उपरि द्वैकैकघटिकाभ्यामप्या निशीथव्याप्ति-
लभ्यते । बह्विपुराणवाक्येऽपि कला अर्द्धरात्रगतैव प्राह्या ।

“अर्द्धरात्रादधोर्ध्वं कलयापि यदा भवेत् ।
जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनी” ॥

इति योगीश्वरैकैवामिधानात् ।

तथा चाहोरात्रे मुहूर्त्तसत्त्वं मुख्यः पक्षः । एकघटिकासत्त्वं मध्यमम् । कलामात्रसत्त्वमधमम् । अत एव वचनान्तरमपि “रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेण्येन्दुसंयुता” मिति, “तारापत्युदये तथे”ति च । “उदये चाष्टमी किञ्चिन्नक्षत्री सकला यद्दि” इति स्कन्दपुराणवचनेऽप्युदयशब्देन चन्द्रोदय एव ग्राह्यः । पूर्ववचनैकवाक्यत्वात् ।

तेन विज्ञाधिका पूर्वेषुरेव निशीथे वर्त्तमाना, उत्तरदिन एव रोहिणीयुक्तापि पूर्वेषुरेव ग्राह्या ।

शुद्धाधिका तु सुतरां कर्मकालव्यापित्वात्संपूर्णत्वादियद्गुणयोगाच्चेति कथमाग्रहमात्रं तद्ग्रहणं शिक्षानामिति ।

अत्रोच्यते । कर्मकालव्याप्तिशास्त्रादेव प्रधानभूताया अष्टम्या एवाहोरात्रसत्त्वेन प्राप्तं ग्राह्यत्वम् ।

“दिवा वा यवि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला ।

रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेण्येन्दुसंयुताम्” ॥

इति वचनेन रोहिणीयोगाभावविषयं कियते ।

एवं हि तस्यार्थः । दिनावच्छेदेन रात्र्यवच्छेदेन वा कलामात्रापि चेद्रोहिणी अष्टम्यां नास्ति तदैव चन्द्रोदयसंयुतामर्धरात्रव्यापिनीमिति यावत् प्रकुर्वीत । दिनद्वयेऽपि तादृश्या अभावे बहुरात्रिसंयुतामुत्तरां प्रकुर्वीतिति । विष्णुसहस्रादिगतं मुहूर्त्तादिपदमर्द्धरात्रगततत्परमिति स्वत्यन्ताशुद्धम् । तथात्वे वाक्यस्यैवान्वयप्रसङ्गात् । यदा हि शुद्धाप्यष्टम्यहोरात्रे वर्त्तमाना ग्राह्या तदा रोहिणीरहिताया सुतरामिति किं वचनेन । “मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे” इति वचने तु स्पष्टैवाहोरात्रसम्बन्धियत्किञ्चिन्मुहूर्त्तप्रतीतिः । “उदये चाष्टमी किञ्चिन्नक्षत्री सकला यद्दि” त्यत्र च सूर्योदयप्रतीतिः । तेन रोहिणीरहिताया निशीथव्यापिन्या अपवादेन निर्णायक एव रोहिणीयोगो न तु मुघधारादिवत्प्राशस्त्यमात्रहेतुरित्यपि युक्तम् । तदैव “रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत” “तामुपावसेत्”

“उपोष्या सा प्रयत्नतः” इत्यादिषु निर्णायकत्वस्यैव प्रतीतेः । बुध-
धारादियोगवाक्येषु तु प्राशस्त्यमात्रप्रतीतेः ।

एवं सति यदाचार्यचूडामणेः परदिन एव स्वल्पाप्यष्टमी
रोहिणीयुक्ता चेत्सर्वापवादिका परैषोपोष्येत्येतत्पक्षप्रदर्शनावसरे
बुधसोमवारयोरप्युपादानम्, “उदये चाष्टमी किञ्चिद्दि” त्यस्य ब्रह्मवै-
वर्तशास्त्रस्य, “प्रेतयोनिगताना” मिति पद्मपुराणवचनस्य च, तत्र
प्रमाणत्वाभिधानम् । तदयुक्तमेव । अत एव तिथितत्त्वकृतापि—

“प्रजापत्यर्धसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।

मुहूर्तमपि लभ्येत सैवोपोष्या महाफला” ॥ इति—

“वासरे वा निशायां वा यत्र युक्ता तु रोहिणी ।

विशेषेण नभोमासि सैवोपोष्या सदा तिथिः” ॥

इत्यादि वचनेषु चकारश्रवणात्—

“एकादशीव्रताद्वाजन्नाधिकं रोहिणीव्रतम् ।

ततो हि दुर्लभां मत्वा तस्यां यत्नं समाचरेत्” ॥

इति ब्रह्मपुराणे च जन्माष्टमीव्रतस्य रोहिणीव्रतत्वेनैव श्रवणा-
त्तिथिद्वये रोहिणी नियामिकैव । बुधधारादियोगे तु शुणफलमात्र-
मित्युक्त्वा “पष्टिदण्डाग्रप्यष्टमी रोहिणीरहितां परित्यज्य रोहिणी-
सहिता स्वल्पाप्यष्टमी परैषोपोष्ये” ति स्पष्टमुक्तम् । वाक्षिणात्य-
निबन्धेष्वपि सर्वेषु इत्थमेव निर्णयः ।

या तु शुद्धाधिका पूर्वदिने निशीथे तद्विहाय वा रोहिणीयुक्ता,
उत्तरदिने च तद्युक्ता, दिनद्वयेऽपि वा रोहिणीरहिता, सा पूर्वैषोपोष्या ।
सकलाहोरात्रव्यापित्वात् । प्रथमातिक्रमे कारणभावाच्च । या तु
विद्धाधिका, तस्या अन्यतरस्मिन्नेव दिने दिनद्वयेऽपि वा निशीथ-
स्पर्शास्पर्शसंभवाद्रोहिणीसाहित्येऽपि पक्षत्रयं भवति । अन्यतर-
स्मिन्नेव दिने निशीथे तत्साहित्यम्, दिनद्वयेऽपि तस्मिन्स्तत्साहित्यम्,

दिनद्वयेऽपि तद्विहाय तत्साहित्यमिति । तत्राप्यपक्षे सैव ग्राह्या ।
तत्र पूर्वदिनगाथा ग्राह्यात्वे तत्तद्विद्विपुराणम्—

“सप्तमीसंयुताष्टम्यां निशीथे रोहिणी यदि ।
भविता साष्टमी पुण्या यावच्चन्द्रादिवाकरौ ॥ इति ।
“सप्तम्यामर्द्धरात्राधः” इति प्राग्लिखितं विप्रगुधर्मोत्तरं च ।
उत्तरदिनगाथास्तथात्वे—

“भासि भाद्रपदेऽष्टम्यां कृष्णपक्षेऽर्द्धरात्रके ।
शशाङ्के शुपराशिस्थे प्रजापत्यर्धसंयुते ॥
उपोषितोऽर्धयेत्कृष्णं यशोदां देवकीं तथा” ॥

इति भविष्योत्तरम् ।

अत्र स्वरसान्छुद्धोत्तराप्रतीतिः । अत एव तत्रैव वचनान्तरम् ।
“अविद्यायां च सक्षीयां जातो देवकिन्दनः” इति । अत्र जन्मश्रवणा-
दर्द्धरात्रे ऋक्षसाहित्यं गम्यते । विद्धाविद्धयोर्जन्मश्रवणं च कल्प-
भेदाद्विरुद्धम् ।

द्वितीयपक्षे तूत्तरैव ग्राह्या ।
“वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी ।
संश्लेषापि न कर्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी” ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनात् ।

“प्रातः संकल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम्”
इत्युपक्रमकालमादभ्य तिथेः संस्थाया ।
“यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।
तिथिर्याभिमतः सा तु कार्या नोपक्रमोज्ज्वला” ॥

इति बोधायनवचनात् ।

इत एव धौष्यनेनैवोक्तम् ॥

“उदये तूपवासस्य नक्तस्यास्तमये तिथिः ।

मध्याह्न्यापिनी प्राह्णा एकभके सदा तिथिः” ॥ इति ।

तिथेः सन्ध्यव्यापित्वाच्च ।

“क्षिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः ।

न तत्र युग्मादरणमभ्यत्र हरिवासयत्” ॥

इति पञ्चाशद्वचनात् ।

नक्षत्रस्यास्तमयनिशीथसम्बन्धित्वाच्च ।

“उपोषितव्यं नक्षत्रं येनास्तं याति मास्करः ।

यत्र वा युज्यते राम निशीथे शशिना सह” ॥

इति अविश्वत्पुराणविष्णुधर्मोत्तरवचनात् ।

यस्तु विष्णुधर्मोत्तरे—

“जयन्ती शिवपश्चिन्न कार्ये भद्राजयान्विते ।

हृत्पोषवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्याच्च पारणम्” ॥

इति वचनम् ।

यच्च गरुडपुराणे—

“जयन्त्यां पूर्यविज्ञायामुपवासं समाचरेत् ।

तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रतो कुर्यात् पारसम्” ॥ इति ॥

तदुत्तरदिने “निशीथे रोहिणीयोगाभावे पूर्वदिने च तत्सत्त्वे
वर्जनिये” ति वचननिषिद्धसप्तमीविज्ञापतिप्रसवार्थं बोध्यम् ।

दिनद्वयेऽप्यर्द्धरात्रं विहाय रोहिणीयोगो यस्तृतीयः पक्षः ।
स्तोऽनकेः प्रकाशैर्भवति ।

‘पूर्वेद्युर्निशीयादूर्ध्वं प्रवृत्तयोस्तिथिनक्षत्रयोः परेद्युर्निशीया-
दर्धांगेव समाप्त्या, नक्षत्रस्य पूर्वेद्युर्निशीयादर्धांगेव प्रवृत्तयोस्तरेद्युस्त-
स्मादर्धाक् समाप्त्या, तिथिमात्रस्य पूर्वेद्युर्निशीयादर्धाक् प्रवृत्तयो-
स्तरेद्युस्तस्मादर्धाक्समाप्त्या चेति । सर्वथापि परेद्युरेवोपधातः
“वर्जनीया प्रयत्नेन” इति सप्तमीविज्ञाया निषेधात् । संकल्पकालमारभ्य
तिथिनक्षत्रयोः सत्त्वात् । प्रथमद्वितीयप्रकारयोः परेद्युः रात्रियोग-
बहुल्याच्च । “रात्रियुक्तां प्रकुर्वीते” इति वचनात् । यद्यपि द्वितीय-
प्रकारे नक्षत्रस्य पूर्वेद्युरेव भूयस्त्वम् । तथापि प्रधानमूताया अष्टम्याः
परेद्युरेव तत् । नवमीयुताष्टम्यामल्पस्यापि नक्षत्रयोगस्य संपूर्णत्वं
च वाचनिकमुक्तं स्कन्दपुराणे—

“सप्तमीसंयुताष्टम्यां भूत्वा ऋक्षं द्विजोत्तम ।

प्राजापत्यं द्वितीयेऽङ्गि मुहूर्त्तार्द्धं भवेद्यदि ॥

तदाष्टयामिकं ज्ञेयं प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरा” । इति ।

तृतीयप्रकारे यद्यप्यष्टमी पूर्वेद्युरर्द्धरात्रव्यापिनी बहुरात्रि-
योगवती च । नक्षत्रयोगश्च स्वल्पोऽपि सप्तमीयुतायामपि—

“मुहूर्त्तमप्यहोरात्रं यस्मिन् युक्तं हि तन्मते ।

वासरे वा निशायां वा यत्र स्वल्पापि रोहिणी” ॥

इत्यादि सामान्यवचनैर्प्राक्तव्येनोक्त एव । तथापि सप्तमीविज्ञा-
निषेधप्रतिप्रसवस्य ।

“विना ऋक्षं न कर्त्तव्या नवमीसंयुताष्टमी ।

कार्त्तव्यां विज्ञापि सप्तम्या रोहिणीसंयुताष्टमी” ॥

इति स्पष्टं नवमीयुतायाम् । रोहिणीयोगाभावविषयत्वप्रतीतिः ।

“रात्रियुक्ता” मित्यस्य च रात्रिव्यापिन्या अर्धरात्रिव्यापिन्याश्च त्रिधेः “दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्गोहिणीकला” इत्येतत्स-
मभिव्याहारात्सर्वथा नक्षत्रयोगाभाधविषयत्वात्सप्तमीविद्धाया बहु-
भिर्वचनैर्विधेधात्परैव युक्तेति सर्वेषां निवन्धकारणामभिप्रायः ।
प्रधानभूताया अष्टम्या अर्धरात्रिव्यापिन्याः कर्मकालव्याप्तिशक्त्वादेव
सिद्धं यद्ग्राह्यत्वम् । तद्विषयसंकोचार्थमेव हीदं वाक्यं “दिवा
वे”त्यादीत्युक्तम् । तेन रोहिणीयोगो मुख्यो निर्णायकः ।

तेन क्वचित्संदेहे निशीथे तद्योगः । तेनापि क्वचित्संदेहे सप्तमी-
विद्धाया निषेधाश्रयमीयुक्तायाश्च प्रशंसावचनराश्रयमीयोगः । सर्वथा-
ष्टम्या नक्षत्रयोगत्वात् तस्या निशीथयोग इति संक्षेपः ।

यदा च

“रोहिणीसहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी ।

अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्वं कलयापि यदा भवेत् ॥

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनी”

इति स्कान्दात् “सिंहार्के” इत्यादिप्राग्लिखितवचनाज्जाद्वैरात्रे
रोहिणीयोग एवाष्टमी जयन्ती न तु यदा कदाचिद्योगे । तदा तादृश्यां
जयन्त्यामेव “जयन्ती शिवरात्रिश्चे”ति “जयन्त्यां पूर्वविद्धाया” मिति
च त्रिणुधर्मोत्तरगरुडपुराणवाक्याभ्यां सप्तमीविद्धायाः प्रतिप्रसवो
न त्वष्टमीमात्रस्यार्द्धरात्रसत्त्वे तदूर्ध्वं च रोहिणीयोगे ।

यदापि—

“श्रावणस्य च मासस्य कृष्णाष्टम्यां नराधिप ।

रोहिणी यदि लभ्येत जयन्ती नाम सा तिथिः ॥

इत्यादि हेमाद्रिमाधवादिलिखितसनत्कुमारसंहितादिवचनेभ्यो
यदा कदाचिद्गोहिणीयुक्तापि जयन्ती । तदापि दिनद्वये परेद्युरेव । वा

जयन्त्यां चाक्यान्तरैर्नवमीविद्धाया विधानात्पूर्वद्युरेव तादृश्यां सप्तमीविद्धायाः प्रतिप्रसवः । परिशेषात् । उक्तं च तथास्मिन् वचनद्वये माघचेन ।

यवापि—

“अभिजिह्वाभनक्षत्रं जयन्ती नाम शर्वरी ।

मुहूर्त्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः” ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनाद्वा माघतारादिप्रादुर्भावतिथिष्वपि जयन्तीशब्दप्रयोगदर्नाच्चात्र प्रकरणेऽष्टमीमात्रं जयन्तीशब्देनोच्यते । तदापि “घिना ऋक्ष” मित्येतद्वचनैकवाक्यतया पूर्वक एव विषयोऽस्य सप्तमीविद्धाविधेरिति ।

किञ्चास्मिन्विषये अष्टम्या अल्पत्वेनाप्राह्यत्वाशङ्कानिवृत्त्यर्थं संपूर्णत्वाभिधानपूर्वकप्राह्यत्वमभिधाय प्रतिप्रसवाभावसिद्धः सप्तमीयुतानिषेधोऽनूद्यते पञ्चपुराणे—

“पूर्वविद्धाष्टमी या तु उदये नवमीदिने ।

मुहूर्त्तमपि संयुक्ता संपूर्णा साष्टमी स्मृता ॥

कला काष्ठा मुहूर्त्तापि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः ।

नवम्यां सैव ग्राह्या स्यात्सप्तमीसंयुक्ता न हि” ॥ इति ॥

संयुक्ता रोहिण्येति शेषः ।

किञ्च रोहिणीयोगस्येव नवमीयोगस्यापि फलविशेषहेतुत्वेऽभिहिते तद्वत्या प्राह्यत्वाभिधानाच्च “करडागतं मधु को नाम नास्वा-
दयती” ति न्यायेन तस्य विशेषस्य निमित्तवशादवश्यकर्तव्यायां (१)जातेष्टौ पूतत्वादेरिवावश्यकाम्यत्वात्तदर्थमपि नवमीयुतैव कर्तव्या ।

(१)—पुत्रे जाते “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्” इति विहिता जातेष्टिः पुत्राभ्युदयकामस्य पुत्रोत्पत्तिनिमित्तं विज्ञेया ।

बुधसोमवारयोगेन तु ग्राह्यत्वानाभिधानाद्गोहिणीनक्षत्रीयोगेन विषय-
विशेषे ग्राह्यत्वेन सिद्धायां फलातिशयमाप्नोतेत्यसाञ्च तस्येति
विशेषः ।

तथा च एकस्मिन्पुराणे—

“उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।

सर्वेषु बुधवारेण प्रजापत्यर्क्षसंयुता ॥

अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वाथग्रा न वा । इति ॥

“मेतयोनिगतानां” मित्यादिप्रागुक्तिखितं पञ्चपुराणं च ॥

एवं च किञ्चिद्गोहिणीयुताया अपि सप्तमीयुताया अर्द्धरात्र-
व्यापिन्या यदा त्याज्यव्यम् । तदा किमु वक्तव्यम् । शुद्धायास्तादृश्याः
प्राक्साधितं तदिति ।

या तु किञ्चाधिका दिनद्वयेऽपि रोहिणीयोगरहिता सा त्रिविधा ।
अन्यतरस्मिन्नेव दिने निशीथे वर्तमाना, दिनद्वयेऽपि तादृशी,
दिनद्वयेऽपि तदस्पर्शिनी, चेति । तत्राद्यपक्षे या तादृशी सैव ग्राह्या ।
“दिवा वा” इत्यादिवाक्यात् । द्वितीयतृतीयपक्षयोस्तृतरैव । सप्तमी-
युताया निषेधात् । स कुल्यादिकर्मकालव्यापित्वाद्विपूर्वोक्तबहुगुण-
तासाञ्च ।

यत्तु—

“अलाभे रोहिणीमस्य कार्याष्टम्यस्तमामिनी ।

तद्योपधासं कृत्वैव तिथ्यन्ते पारणं भवेत्” ॥

इति सौडधृतं विष्णुस्मृत्यवचनम् ।

तद्गोहिणीयोगरहिताया अष्टम्याः पूर्वदिन एव निशीथव्या-
पिन्याः कदाचिदस्तमयव्याप्तरेपि सम्प्रचादुपोद्बलकमात्रम् । न तु

निर्णायकम् । “विशेषेणेन्दुसंयुता” मित्यादिवचनविरोधात् ।
 “कृष्णाष्टमी स्कन्धपृष्ठी” इत्यादिसामान्यवचनानि तु विशेषवचन-
 विरोधेऽकिञ्चित्कारण्येव । अविरोधे परमुपोद्बलकानि । एवं सति
 दिनद्वयेऽप्यस्तमयव्यापिन्यां जन्माष्टम्यां विष्णुरहस्पवचने-
 साम्यतरनिर्णयासम्भवाद् “त्रिसन्ध्यव्यापिनी” त्यादि सामान्यव-
 चनवशाद्यदुत्तरस्यां ब्राह्मत्वमाधार्यबुडामणिनोक्तम् । तद्वर्द्धरात्रस्य
 प्रधानकालत्वेन तद्व्यापिन्याश्च ब्राह्मत्वेन सूर्यसंमतनानावचनेषूक्तौ
 सत्यां साहसमाश्रम् ।

अथ पारणाविवेचनम् ।

एवं निर्णीतायां तिथौ भविष्योत्तराद्युक्तप्रकारेण सङ्कल्पपूर्वक-
 मुपवासं सपरिवारश्रीकृष्णपूजां जातकर्मनालच्छेदादि महोत्सवं
 पूजापूर्वकं चन्द्रार्घ्यदानं जागरणं च पुराणश्रवणादिना विधायं
 द्वितीयदिने पारणात्मकं भोजनं कर्तव्यम् । प्राग्लिखितसामान्य-
 वचनेभ्यः “अर्चयित्वोपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनी” त्यत्रत्यसङ्कल्प-
 मात्रलिङ्गात्तिथ्यन्तादिकालविशेषविधानाच्च । तच्च पारणं केवला-
 धम्युपवासे पारणादिने तिथ्यनुवृत्तौ तदन्ते कर्तव्यम् ।

“जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये मद्राजयान्धिते ।

कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तथा कुर्याच्च पारणम्” ॥

इति विष्णुधर्मवचनात् ।

अत्र जयन्तीशब्दो जन्माष्टमीमात्रवचनः । तिथिमात्रान्ते
 पारणविधानात् ।

“जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ।

पूर्वविद्यैव कर्तव्या तिथिमान्ते च पारणम्” ॥

इति भृगुवचनाच्च ।

अत्र तिथिमयोरिति तीतरेतरयोगद्वन्द्वमकृत्वैवान्तशब्देन समासस्ति-
थेर्मस्यान्तो यस्मिन्काले तस्मिन् इति । (१) बृहद्रथन्तरसामेति यत् ।

(१) बृहद्रथन्तरसामवर्णनं जैमिनीयन्यायमालायां माधवेन विहितम् ।

“अतिदेश्यं विनिश्चेतुं कवतीषु रथन्तरम् ।

गायतीत्यृग् गानयुक्ता शब्दार्थो गानमेव वा ॥

इति चिन्ता गानयुक्ता त्वभि त्वेत्यूक् प्रसिद्धिता ।

साधयादतिदेशस्य योग्यत्वाच्चास्तिमो मयेत् ॥

इदमाह्वयते—“कवतीषु रथन्तरं गायति” इति । “कया
नक्षित्र आभुवत्”—इत्याद्यास्तिस्रः श्रव्यः कथ्यते । तासु वामदेष्टव्यं
सामाभ्ययनतः प्राप्तम् । तद्वाधितुं रथन्तरं साम तास्वतिविश्यते ।
तत्र—अतिदेश्यस्वरूपं निश्चेतुं रथन्तरशब्दस्यार्थश्चिन्त्यते । गान-
विशेषयुक्ता “अमित्वा शूर नोनुमा” इतीयमृक् “रथन्तरम्” इत्युच्यते ।
कुतः—अध्येतुप्रसिद्धितः । “रथन्तरं गीयताम्” इति केनचिदुक्ता
अध्येतारः स्वरस्तोमविशेषयुक्ता “अभि त्वा” इत्यृचं पठन्ति, न तु
स्वरस्तोममात्रम् । तस्मात्—गानविशिष्टाया अचो रथन्तरशब्दार्थ-
त्वम् । इति प्राप्ते ब्रूमः—स्वरादिविशेषानुपूर्वीमात्रस्वरूपमृगाक्षरव्य-
तिरिक्तं यद्गानम्, तदेव रथन्तरशब्दस्यार्थः । कुतः—साधयात् ।
किञ्च—कवतीष्वृक्षु गानमतिदेश्यं योग्यम् । न त्वृचस्तद्योगतास्ति ।
“कया कः” “अभि त्वा” इत्यनयोश्चोद्युगपदप्राधेयभावेन पठि-
तुमशक्यत्वात् । तस्मात्—गानविशेष एव रथन्तरादिशब्दार्थः” ।

(७ अध्या० १ पा०)

पुनरपि तत्रैव तेन नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणस्य
प्रथमवर्णके सामशब्दस्य गानमात्रवाचित्वं स्मारितम् । यथा—

“सामोक्तिर्बृहदाद्युक्ती गीतायामृचि केयले ।

गाने वा, गान पथेति स्मार्यते सप्तमोदितम् ॥

सामान्यवाची सामशब्दः, विशेषवाचिनो बृहद्रथन्तरादिशब्दाश्च
गानमात्रे वर्तन्ते । न तु गानविशिष्टायामृचि, इत्ययं निर्णयः
सप्तमस्य द्वितीयपादे सिद्धः । सोऽत्र वक्ष्यमाणविचारोपयोगितया
स्मार्यते” । इति ॥

[अत्र सायणसामवेदभूमिकापि इत्या (पृष्ठे १—१०) । इयं
च १६२५ वि० संवत्सरे सत्यव्रतसामभूमिणा प्रकाशिता]

पूर्वं तिथिनक्षत्रयोः पृथङ्निर्देशात् । केवलरोहिणीव्रतस्यापि च गौडनिषन्धेषु दृष्टत्वाद् । तेन केवलतिथिव्रते तिथ्यन्ते नक्षत्रव्रते नक्षत्रान्तर इति द्रष्टव्यम् । रोहिणीयुक्ताष्टम्युपवासे तु पारणविने उभयासु च साधुभयास्ते तत्कर्तव्यम् ।

“कार्या विद्या तु सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमी ।
तत्रोपवासं कुर्यात् तिथिभास्ते च पारणम्” ॥

इति पञ्चपुराणात् ।

“अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्यात्पारणं क्वचित् ।
हन्यात्पुरा कृतं कर्म उपवासाज्जितं फलम् ॥
तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रं च षतुर्गुणम् ।
तस्यात्प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिभास्ते च पारणम्” ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनम् ।

इदं चोभयान्ते पारणं यदि सार्धं यामोपरितनैकयामात्मकमहानिशातोऽर्धाग्रभयान्तप्रतीक्षया भोजनकालो लभ्यते तदा ।

“न रात्रौ पारणं कुर्याद्भूते वै रोहिणीव्रतात् ।
तत्र निश्चयित्वा तत्कुर्याद्भर्जयित्वा महानिशाम्” ॥

इति गौडनिषन्धोदाहृतवचनात् । रोहिणीव्रतं तद्युक्ताष्टमीव्रतमेव । “यो ह्युभयोः” इति न्यायात् ।

“सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।
अन्यथा पुण्यहानिः स्याद्भूते धारणपारणम्” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते ।

“अन्वतिथ्यामीमो राशौ तामसस्तेजसो दिवा ।

तामसे पारणं कुर्वस्तामसीं गतिमश्नुते” ॥

इति च गण्डपुराणे यो रात्रिप्रातर्द्यौर्निषेधः । स जयन्तीव्रतव्यति-
रिक्तविषय इत्यर्थः । यदा तु सादृशे काले उभयान्तो न लभ्यते
किन्त्येकतरान्त एव । तदा तत्रापि पारणं कर्तव्यम् ।

जयन्ती, प्रकल्प्य षष्ठिपुराणे—

“भान्ते कुर्यात्तिथेर्वापि शस्तं भारत पारणम्” इति ।

“रोहिणीसंयुता चैयं विद्वज्जिः समुपोषिता ।

चियोगे पारणं चक्रमुनयोऽपि प्रह्लादादिनः ॥

सांयोगिके व्रते प्राप्तं यद्येकोऽपि चियुज्यते ।

तत्रैव पारणं कुर्यादिति वेदविदो विदुः” ॥

इति वचनात् ।

“तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत्”

पारणं तु न कर्तव्यं यावन्नेकस्य संक्षयः” ॥

इति नारादीयवचनाच्च ।

“सांयोगिके” इति वचनमेतदग्रे क्वचित् । यदा तु महानिशाऽ-
व्यवहितपूर्वक्षणे एव महानिशायां वा एकतरस्याभ्यन्तः, तदा
महानिशायामपि पारणं कुर्यात् ।

“सिष्यश्रयोर्दद्याद्देवो नक्षत्रान्तमथापि वा ।

अर्द्धरात्रेऽपि वा कुर्यात्पारणं त्वपरैऽहनि” ॥

इति हेमाद्रिस्मृतवचनात् । अर्द्धरात्रे महानिशायाम् ।

तत्रैव भोजननिषेधात्प्रतिप्रसवस्योचितत्वात् । अत एव चन्द्रो-
परागेऽप्युक्तं. “मुक्ते अशितिं भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशेति” ॥

नक्षत्रान्तग्रहणं च तिथ्यन्तस्याप्युपलक्षणम् । आद्यान्यास्तिथिग्रहणी-
चित्तेऽपि नक्षत्रान्तग्रहणं तद्वत् ।

“याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुरया नक्षत्रयोगतः ॥

अक्षान्ते पारणं कुर्याद्विना अवशरोद्दिशीम्” ॥

इति वचनाउक्त्यन्तीव्रते नक्षत्रान्तो नापेक्षितस्तिथिमात्रास्तेऽपि
मुख्यतयैव पारणं कर्तव्यमिति भ्रमो भवेत्तस्मिन्वृत्त्यर्थम् । इदं तु वचनं
अथन्तीव्रतेऽपि । नक्षत्रान्तप्रतीक्षाया बहुभिर्वचनैरुक्तत्वात् । अन्यथा
सांयोगिके व्रते “सांयोगिके” इत्यादि सामान्यवचनादेकतरान्तोऽपि
मुख्यः काल इति नक्षत्रमात्रान्तो पारणं कर्तव्यम् । अवशद्वादशीजन्मा-
ष्टमीवर्तयोस्तुभ्याम् एव मुख्यः काल इति नक्षत्रमात्रास्ते पारणं
कर्तव्यमित्यत्रोभयान्तस्य मुख्यपक्षत्वद्योतनार्थत्वेन व्याख्येयम् ।

तेनान्यत्र “तिथिनक्षत्रवतेष्वन्यतरान्तोऽपि मुख्यः कालः” अत्र
सूत्रान्त एव सः । अन्यतरान्तस्तु गौणः । “तिथिनक्षत्रनियमे”
इति सामान्यवचनेन तु नक्षत्रवन्तरस्यामेतिवद्वद्ब्रह्मपूर्वक उच्चरयद्-
समासो न भवत्येष । “पञ्चमवधने” (१) “वाकूत्ववधिय” इत्यादि-
वचनलिङ्गाभावात् । कृतेऽपि चाक्षन्ते तदर्थोऽविवक्षित एवोद्देश्य-
विशेषणत्वा” दित्युक्तम् ।

गौडविग्रहेषु तु “तिथ्युक्तयो” इति वचनं “अर्धरात्रे ततः
कुर्यात्पारणं स्वपरेऽहनि” इति पठित्वा यद्यर्धरात्रे उभयोरन्यतरस्य
वान्तस्ततोऽपरेऽहनि दिवस एव पारणं कुर्यान्तु कस्याप्यन्तः
प्रतीक्षणीय इति “कर्जमित्वा महातिशा” मिषेतद्विशिष्टोद्येनैव
व्याख्यातम् ।

शक्यं तु हेमाद्रपुत्राद्वृत्तपादेऽपि तद्विशिष्टेन व्याख्यातुं
व्रतान्तरनिषिद्धादिपारणप्रतिप्रसवार्थत्वेन । अत्रार्द्धरात्रेऽपि

(१)—अत्र “ब्राह्मण्युद्धवहन्तात्समाहारे” (५।४।१०६)
इत्यनेन दृश्यते ।

पारणं कर्तुञ्चितम् । किमु ततः पूर्वरात्राविति । अपि शब्दश्रवणा-
स्त्वार्थतात्पर्यत्यागेनान्यार्थतात्पर्याघगमात् । “आततायिवमायान्तमपि
वेदाम्पारणं रयो” इत्यादिवत् ।

तेन महानिशातः पूर्वमन्यतरान्तप्रतीक्षयापि भोजनकालालाभे
सामान्यरूपस्यापि रात्रिपारणनिषेधस्यातिक्रमे कारणाभावात्
“तिथ्यन्ते खोत्सवान्ते वा प्रती कुर्वीत पारण” इति वचनाच्च जाग-
रान्ते दिवैव पारणं कर्त्तव्यम् । महानिशातः पूर्वं मुख्यगौणान्य-
तरकाललाभे तु दाक्षिणात्यनिषेधेऽप्यल्लिखनात् “अ रात्राविति वचने-
नाश्वसेऽपि रोहिणीव्रतशब्देन वा मक्षत्रमात्रव्रतग्रहणेऽपि “तिथ्यु-
क्षयो” इत्यादि वचनादेव कैमुतिकस्यायस्याख्यतान्महानिशातः
पूर्वं रात्रावप्यत्र पारणं सिध्यत्येव मुख्यगौणपक्षाभयणेन । न तु
व्रतान्तरवदिवैव पारणमिति नियमः ।

अद्वन्द्वे तु रात्रिपारणनिषेधवचनानामत्रापि प्रवृत्तिमङ्गीकृत्य
विधान्यतरान्तलाभे दिवैव, नतुभयान्तप्रतीक्षया रात्रौ । दिवान्यतरा-
न्तस्याप्यलाभे तु महानिशातः पूर्वम् । तल्लाभे तत्रैव । महानिशाया-
मेव तल्लाभे तत्रापि । “अर्द्धरात्रेऽपि वा” इति वचनात् । “उत्सवान्ते
वा” इति त्वशक्तविषयमेवेत्युक्तम् । अशक्तस्य तु शेषविरोधमसङ्गात्
“उत्सवान्ते” इति वचनाच्चैकतराविगमेऽपि पारणं भवत्येवेति ।

अथ नित्यत्वकाम्यत्वविवेचनम् ।

इदं च जन्माष्टमीयतं नित्यं तावद्गृहस्थेषु ।

“प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता धारणस्यासिताष्टमी ।

वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्या तुष्टमर्थं शकपाणिनः” ॥

इति धीप्ताश्रवणात् ।

न च धीप्तायुक्तो वसन्तो हि निमित्तत्वेन गम्यत इति स्यायेना-
ष्टमीविशेषावच्छिन्नस्य जीघनस्य निमित्तत्वे तस्य तुष्टमर्थमिति

फलस्य बोद्देश्यद्वयस्य कथमेकस्मिन्वाक्ये समावेश इति वाच्यम् ।
 मिश्ररूपत्वात् । एकरूपं बुद्देश्यद्वयं निमित्तरूपं फलरूपं वा
 एकेन विधिना नाम्येति । एकेनैव नैराकारक्यात् । यस्य पिता पिता-
 मह इतिवन् । मिश्ररूपं त्वन्वेत्येव । यथा जातेऽपि विधौ जननं निमित्तं
 पूतत्वादि च फलम् । नहि निमित्तेन फलस्य कारुक्षा मिव रयते फलेन
 वा निमित्तस्य । संभवति ह्यस्मिन्निमित्ते अनेनेदं फलं भावयेदि-
 त्येकरूपा घचनव्यक्तिः । तेन यदुद्देश्यद्वयान्धयनिमित्तवाक्यभेदपरिहार्यं
 यच्चक्रपाणितुष्टयर्थं व्रतं वाक्यान्तरेण विहितं तद्व “यर्षे घर्षे कर्तव्य”
 मिति घचनव्यक्त्यभिधानं हेमाद्रेस्तदयुक्तमेव । निमित्तस्याविधे-
 यत्वाच्च । पूतत्वादीनां स्वार्थवादकल्प्यानां सापेक्षानामेव फलतेति
 न फलानेकत्वम् । अकरणे प्रत्यवायश्रवणाच्च नित्यम् ।

तथा हि भविष्योत्तरे—

“आवृणो बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

न करोति नरो यस्तु भवति कूरराक्षसः” ॥ इति ॥

तत्रैव जन्माष्टमीं प्रकृत्य—

“अकुर्वन्नरकं याति धादविन्द्राश्चतुर्दशः” ॥ इति ॥

स्कन्दपुराणेऽपि—

“शङ्काक्षेन तु यत्पार्षं शयहस्तस्यभोजने ।

तत्पार्षं लभ्यते पुंभिर्जयन्त्यां भोजने कृते” ॥ इति ॥

तथा—

“शृङ्गमांसं खरं काकं श्येनं वा मुनिसत्तम ।

मांसं वा द्विपदां भुक्तं कृष्णजन्माष्टमीदिने ॥

कृष्णाष्टमीदिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम ।

त्रैलोक्यसंभर्ष पापं तेन भुक्तं द्विजोत्तम ॥

ब्रह्मघ्नस्य सुरापस्य गोवधे स्त्रीवधेऽपि वा ।
 न लोको मुनिशार्दूल जयन्तीविमुखस्य च ॥
 जयन्तीवासरे प्राप्ते करोत्युदरपूरणम् ।
 पाठ्यते तिलमात्रं तु यमदूतैः कलेवरम् ॥ इत्यादि ।

काम्यं चेदम् । फलस्यापि भवणात् ।

तथा हि स्कान्दे—

“जम्माष्टमीवर्त ये वै प्रकुर्वन्ति नरोत्तमाः ।
 कारयन्पय वा लोकांलक्ष्मीस्तेषां सदा स्थिराः ॥
 स्मरणं वासुदेवस्य मृत्युकाले भवेन्मुने ।
 सिद्ध्यन्ति सर्वकार्याणि कृते जम्माष्टमीव्रते” ॥ इति ।

विष्णुरहस्येऽपि—

“प्रज्ञापत्यर्धसंयुक्ता कृत्वा नमसि चाष्टमी ।
 मुहूर्त्तमपि लभ्येत सोपोष्या सा महाफला” ॥ इत्यादि ।

न च कादाचित्कत्वात्कादाचित्कत्वयोर्विरोधात्कथमेकस्य नित्य-
 काम्यतेति वाच्यम् । न हि कामसंयोगस्य कादाचित्कत्वसिद्धिः
 फलम् । किं तु कामनाप्रयुक्तमप्यनुष्ठानम् । तस्मिन्कृते फललाभ-
 सिद्धिश्च । तेनाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिवन्न कोऽपि विरोधः ।

ननु यदीदं जम्माष्टमीव्रतं नित्यम् । तर्हि सदाकरणे प्रायश्चित्त-
 भवणेन भाव्यम् । यथा नित्यैकादशीव्रताकरणे—

“अष्टम्यां च चतुर्वर्ष्यां दिवा भुक्त्यैन्दवं खरेत् ।
 एकादश्यां दिवा रात्रौ नक्तं चैव तु पर्वणि” ॥ इति ।

यद्यप्यष्टमीचतुर्वशीपर्वसमभिव्याहाराद्व्रताद्भिन्ने यो भोजननि-
 वेध एकादश्यां वक्ष्यते, तदतिक्रम इदं प्रायश्चित्तम् । तथापि व्रतस्था-
 न्यभोजनसंकल्परूपस्य फलतोऽभोजनरूपत्वाच्चदतिक्रमेऽपीदमेव

युक्तम् । अष्टम्यादौ तु नित्यव्रताभावान्निषेधातिक्रम एव सत् ।
न हि व्रतकाण्डेऽष्टमीचतुर्दशयोर्नक्तभोजनं पर्वणि च दिवाभोजनं
नित्यव्रतत्वेन कापि ध्रूयते । तथा नित्यत्वे कदाचित्तदशकौ प्रतिनिधि-
नियमेनापि भाव्यम् । यथैकादशीव्रत एव “एकभक्तेन नक्तेन क्षीण-
बुद्धातुरः क्षिपे” इति ।

अत्रोच्यते । प्रायश्चित्तं तावत्—

“प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि” ॥

इत्यादि भविष्यति ।

न हि सर्वस्य विधेर्निषेधस्य वाऽकारणैः प्रायश्चित्तं विशेषतः
उपविष्टमेष भवति ; तथा सत्येतद्वाक्यानर्थक्यापत्तेः । प्रीतिनिधिस्तु
सामान्यत उक्त एव ब्रह्मविषयं—

“उपवासासमर्थश्चेकं विप्रं तु भोजयेत् ।

तावद्धनादि वा वद्याद्यद्भुक्ताद् द्विगुणं भवेत् ॥

सहस्रसंमितां देवीं जपेद्वा प्राणसंमात् ।

कुर्याद्वा दशसंख्याकाम्यथाशक्ति व्रते नरः” ॥ इति ।

देवीं गायत्रीम् ।

तस्मान्न कोऽपि दोष इति संयोगपृथक्त्वादुभयरूपत्वं जन्माष्टमी-
व्रतस्य । यन्तु “जन्माष्टमीजयन्तीव्रतयोर्मेदुसिद्धयर्थं जयन्तीव्रतमेवो-
भयरूपम् । जन्माष्टमीव्रतं तु केवलनित्यं” मित्युक्तं माधवाचार्येण ।

तत् “जन्माष्टमीवर्त ये वा” इति स्कन्दपुराणे जन्माष्टमीवर्त एव फलधवणवयुक्तम् ।

तथा—

“केवलेनोपवासेन तस्मिज्जन्मदिने मम ।

शतजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः” ॥

इति माधवोदाहृतेऽपि वाक्ये पापक्षयरूपं फलं धूयत एव । न हि पापक्षयरूपफलधवणमात्रेण नित्यत्वम् । (१) विघनादियागानामपि तदापत्तेः । किन्तु निमित्तोपाधौ विधानात् । तदावेदकं च षीप्सादि ।

(१)—विघनसंज्ञकौ द्वाघग्रिष्टोमसंस्थौ यागौ “विघनौ पशु-
कामस्य” इत्यनेन कात्यायनधोतसूत्रे (२२ । ११ । १९) प्रतिपादितौ ।
तत्रैको विघनाख्यो यागस्तैसिरीयब्राह्मणे निरूपितः—

“इन्द्रं वै स्वाविशो मरुता नापाचयन् । सोऽनपच्यमान एतं
विघनमपश्यत् । तमाह्वयत् । तेनाप्यजत । तेनैवासां तं संस्तम्भं व्यहन् ।
यत् व्यहन् । तद्विघनस्य विघनत्वम् । विपाप्मानं ब्रातृव्यं हते ।
य एतेन यजते । य उ चैनमेव वेद” । (२ । ७ । १८ । १)

“पुरा कदाचिद्राज्यं कुर्वन्तमिन्द्रं मरुतसंज्ञकाः प्रजाः करप्रदानेन
पूजां नाकुर्वन् । सोऽयमपूज्यमान इन्द्रस्तत्परिहारार्थैतं विघनाख्यं
क्रतुविशेषमेकाहं निश्च्यत्य, तदनुष्ठानेनासां प्रजानां तं संस्तम्भं
स्वममनरूपं प्रात्तिकृत्यान्तर्यां व्यहन् विहृतं कृतवान् । यत् यस्मात्
कारणात्, अनेन कर्मण विहृतवान् । तस्माद्विहन्त्यनेनेति व्युत्पत्त्या
कर्मणो विघनत्वाच्च सम्पन्न” इति सायणभाष्यम् ।

तदसममिव्याहते तु पापक्षयफलश्रवणैऽपि काम्यत्वमेव विघना-
दिवत् ।

द्वितीयो विघनश्च तार्क्यमहाब्राह्मणे प्रतिपादितः—

“इन्द्रमदेव्यो माया असचन्त । स प्रजापतिमुपाधावसस्मा
एतं विघ्नं प्रायच्छत् । तेन सर्वामृधो व्यहतः । यद् व्यहतं तद्विघ्नस्य
विघ्नत्वम्” । (१३ । १६ । १)

“अदेवा असुरास्तेषां सम्बन्धिभ्यो यास्ता अदेवत्यो मायाः
वञ्चना असुरैः प्रयुक्ता इन्द्रमसचन्त, इन्द्रेण संयुक्ता अभवन् । स
चेन्द्रो मायापरिहारोपायार्थं प्रजापतिं सेवित्वा विघ्नकार्यं कर्तुं
सञ्ज्या तेन क्रतुना सर्वामृधः सर्वाङ्गभून् व्यहतः विशेषेण हतवान् ।
यस्मात् व्यहतः । अनेन व्युत्पत्त्या क्रतोर्विघ्ननामकत्वं सम्पन्नम्”
इति सायणाचार्यः ।

एतौ विघ्नसंज्ञकौ यागौ फलश्रुतिमात्रेण न नित्यौ,
किं तु काम्याविति ग्रन्थकदाशयः । तथा हि—यागेषु कचि-
त्पापक्षयरूपं फलं भूतम् । तत्र नित्यनैमित्तिककर्मणा पापक्षयफल-
कत्वस्य बोधनात् यत्र यत्र पापक्षयः फलं भूयते तत्र तत्र सर्वस्यापि
नित्यत्वं नैमित्तिकत्वं वा भवितुमर्हतीति चेन्न समीचीनम् । कुत इति
चेत् विघनादियागेषु व्यभिचरितत्वात् । विघ्नो नाम यागः पाप-
क्षयार्थं विहितोऽपि काम्यक्रतुकाण्डपाठात् काम्य एव । न तु
नित्यो नैमित्तिको वा । यदि पापक्षयफलकत्वमेव नित्यताप्रयोजकं
स्यात् । तर्हि तस्यापि (विघ्नसंज्ञकक्रतोरपि) नित्यत्वापत्तिः ।
तस्मै नेष्टं कस्यापि । अतो यत्र वीप्सादि (अहरहः सन्ध्यामुपासीते-
त्यादि) श्रवणं तस्यैव नित्यत्वं स्वीकर्तुं शक्यते । विघ्ने तु
वीप्साद्यभावाच्च नित्यत्वापत्तिरिति सर्वमवदातम् ।

न च “अमृतत्वं च गच्छती” त्यवस्थापेक्षितामृतत्वप्राप्तिलक्षणफ-
लश्रवणाद्यया पुत्रात्पादनस्य नित्यत्वमुक्तं (१) सोमविद्याप्रजनये, तथा
पापक्षयस्यापि सर्वदा सर्वेष्वपेक्षितत्वात्तत्फलत्वेन नित्यत्वं स्यादेव,
अवस्थापेक्षितफलसाधनत्वमेव ह्यवश्यकत्वापरपर्यायं नित्यत्वमिति
वाच्यम् ।

(१)—सोमविद्याप्रजनयो ग्रीमांसः स्यां धिवृतः । यथा जैमिनीय-
न्यायमालायाम्—

“सोमाधीतिप्रजं काम्यं नित्यं वा कमतोऽग्रिमः ।

वीप्सानुष्ठेयविज्ञानलोकैस्तश्चित्यतेष्यते ॥

इदमाज्ञायते—“सोमेन यजेत” “स्वाध्यायमधीयीत” “प्रजा-
मुत्पादयेत्” इति ।

तत्र सोमः काम्यः, “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इति काम-
संयोगेनाज्ञातत्वात् । अध्ययनप्रजोत्पादनयोरपि विभ्वजिम्यायेन
स्वर्गे फलत्वेन कल्पिते कमियोगोऽपि कल्प्यते । तस्मादिदं न्य
काम्यम् ।

मैवम् । वीप्सादिना नित्यत्वसिद्धेः । “वसन्ते वसन्ते
ज्योतिषा यजेत” इति वीप्सा प्रतिवसन्तं निमिषीकृत्य सोमयागं
विधत्ते । अध्ययनस्य तु न स्वर्गः फलम्, दृष्टप्रयोजनस्यानुष्ठेयवि-
ज्ञानस्य संभवात् । तत्र फलानुष्ठानस्य नित्यत्वात्तद्वेतोऽध्ययनस्यापि
नित्यत्वमनिवार्यम् । “अनुत्पाद्य सुतासु लोकं गच्छति” इति
स्मृतैर्लोकसिद्धयर्थमुत्पादनस्यापि नित्यत्वम् । अनेनैवाभिप्रायेणे-
दमाज्ञातम्—“जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिमिष्टं णवाञ्जायते । ब्रह्मचर्येण
अग्निभ्यः, यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजया पितृभ्यः । यः वा अनुणो यः पुत्री
यज्वा ब्रह्मचारी” इति । अत्र ब्राह्मणग्रहणमितरयोरप्युल्लेखार्थम् ।
सोमादिविधिषु विशेषस्याश्रवणात् । तस्मात्—सोमादिकं नित्यम्” ।

(६ अ० २ पा० ११ अधि०)

यतस्तथाप्यकरणप्रत्ययायश्चक्षणादेव नित्यत्वम् । असृत्त्व-
प्राप्तिकलशचणोपन्यासस्तु कलशचणमपि तदधिरोधीत्येवमर्थः ।
न तु नित्यत्वसाधकत्वेन । अत एव हेत्वन्तरेण नित्यत्वे सिद्धे पापक्षय-
रूपफलकल्पनं तद्विघातायात्कं सर्वशक्तिनये नित्यकर्मणाम् ।
स्वर्गकल्पने तद्विघातप्रसङ्गादिति ।

तथैव संप्रहः ।

शुद्धा च सप्तमीविद्येत्येवं जन्माष्टमी द्विधा ।
रात्रिमात्रेऽपि सत्याश्च वेधोऽष्टम्या भवेद्विह ॥
प्रत्येकं सा पुनर्द्वेधा परेऽहनि सती न या ।
तादृश्यपि तथा द्वेधा रोहिणीरहिता न या ॥
तत्र शुद्धाथवा विद्धा परेऽहन्यसती युता ।
रोहिण्या रहिता चापि विमतिस्तत्र नास्ति हि ॥
या तु शुद्धाथवा विद्धा परेऽहनि सती युता ।
रोहिण्या सा द्विधैकस्मिन्तादृश्यथ द्विनद्वये ॥
आद्ये पक्षे यैव युक्ता रोहिण्या सैव संमता ।
या तु शुद्धाधिका ऋक्षयुता तद्वियुतापि वा ॥
दिनद्वयेऽप्यसौ पूर्वा विद्धा सत्यधिका त्रिधा ।
एकस्मिन्नद्वि रोहिण्या मिशीथे संयुताथवा ॥
दिनद्वयेऽपि तस्मिन्वा तद्विहायाथ तादृशी ।
सैव ब्राह्माथपक्षे स्यात्पक्षयोरन्योः परा ॥
विद्धाधिकाहर्द्वयेऽपि रोहिण्या रहिता त्रिधा ।
एकस्मिन्नद्वि वर्त्तते निधीथेऽहर्द्वयेऽपि वा ॥
तत्र सत्यसती चापि प्रथमे सैव संमता ।
द्वितीये च तृतीये च पक्षे ब्राह्मा परैव सा ॥
तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद्दृक्शून्यतिथिघ्नते ।
तिथिनक्षत्रसाध्ये त्रयान्तेऽर्वाङ्महानिशाः ॥

भुक्तिश्चेत्संभवेदृक्षतिथ्यन्ते पारणे भवेत् ।
 उभयान्तो न लभ्यश्चेत्सस्मिन्नेकान्यथेऽपि तत् ॥
 महानिश्चयेव सोऽपि स्याद्यदि तत्रापि पारणा ।
 दिवैव बोत्सवान्ते स्यात्तादृशे विषये भुजिः ॥
 मुख्यः कालो ह्यन्यन्तोऽन्यतरान्तो गौण एतयोः ।
 दिवाम्यतरसंप्राप्तौ तत्रैव भुजिरिष्यते ॥
 दिवैकोऽपि न लभ्येत लभ्येतार्धार्द्धमहानिशः ।
 तत्रान्यन्यतरस्य स्यान्महानिश्चयेव चेद्भवेद् ॥
 मुख्यो गौणोऽथ तत्रापि पारयेदिति केचन ।
 अशक्तस्तु दिवैवैकाविगमेऽपि च पारयेत् ॥
 अन्माष्टमीवतं चैतन्नित्यं कार्यं च सम्मतम् ।
 अतोऽशक्तः प्रतिनिधिमैकप्रमाणभोजनम् ॥
 त्रिगुणामाविधानं वा सावित्रीजपमेव वा ।
 सहस्रकृत्वः प्राणस्य संयमान्द्वादशाधवा ॥
 अथ नक्तैकभक्तादीन्यस्यमाणान्दरेदिने ।
 कर्तृप्रतिनिधिं वापि कुर्याद्द्वन्द्वेन निश्चयः ॥
 व्रतस्य सर्वथा लोपेऽनादिष्टव्रतमिष्यते ॥

अथ श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतपद्धतिः ।

इयमत्र संक्षेपतो भविष्योत्तरगुरुपुराणाद्युक्तप्रकारेण श्रीकृष्ण-
 जन्माष्टमीव्रतानुष्ठानपद्धतिः ।

उपवासपूर्वदिने कृतदन्तधावनो हृद्यभुप्राप्तौ जितेन्द्रियः सुप्तो-
 पवासदिने प्रातः स्नानादिनित्यकृत्यं विधाय—

“सूर्यः सोमो यमः कालः सन्ध्ये भूतान्यहः क्षपा ।

पथनो दिक्पतिर्भूमिराकाशं सचरा नराः ।

ब्राह्मं शासनमास्थास्य कल्पश्वमिह संनिधिमू” ॥

इत्युक्त्वा प्राङ्मुखो दर्भहस्तः फलपुष्पाक्षतयुतजलपूर्णसौदुम्बरादि-
पात्रं दक्षिणहस्तेनादाय मासपक्षवारक्षत्रयुतां प्रातर्वर्त्तमानामष्टमीं
सप्तमीं वा तिथिमधिकरणत्वेनोलिख्यामुकफलकामः पापक्षयकामो
वा श्रीकृष्णप्रीतये जन्माष्टमीव्रतमहं करिष्ये ।

तथा—

“वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापप्रशान्तये ।
उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नमस्यहम् ॥
अथ कृष्णाष्टमीं देवीं नमश्चन्द्रसरोक्षिणीम् ।
अर्चयित्वापवासेन मोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥
एनसो मोक्षकामोऽस्मि यद्गोविन्द त्रियोनिजम् ।
सन्मे मुञ्चतु मां आदि पतितं शोकसागरे ॥
आजन्ममरणं यावद्यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
कृष्णशाय गोविन्द मज्जीव पुण्यात्तम” ॥

इति श्लोकचतुष्टयमुच्चार्य पात्रस्थं जलं क्षिपेत् ।

ततः सुपलिते शोभने विशालप्रदेशे कदलीस्तम्भनानावर्णवासः-
शोभितं समन्तात्स्थापितैराम्रपल्लवावियुतैर्जलपूर्णनवकलशैर्दीपा-
घलिभिः पुष्पमालाभिर्युतं चन्दनागुरुधूपितमग्निलङ्कृष्णद्वारक्षामणि-
द्वारम्यस्तमुसलायुदितं गीतवादित्रवृत्त्याविमङ्गल्योपेतं पद्मघा देव्याधि-
ष्ठितं देवक्याः स्तिकागृहं विधाय तस्य समन्ताद्भित्तिषु सकुसुमाज-
लीन्देवगन्धर्वादीन् अङ्गुलीधरयसुदेनदेवकीनन्दयशोदागर्भगोप्त्रीमोपान्
कंसनियुक्तान्गोपेतुकुञ्जरान् यमुवां तद्भद्रस्थं कालियमन्यच्च सूकलं
तत्कालीनं गोकुलचरितं यथासंभवं लिखित्वा स्तिकागृहमध्ये मञ्चकं
स्थापयित्वा मध्याह्ने नद्यादिजले तिलैः स्नात्वाह्मरात्रे पूर्ववदद्य
सपरिवारश्रीकृष्णपूजां करिष्ये इति सङ्कल्प्योत्तमप्रच्छदपटावृतम-
ञ्चकोपरिसमीपप्रसुप्तस्तनपायिध्रीकृष्णप्रतिमोपेतां पङ्कजासनया

देवक्याश्चरणी संवाह्यन्त्या श्रीप्रतिमया खोषेतां यथाविभवं काञ्चनादिनिर्मितां प्रसूतां देवकीप्रतिमां स्थापयेत् ।

प्रतिमा चाष्टविधा भवति—

“काञ्चनी यजती ताम्री पैसली मृन्मयी तथा ।

वार्क्षी मणिमयी चैव वर्णकैर्लिखिता तथा” ॥ इति ॥

एवं वक्ष्यमाणा अपि प्रतिमाः । तथ तत्रैव सूतिकागृहे एकदेशे मञ्जुकाम्बरोपरि प्रसूतवत्कम्यकयशोदाप्रतिमां च स्थापयेत् ।

प्रतिमापूजनं च सूर्यत्र प्राणप्रतिष्ठापुरःसरं कर्त्तव्यम् ।

“प्रतिमायाः कपोली द्वौ स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना ।

प्राणप्रतिष्ठां कुर्वीत तस्यां देवस्य वा हरेः ॥

अकृत्यायां प्रतिष्ठायां प्राणानां प्रतिमासु च ॥

यथा पूर्वं तथा भावः स्वर्गादीनां न देवता ॥

अन्येषामपि देवानां प्रतिमास्त्वपि प्रार्थय ।

प्राणप्रतिष्ठा कर्त्तव्या तस्यां देवत्वसिद्धये ॥

वासुदेवस्य बीजेन ‘तद्विष्णोः’ रित्यनेन च ।

तथैव हृदयेऽङ्गुष्ठे दत्त्वा शश्वच्च मन्त्रवित् ॥

पभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठां तु हृदयेऽपि समाचरेत् ।

‘अस्मै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्मै प्राणाः शरन्तु च ॥

अस्मै देवत्वसंल्लयायै स्वाहे’ ति यजुरीरयन् ।

आङ्गमन्त्रैरङ्गिमन्त्रैर्वैदिकैरित्यनेन च ।

प्राणप्रतिष्ठां सर्वत्र प्रतिमासु समाचरेत्” ॥

इति कालिकापुराणात् ।

वीर्जेन मूलमन्त्रेण । इदं च प्रकृतविष्णवभिप्रायेण । तेनाभ्ये-
 वामपि स स मूलमन्त्रो वैदिकमन्त्रश्च द्रष्टव्यः । बहुवचनाच्च तदुभयान्ते
 “अस्मै” इत्यपि मन्त्रः । स्वहृदयेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा मन्त्रः पठनीयाः ।
 प्रतिमायान्तु कपोलौ स्पृष्टेति विशेषः । “अग्रेऽप्युक्तम्” इत्यनेन चेति ।
 शश्वत् यावत्सकलमन्त्रसमाप्तिः । हृदयेऽपि । यदा “अन्स्वग्नौ
 हृदये सूर्ये” इति वचनादुहृदये देवपूजा क्रियते तदा “अङ्गमन्त्रै” रित्यङ्ग-
 देवताप्रतिमासद्भावे तासु तत्पाठः । तदभावे प्रधानप्रतिमामेव ।
 तत्संनिध्यर्थं प्रधानदेवतास्थापनानन्तरम् । तेनात्राफिः “प्रतिमं
 दक्षिणहस्तेन” प्रतिमाकपोलौ स्पृष्ट्वा तत्तद्देवतानां मूलमन्त्रान् वैदिक-
 मन्त्रांस्तदभावे प्रणवादिचतुर्थ्यन्तनमोऽन्तनामानि “अस्मै” इत्यस्य
 स्थाने तत्तद्देवतानामयुक्तं “अस्मै” इत्यादिस्वाहान्तं च मन्त्रं पठन्
 प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् । तथा सग्रेव पीठाद्युपरि देवकीसहितं वसुदेवं
 यशोदासहितं नन्दं भीरुष्णसहितं बलदेवं अरिंश्चकं च प्रतिमासु
 पूजयेत् ।

तत्रार्थः—

“गायत्रिः किन्नराद्यैः सततपरिवृतां घण्टावीणानिनादैः
 शृङ्गारादर्शकुन्तप्रवरकृतकरैः किंकरैः सेध्यमाना ॥
 पर्यङ्के स्वास्तुते वा मुदिततरमुष्णी पुष्पिणी सम्यगास्ते
 सा देवी देवमाता जयति सुधवना देवकी दिव्यरूपा” ॥

इति देवकीं ध्यात्वा,

“मां क्षामि बालकं सुप्तं पर्यङ्के स्तनपायिनम् ।
 भीरुस्त्वक्षसं शान्तं नीलोत्पलदलच्छविम्” ॥

इति कृष्णं च ध्यात्वा,

“मणवादिर्नमस्यान्तं पृथक् नामानुकीर्तयन् ।

कुर्यात्पूजां विधिश्च सर्वपापापनुत्तये ॥

देवक्यै वसुदेवाय वासुदेवाय चैव हि ।

बलदेवाय नन्दाय यशोदायै पृथक् पृथक्” ॥

इति भविष्योत्तरवचनात्—

ॐ देवक्यै नम इति देवकीम्, ॐ वासुदेवाय नम इति श्रीकृष्णम्,

“पादावभ्यक्षयन्ती श्रीदेवक्याश्चरणान्तिके ।

नियन्ता वङ्गजे पूज्या नमो देव्यै धिये इति” ॥

इति वचनात्—

ॐ नमो देव्यै धिये इति धियम्, ॐ देवक्यै नमः, ॐ वसुदेवाय नमः, ॐ यशोदायै नमः, ॐ नन्दाय नमः, ॐ वासुदेवाय नमः, ॐ बलदेवाय नमः, ॐ चरिङ्कायै नमः, इति तत्तन्नामभिः पीठान्तरस्थान् देवक्यावीक्षाबाहनासनपाशाभ्यांचमनीयपञ्चगव्यरूपनक्षानघस्त्रयज्ञोपवीतगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यनमस्कारप्रदक्षिणोद्भासनाख्यैः षोडशोपचारैः पूजयेत् । तत्रोद्भासनं द्वितीयदिने । पूजांसाद्गुण्यार्थं ताम्बूलं वक्षिणं च वधात् ।

भविष्योत्तर एव “विध्यन्तरमपीच्छन्ति केचिदत्रैव सूरयः” इत्युक्त्वा केषुचिदुपचारेषु विशेषमन्त्रा अभ्युक्ताः ।

यथा—

“योगेश्वराय देवाय योगिनां पतये विभो ।

योगोद्ग्राह्य नित्याय गोविन्दाय नमो नमः” ॥ इति स्ताने ।

“यग्येश्वराय देवाय तथा यशोद्भवाय च ।

यज्ञानां पतये नाथ गोविन्दाय नमो नमः” ॥ इति धूर्वाङ्गः ।

“विश्वेश्वराय विश्वाय तथा विश्वोद्भवाय च ।

विश्वस्य पतये तुभ्यं गोविन्दाय नमो नमः” ॥ इति नैवेद्ये ।

गरुडपुराणे तु “यज्ञाय यग्येश्वराय यज्ञपतये यज्ञसंभवाय गोविन्दाय नमो नमः” इत्यर्घ्यं, “योगाय योगेश्वराय” त्यादि—
ज्ञाने, “विश्वाय विश्वेश्वराय” त्यादि मैत्रेये, “धर्माय धर्मेश्वराय”
त्यादिस्वाहास्तो घृतांकतिलहोमै, “विश्वाय विश्वेश्वराय” त्यादि—
शयने, “सोमाय सोमेश्वराय” त्यादिचन्द्रपूजायां मन्त्रा उक्ताः ।
ततो गव्यघृतेनाग्नौ वसोद्भवां कार्या । ‘अचिदुगुह्यतेनेति ।’ ततो
जातकर्मनालच्छेदनं वष्टीपूजनं नामकर्म च संक्षेपेण कार्यम् । तत-
श्चन्द्रोदये रोहिणीयुते चन्द्रं स्थण्डिले प्रतिमायां नाममन्त्रेण
संपूज्य—

“शङ्खे तोर्यं समांदाय संपुष्पकुशचन्धनम् ।

जानुभ्यां धरणीं गत्वा चन्द्रायार्घ्यं निवेदयेत्” ॥

“क्षीरोदार्यावसंभूत अत्रिनेत्रसमुद्भव ।

गृहाणार्घ्यं शशाङ्गेन रोहिण्या सहितो मम” ॥ इति मन्त्रेण ।

ततो—

“ज्योत्स्नायाः पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः ।

नमस्ते रोहिणीकान्त सुधांवासं नमोस्तु ते ॥

नमोमण्डलदीपाय शिरोरत्नाय धूर्जटे ।

कलाभिर्वर्धमानाय नमश्चन्द्राय चारवे” ॥

इति मन्त्राभ्यां प्रणमेत् । ततः—

“अनघं वामनं शौहि वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् ।
 वासुदेवं हृषीकेशं माधवं मधुसूदनम् ॥
 धराहं पुण्डरीकाक्षं नृसिंहं वैत्यसूदनम् ।
 दामोदरं पद्मनाभं केशवं गच्छद्वज्रम् ॥
 गोविन्दमच्युतं कृष्णमनन्तमपराजितम् ।
 अधोक्षजं जगद्बीजं सर्गस्थित्यन्तकारिणम् ॥
 आनादिनिघर्णं विष्णुं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् ।
 नारायणं चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
 भीताम्बरधरं नित्यं वनमालाविभूषितम् ।
 भीमसाङ्गं जगत्सेतुं भीरुघ्नां भीमधरं हरिम् ॥
 प्रपद्येऽहं सदा देवं सर्वकामप्रसिद्धये ।
 प्रणमामि सदा देवं वासुदेवं जगत्पतिम्” ॥

इति मन्त्रेनामकीर्तनपूर्वकं प्रणम्य,

“ब्रह्मि मां सर्वलोकेश हरे संसारसागरात् ॥
 ब्रह्मि मां सर्वपापहृद् दुःखशोकार्णवात्प्रभो ॥
 सर्वलोकेश्वर ब्रह्मि पतितं मां भवार्णवे ।
 देवकीनन्दन भोश हरे संसारसागरात् ॥
 ब्रह्मि मां सर्वदुःखान् रोगशोकार्णवात्हरे ।
 दुर्गतांस्त्रयसे विष्णो ये स्मरन्ति सकृत्सकृत् ॥
 सोऽहं देवादिदुष्टैः सख्यह्मि मां शोकसागरात् ।
 पुष्कराक्ष निमग्नोऽहं मायाविज्ञानसागरे ॥
 ब्रह्मि मां देवदेवेश त्वस्यो नाम्नोऽस्ति रक्षिता ।
 यद्वात्ये यच्च कौमारे यौवने यच्च वार्द्धके ॥
 तत्पुण्यं वृद्धिमामोतु पार्ष हन हलायुध” ।

इति मन्त्रे प्रार्थयेत् ।

ततः ऋतुपुराणपठनश्रवणादिभी रात्रिशेषप्रतिवाह्य परदिने
प्रातः स्नानादिनित्यकृत्यं विधाय पुनः स्वपरिवारं श्रीकृष्णं यथासंभवं
सम्पूज्य चण्डिकायाश्च यथाविभवं महोत्सवं कृत्वा यथाशक्ति
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तेभ्यः सुवर्णमेदिनोधेनुवस्त्रादि यद्यदिष्टं तत्
“ब्रह्मणो मे प्रियता”मिति वदत्वा,

“यं देवं देयकी देवी वसुदेवाद्जीजनत् ।

भौमस्य ब्रह्मणो गुह्ये तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥

सुजन्मवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।

शान्तिरस्तु शिवं चास्तु”

इत्युक्त्वा ब्राह्मणान्विसृज्येष्टैः सह स्वयं पारणां कृत्वा व्रतं
कृत्वापयेत् ।

कृत्वापारणायां समाप्तौ च मन्त्राक्षयुक्तौ । “सर्वाय सर्वेश्वराय
सर्वपतये सर्वसंमन्त्राय मोक्षिन्दाय नमो नमः” इतिपारणायाम् ।
“भूताय भूतपतये” इत्यादि पुनः समापने । प्रतिमाश्च दानानुक्तेः
स्याप्यास्ता एव च प्रतिवर्षं पूज्याः । पारणातः पूर्वमुद्रासनास्तदं
देवा इति केचित् । उद्यापनं त्वेतस्य यावज्जीविकत्वादनुत्तरत्वाच्च
नास्ति । उपवासादिननियमांस्तत्पूर्वोत्तरदिननियमानां शौचरजोदर्श-
नादिषु चानुष्ठानप्रकारादि एकादशीप्रकरणे वक्ष्यामः ।

अस्यामेवाष्टम्यां रोहिणीयुतार्था जयन्त्याख्यायां प्रकारविशेषेण
पूजायां राजसूयफलसमफलमोगोक्षदं विष्णुसालोक्यप्राप्तिः
पुत्रधनादिसर्वकामावाप्तिः सकलपातकक्षयश्च फलम् ।

प्रकारविशेषश्च शुद्धायां सप्तमीयुतायां वा निरीधे रोहिणी-
युतायामष्टम्यामारभ्य संवत्सरपूर्तिं यावत्प्रतिमासं शुक्लाष्टम्यां
प्रथमपूजावत् पूजा । अन्ते च गोरज्जालकृत्तसोपस्करशय्यादानं
प्रतिमादानं च । प्रतिमा चोत्सङ्गावस्थितचतुर्भुजबालरूपश्रीकृष्णाया

‘देवजनान् । चन्द्रार्णवदत्तं च सौवर्णेन राजतेन वा पात्रेण शङ्खेन वा
 अथवाङ्गुलिभिस्तारो कृप्यस्मरे मण्डले । ततः पुनः सङ्कल्प्या देवकीं
 पूजयित्वा,

“प्रणमे देवजननीं त्वया ज्ञातस्तु घामनः ।
 वसुदेवाक्षया कृपणो नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥
 सपुत्रार्थं प्रदत्तं मे गृहाणेनं नमोऽस्तु ते” ।

इत्यर्घ्यं च तस्यै दत्त्वा,

“अदितिर्वैवमाता त्वं वसुदेवस्तु कश्यपः ।
 अक्षौकुनक्षत्रमीडेऽहं कासुदेवं कृतमजम्” ॥

इति प्रणमेत् ।

ततो ज्ञात्वापि । त्रियम् यवगोधूमाङ्कुरगोरस्तादिमिर्जान-
 नान्तां पूजां कृत्वा तदाश्वयुजोदये इक्ष्वाकुपरिधाताः पुष्पजन्मन-
 कुकुमभूषणद्विभिरलङ्कृताः स्यां कृवां प्रतिष्ठां गृहीत्वा तथा सह
 नदीतीरं गच्छेयुर्महत्सरो वा । तत्र च प्रतिष्ठां स्थापयित्वा स्वयं
 च स्नात्वा कङ्किणालं विहृत्य प्रतिमया सह स्वं स्वं गृहं गत्वा
 मध्वाज्यमरिचेक्षुषिकारसंस्कृतं पुष्पाक्षं पुष्पुभिः सह झञ्जीरज् ।

इत्येव श्रीरामतन्मसीव्रते श्रीरामचन्द्रस्यपि पूजनम् । मन्त्रेषु
 काङ्गदेवतासु च विशेषः । यथा श्रीरामचन्द्रमीतमे श्रीरामतन्मसी-
 मतमहं करिष्ये ।

“उपोष्ये नथमीं त्वय वासेष्वष्टसु राघव ।

तेन श्रीतो भव त्वं भोः संसारात्प्राहि मां हरे” ॥

इति संकल्पे ।

“कोमलाङ्गं विशालाक्षमिन्द्रीलसमप्रभम् ।

वक्षिणाङ्गे वशरथं पुत्रावेष्टनतत्परम् ॥

पुत्रतो लक्ष्मणं देवं सच्छत्रं कनकप्रभम् ।

पार्श्वे भरतशत्रुघ्नौ तालवृस्तकराबुधौ ॥

अग्रे व्यग्रं हनूमन्तं रामानुग्रहकाङ्क्षिणम्” । इति ध्यानम् ।

धीरामप्रतिमासमीपे षट्कोणमध्ये कौशल्यां दशरथं च पूजयेत् । षट्कोणकोणेषु रां हृदयाय नमः, रौं शिरसे स्वाहा, कं शिखायै वषट्, ऐं कवचाय ह्रीं, रौं नेत्रत्रयाय औषट्, रः अस्त्राय फट्, इति हृदयादीनि षट् । षट्कोणवाह्याष्टदलकमलवलमूलेषु हनूमन्तं सुग्रीवं भरतं विभीषणं लक्ष्मणमङ्गदं शत्रुघ्नं जाम्बवन्तं च, दलमध्येषु धृष्टिं जयन्तं विजयं सुराष्ट्रं राष्ट्रघर्जनमकोपं धर्मपालं सुमन्त्रं च, दलाग्रेषु इन्द्रमग्निं यमं निर्वृतिं वरुणं वायुं कुबेरमीशानं चाष्टौ लोकपालान्, तदग्रे वज्रं शक्तिं वण्डं खड्गं पाशमक्षुरां गदां शूलं चेति तेषामायुधानि च पूजयेत् । धीरामपूजायां मूलमन्त्रो धैदिको वा घेष्णवः प्रणवादिचतुर्थ्यन्तनमोऽन्तं नाम वा मन्त्रः ।

“हन्त्रोऽग्निश्च यमश्चैव नैर्ऋतो वरुणोऽनिलः ।

कुबेर ईशो ब्रह्मापि दिक्पालाः स्नापयन्तु ते” ॥ इति च स्नाने ।

“रामस्य जननी आसि रामात्मकमिदं जगत् ।

अतस्त्वां पूजयिष्यामि लोकमातर्नमोऽस्तु ते” ॥

इति कौशल्यापूजायाम् । ॐ नमो वशरथावेति दशरथपूजा—
याम् । इतरेषां मूलमन्त्राः प्रणवादिचतुर्थ्यन्तनमोऽन्तनामानि वा ।

“उच्चस्थे ग्रहपञ्चके सुरगुरौ सेन्द्री नवम्यां तिथौ

लग्ने कर्कटके पुनर्वसुदिने मेघं गते पूषणि ॥

निर्दग्धुं निखिला. पलाशसमिधो मध्यादयोऽधारणे—

राविर्भूतमभूतपूर्वविभवं यत्किञ्चिदेकमहम् ॥ इति ॥

मध्याह्ने जन्मभावना वाचादिप्रादने च । पुष्पाञ्जलेः पूर्वम्—

“फलपुष्पाभ्युसंपूर्णं गृहीत्वाः शङ्खमुत्तमम् ।

अशोकरत्नकुसुमैर्युक्तं च तुलसीदलैः ॥

दशाननवधार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ।

दानधानां विनाशाय वैत्यानां मिथनाय च ॥

परिश्रिताय स्नातृणां जातो रामः स्वयं हरिः ।

गृह्णात्स्वर्ग्यं मया दत्तं स्नातृभिः सहितो मम” ॥

इति मन्त्रेणाध्यं दद्यात् ।

ततः—

“पुष्पाञ्जलिं पुनर्दत्त्वा यामे यामे हस्तान्द्रित् ।

पूजयन्निधिवद्भक्त्या दिवा रात्रिं नयेद्बुधः” ॥

अन्यस्सर्वं जन्मष्टमीवत् । इत्थं यथामति जन्माष्टमी निर्णीता ।

अथैकादश्यां विशेषविवेचनम् ।

अथैकादशी निर्णीयते । तत्रैकादश्यां येषु तावद्वचनेषूपवसति-
भ्रवणं तत्राहोरात्राच्छिष्टभोजनसंकल्परूपव्रतविधानं स्पष्टमेव ।
उपवासशब्दस्य व्रतविशेषवाचित्वात् । व्रतशब्दस्य च संकल्पविशेष-
वाचित्वात् । येष्वपि नग्भुजिभ्रवणं तानि द्विविधानि । कानिचिद्-
व्रतधर्मादिशब्दसमभिव्याहारयन्ति कानिचिद्वाद्रहितानि । तत्र पूर्वेषां
पूर्वतुल्यतैव । “नेष्टेतोद्यन्तमादित्यम्” इत्यादिवत्संकल्पलक्षणया ।

तच्छेषभूता भोजननिन्दापि तत्र न हि, निन्दान्यायेन विधेयसत्य-
संकल्परूपव्रतस्तुत्यर्थैव । व्रतादिशब्दसमभिव्याहारशून्यानां तु
स्थापनिषेधरूपाणां निन्दोद्येयनिषेधानां वा वचनानां निषेधपरतैव ।
तत्र संकल्पलक्षणायां नञ् प्रधानाख्यातान्वयत्यागे च कारणाभावात् ।
न च मूलान्तरकल्पनागौरवपरिहाराय पूर्ववचनैकवाक्यत्वार्थं
तदुभयप्रयणं युक्तम् । तस्योत्तरभाविन्येनानुपस्थितत्वात् । अन्यथा
(१) निषादस्थपतावपि विधाप्रयुक्तिगौरवपरिहाराय तत्पुरुषस्वीका-
रापत्तः । तेनोपनयनोत्तरं सर्वैरपि शक्तैः पक्षद्वयेऽपि पूर्वोक्तन्यायेन
कालमाश्रावच्छेदेन भोजनं वर्जनीयमेव ।

भोजनशब्दश्च लोकेऽभ्यवहरणविशेषे प्रसिद्धः । कलादिभक्षणे
भोजनशब्दप्रयोगाभावादिति तस्यैव वर्जनमिति यद्यपि प्रतिभाति ।
तथापि कृष्णविद्वैकादश्यादिषु व्रतरूपोपवासनिषेधे भोजननिषेध-
वशाच्च सकलादनीयवर्जने प्राप्तो उपवासनिषेधे तु “किञ्चिद्भक्ष्यं
प्रकल्पये” इति वचनेन कलादिभक्षणविधानादीत्सर्गिकस्य भोजननि-
षेधस्य सकलादनीयाभ्यवहरणविषयतावसीयते । एतद्वचनवशादपि
व्रतविध्यतिरिक्तः सर्वपुरुषसाधारणः सर्वैकादशीसाधारणश्च निषेधो
ऽवश्यमङ्गीकरणीयः । अन्यथा संक्रान्तिरविचारादिष्विवोपवास-
निषेधेऽपि भोजनस्यैव संभवात्किञ्चिद्भक्षणविधानस्यानपेक्षितत्वा-
दनुपपत्तेः । अनपेक्षायामपि विधौ संक्रान्त्यादावपि तदापत्तेः ।

(१) “वास्तुमयं रौद्रं चरं निर्धपेत्” इति प्रकृत्य “एतया निषाद-
स्थपतिं याजयेत्” इति श्रूयते । अत्र निषादस्थपतिशब्दे षष्ठीतत्पुरुष-
समासो न स्वीक्रियते । निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारयस्य
मुख्यत्वात् । षष्ठीसमासे तु संकीर्णजातिविशेषवाचिना निषादशब्देन
तत्सम्बन्ध उपलक्ष्येत । न त्वयं कर्मधारये दोषोऽस्ति । ततश्चा-
त्कालिकाचार्योपदेशादिना चिदां संपद्य धनिहो निषादो रौद्रपागं
कुर्यादिति स्पष्टं निषादस्थपत्यधिकरणे । (६ अ० १ पा० १३ अथि०)

सति तु निषेधे तत्परिपालनाय प्रवृत्तस्य निवृत्तेरपि संकल्पाविना-
भावस्य (१) प्रजापतिव्रतनये उक्तत्वात् ।

“इति विज्ञाय कुर्वीत इत्यमेकादशीव्रतम् ।

विशेषनियमाशक्तोऽहारात् भुक्तिवर्जितः” ॥

इति वचनाद्विशेषनियमरहितभोजनद्वयवर्जनसंकल्परूपनित्यव्रत-
स्याप्यनुपपन्नसंस्काररूपवासनिषेधातिक्रमशङ्कानिवृत्तये युक्तः किञ्चि-
द्भक्षणविधिः । अत एव तस्यैवोत्तरार्द्धं “न तुष्यत्युपवासेन
उपवासफलं लभे” इति । उपवासेन निषेधेऽनुप्रीयमाने आनुपङ्गिक-
नित्यव्रतरूपतदनुष्ठानेन निषेधातिक्रमाद्यो दोषः प्रसक्तस्तेन
प्राप्नोति उपवासफलं भोजननिवृत्तिरूपनिषेधफलं च । प्रत्यवायपरि-
हाररूपं लभेदित्यर्थः । न तु विश्वजितेव सफलं किञ्चिद्भक्षणेन
व्रतरूपोपवासफलं पापक्षयरूपमकरणं प्रत्यवायपरिहाररूपं वा

(१) प्रजापतिव्रतस्यायस्वरूपम्—“तस्य व्रतम्” इत्युपक्रम्य
“नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन” इत्याज्ञातत्वादर्नीक्षणरूपं
किञ्चिदनुष्ठेयम् । तच्च पर्युदासस्थे सायवकल्पते । ईक्षणस्याभावः
प्रतिषेधयक्षे नञर्थः । पर्युदासपक्षे स्वीक्षणादितरः संकल्पो भ्रष्टवेन
लक्ष्यते ॥ स च संकल्पोऽत्रानुष्ठेयव्रतत्वेन विधीयते । यद्यपीक्षणादितरे
बहवो व्यापारा अनुष्ठानयोग्याः सन्ति, तथापि कायिकवाचिक-
व्यापारविशेषस्याप्रतीयमानत्वात्, मानसस्य व्यापारस्यावर्जनीयत्वाच्च
संकल्प एव परिशिष्यते । संकल्पनीयश्चार्थः प्रत्यासत्या धात्वर्थः—
निषेधः । तथा सति “उद्यन्तं” “अस्तं यन्तं चादित्यं नेक्षित्वे”
इत्येवं रूपः संकल्पोऽत्रानुष्ठेयत्वेन विधीयते । न च तस्य संकल्पस्य
कत्वङ्गत्वम्, तद्वैधकधृत्तिलिङ्गादिप्रमाणाभावात् । न च पुरुषार्थ-
त्वेऽपि प्रमाणाभावात्, “एतावता हैनसा मुक्तो भवति” इत्यनेन
वाक्येनेक्षितुं पुरुषस्य प्रत्यवायसम्बन्धमुपन्यस्य तत्प्रत्यवायनिघा-
रणफलस्यानीक्षणसंकल्पस्य विधानेन पुरुषार्थत्वावगमात् ।
कत्वङ्गविवक्षायां तु क्रतुवैकल्यरूपो विपक्षबाध उपन्यस्येत । तस्मा-
दर्नीक्षणसंकल्पादीनि प्रजापतिव्रतानि पुरुषार्थानि ।

[जैमिनीयन्यायमाला ४ । १ । ३]

प्राप्तेतीति । कृष्णविद्धादाबुपवासप्राप्तेरेवाभावात् । प्राप्ता वा “न
दुष्यती” त्येतद्विरोधात् । निषिद्धत्वे हि तदतिक्रमे दोषः स्यात् ।

यद्यपि च “दीक्षितो न ददाती” त्यत्र विधिनिषेधयोः क्रतुपुरु-
षार्थत्वेन भिन्नविषयत्वाद्वातिककृन्मते यद्य विकल्पाप्रसक्तिस्तथेह
पुरुषार्थमाश्रत्वात्र संभवतीति निषेधत्वे विकल्पस्यावश्यं प्रसक्त-
विज्ञादिभिन्नां गृहस्थादिभिन्नो धोपयसेदिति पर्युदासा एव
कृष्णविद्धादिनिषेधाः । तथापि तुल्यफलत्वाभिषेधत्वोक्तिरिति ।

तथा च सकलादर्नाथाश्चननिषेधे सति “अन्नमधित्य तिष्ठन्तीति”
निन्दावाक्श्रगतोऽन्नशब्दो “न पचेद्भ्रमात्मनः” इतिषददनीयमाश्रप-
एव । तत्र निषेधः कलञ्जभक्षणदिनिषेधवत्प्राप्त्यायेन नित्य एव ।
मते तु संयोगपृथक्त्वादुभयरूपं नित्यं कार्यं च । तस्य बोभयरूपस्यापि
निषेधस्य चैकदिने प्राप्ता म्रतानुष्ठानेनैव निषेधपरिपालनस्यापि
सिद्धिः । तथा चोक्तं कालादृशादिषु “सिद्धिस्तस्यार्थतो मते” इति ।
निषेधपरिपालनस्य तिथ्युपक्रममावसानपरिच्छिन्नत्वाद्भ्रतस्य च पूज्य-
तिथिगामित्वात्पूर्वापरदिनयोः कृष्णपक्षे च गृहस्थानां केवलनिषेधस्य
प्राप्ता पूर्वदिने स्वतः शाल्लतो वा विद्धत्वेन कृष्णपक्षे धोपवास-
निषेधादुपवासनिषेधे त्वितिकलादिभक्षणेन निषेधपरिपालनम् ।
उत्तरदिने च म्रतानुष्ठानं शुक्लपक्षे । अशक्ते तु प्रतिकर्तृक्रियानु-
कल्पादि वक्ष्यते ।

एवं निषेधे मते च पृथक्स्थिते निषेधे तावत्पक्षद्वयेऽपि सर्वपा-
मधिकारः ।

“अष्टवर्षाधिको मर्त्यो ह्यशीतिर्न च पूर्यते ।

यो भुङ्क्ते मामके राष्ट्रे विष्णोरहनि पापकृत् ॥

स मे वध्यश्च द्रव्यश्च निर्वास्यो देशतः स मे” ।

इति नारदीयवचनात् ।

“गृहस्थो ब्रह्मचारी च अहिताग्निस्तथैव च ॥
एकादशं न भुङ्कोत पश्यादभयोरपि” ॥

इत्यग्निपुराणात् ।

यत्—

“गृहस्थो ब्रह्मचारी च ग्राह्यश्चैव तपश्चरेत् ।
ग्राह्याग्निहोत्रलोपेन अचकीर्णो भवेन्नुक्तः” ॥ इति ।
“अहिताग्निश्चैव ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।
अश्नन्त एव सिध्यन्ति तेषां सिद्धिरनभ्युत्तमा” ॥

इति च वचनम् ।

तत्र पूर्वं तावदनच्छिन्नाश्रुत्यानुष्ठीयमानमासोपवासादिविषयम् ।
“अन्नम्” इति वर्त्तमानकालवाचिप्रत्ययेनाभ्यासप्रतीतिः । “कौटसाख्यं
तु कुर्वाणान्” इत्यादौ तथा व्याख्यानात् ।

अत एव च—

“शरीरं पीड्यते येन शुभेनापि च कर्मणा ।
अत्यन्तं तच्च कर्त्तव्यमनायासः स उच्यते” ॥

इत्येवं लक्षणकोऽनवायासोऽष्टसु गृहस्थगुणेषु । अत एव च
कारतेऽपि शीघ्रवचः—

“मासपक्षोपवासेन मन्यन्ते यत्तपो जनाः ।
अनात्मनोपघातस्तु न तपस्वत्सर्ता मत्सु” ॥ इति ।

तत्तन्मासोपवासादिविधिविरोधात्सर्वेषां तन्निषेधायोगादत्राप्य-
धिकारिविशेषापेक्षायां पूर्ववाक्यैकवाक्यत्वादात्मतन्त्रोपघात
इत्युक्तत्वाच्च धौतस्मार्ताधिकारिप्रतीतिः । तन्त्रशब्दस्य प्रधानकर्म-
वाचित्वेन पौरुषधर्मापेक्षया चलचतां अर्जाणां वाद्यप्रसङ्गस्य
सादृशतपोनिषेधहेतुत्वप्रतीतिः ।

ततश्च ब्रह्मचारिगृहस्थभ्यां प्राजापत्यादावपि क्रियमाणे स्वस्था-
नविवृद्धिपक्षे नाश्रयलोभः । संलग्नोपवासत्रयपक्षेः । किन्तु दण्डकस्ति-
संबत्पक्ष एवेति । “प्राणाग्निहोत्रलोपेन” इति त्वर्थवादमात्रम् । न हि तत्
“यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्वोमीयम्” इत्याद्युपासनाविशेषरूपप्राणाग्निहो-
त्रविधौ परिषेचनादिपूर्वकप्राणाय स्वाहा पानाय स्वाहेत्यादिभोजनाङ्ग-
पञ्चाङ्गत्यादिरूपप्राणाग्निहोत्रविधौ वा भोजनं विधीयते । येन तल्लोपेना-
वकीर्णिता वस्तुनः स्यात् । किं तु रागप्राप्तभोजनाश्रितो गुणविशेष-
फलार्थं तदङ्गं वा विधीयते । तत्र विधिवशाद्विधेयवशाद्वा भोजनाभावे
आश्रयाभावादेव प्राणाग्निहोत्रस्याप्यननुष्ठाने न विधिविरोधः कश्चित् ।

न च प्राणाग्निहोत्रशब्देनाश्रयोभूतभोजनमात्राभिधानात् “सर्वं
प्रातर्द्विजातीनामशनं धृतिचोदितम्” इत्यस्य च तन्नियमविधिसं-
ख्यात्वानाप्तस्य श्रोतृराश्रमिणस्तुत्यर्थकालिकत्वेकमुक्तादिविधानेन
ब्रह्मचारिगृहस्थमात्रविषयत्वादस्यैव तल्लोपे तयोर्दोष इति वाच्यम् ।
तस्यापि सामान्यरूपस्य नियमविधेर्विशेषविधिनिषेधभ्यां काम्यविधि-
ना वा बाधसंभवात् । कनेनैवाग्निप्रायेणैतदनन्तरमेव बौधायनेन
“प्रायाश्चित्तादन्यत्रे” त्युक्तम् । तस्मात् “तेन ह्यश्वं क्रियते” इतिबद्धे-
त्वर्थवाद एवायम् ।

हेमाद्रिस्तु “मरणान्तिकानशनादिरूपतपोविषयमिदम् । प्राणा-
ग्निहोत्रलोपेनेति च प्राणलोपेनाग्निहोत्रलोपेन चेत्यर्थः । ततश्चोत्तरा-
श्रमिणस्तद्वृत्तेन तपसा प्राणलोपे तत्कृते च धानप्रस्थस्याग्निहोत्रलोपे-
ऽपि न दोषः । प्राणेषु विरक्तस्य कर्माशक्तस्यैव च तद्विधानात् ।
पूर्वाश्रमिणस्तु प्राणानामग्निहोत्रादिकर्मणां च लोपे महान्दोषः ।

“धर्मार्थकाममोक्षाणां प्रणाः संस्थितिहेतवः ।

ताभिघ्नता किं न हतं रक्षता किं न रक्षितम्” ॥ इति ॥

“कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा; इति च वचनाभ्यां
प्राणकर्मणामवाधनीयत्वप्रतिपादिना” इत्याह ।

उत्तरं तु वचनमुपवासेनाशक्तवाध्ययनान्निहोत्रादिस्वकर्मा-
नुष्ठानस्य लोपे प्रतिनिधिहारकत्वे वा प्रसक्ते काम्योपवासस्य
नित्यस्य च मुख्यस्याहिताभ्यादेर्निषेधार्थम् । युक्तं च भौतविरोधे
समार्थस्याननुष्ठानमेव । गौणपक्षेण चानुष्ठानम् । तत्र काम्यस्य
गौणपक्षेणानुष्ठानासंभवादननुष्ठानमेव । नित्यस्य तु यथा कथञ्चिदन-
ुष्ठानम् । अनङ्गुप्रहर्षं च दृष्टान्तत्वेनामुमेवार्थं धोतयतीति ।

यत्तु काम्यस्य नित्याहूतीयस्वाभित्यस्यैव बाधो न तु काम्यस्येति
हेमाद्रिणां कम् । तदयुक्तम् । परस्परविरोधे हि तत् । भौतवाधप्रसङ्गे
तु काम्यस्यापि स्मात्तस्य दुर्बलत्वमेवेति । अत एव चात्मनो नोपरोधं
कुर्याद्यथा कर्मसु समर्थः स्यादिति प्रस्तुत्यापस्तम्बेनेदमुक्तम्-
“आहिताग्निरनङ्गार्धे” इत्यादि ।

यत्तु कश्चित् “आहिताग्निरनङ्गार्धे” स्यनशननिषेधादाहिता-
भ्यादीनां सम्पूर्णभोजने प्राप्ते प्राणाग्निहोत्रलोपेनेति प्राणाद्याहुतिलोप
एव दोषध्वणसावन्मात्रं तेषामुपवासदिने भवती” इत्याह तदयुक्तम् ।
भोजनस्यैवाप्राप्तौ तदङ्गलोपे दोषस्याप्रमाणकत्वात् । “अश्रन्त एव
सिध्यन्ती” इति तत्सदसाधारणकार्यसिद्धेः पञ्चाहुतिमात्रेणासंभवाच्च ।
मते तु पक्षद्वयगतेऽपि नित्ये गृहस्थव्यतिरिक्तानामबोलवृद्धा-
मुपाख्यमधिकारः ।

“पकादश्यां न मुञ्जीत पक्षयोऽरुमयोरपि” ।

वनस्थयतिधर्मोऽयं शुक्लमेव सदा गृही” ॥

इति देवलवचनात् ।

“यथा शुक्ला तथा रुक्णा द्वादशी मे सदा प्रिया”

शुक्ला गृहस्थैः कर्चव्या भोगसन्तानवर्धनी ॥

मुमुक्षुमिस्तथा कृष्णा तेन तेनोपदर्शिता” ।

इति भविष्यपुराणम् ।

एवं च—

“अष्टवर्षाधिको मर्त्यो ह्यपूर्णाशीतिवत्सः ।

एकादशीमुपवसेत्पक्षयोऽभयोरपि” ॥

इति कात्यायनवचनमपि गृहस्थव्यतिरिक्तविषयमेव ।
अष्टवर्षग्रहणं च विधिनिषेधगतमुपनीतोपलक्षणम् । अपि वा
“वेदतुल्यत्वाद्युपायेन प्रवर्त्तन्” इति न्यायात् । एतेषु च वचनेषु
“धर्मोऽयम्” “कर्त्तव्या” “उपवसेत्” इत्यादि शब्दैर्व्रतप्रतीतिः ।
तेन “यथा शुक्रा तथा कृष्णा विशेषो नास्ति कश्चने” त्यादीनि
बहूनि शुक्रकृष्णोभयैकावशीविषयाणि वचनानि गृहस्थातिरिक्त-
विषयाण्येव भवन्ति । पूर्ववचनेस्तत्रैवोपसंहारात् । स धोपसंहारः
सत्यपि पञ्चदशोपादाने कृष्णायामपि य उपवासः स गृहस्थव्यति-
रिक्तानामित्येवं कृष्णकशाक्षेणैव । “शुक्रामेव सदा गृही”त्येतत्सम-
निध्याहारेण तथा तात्पर्यग्रहात् ।

तथा हि ‘षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात्’ इतिवदेवकारोपबन्धाक्-
चुवादत्वं तावदस्य प्रतीयते । तद्यथा भवति तथा पूर्ववाक्यार्थो
वर्णनीयः । उभयैकादश्याश्च वनस्थादिविषयत्वेनोपसंहारे
गृहस्थस्य शुक्राप्यप्राप्तेति वाक्यभेदैवकारानर्थक्यापादकं “शुक्रामेव
सदा गृही”त्यस्य विधित्वमवश्यं स्यात् । तेन यथा (१) “षड्विंशति-
रित्येव ब्रूयात्’ इत्यस्यानुवादस्याः सामर्थ्यात् “न चतुस्त्रिंशदिति

(१)—अश्वमेधे अधिगुण्ये “चतुस्त्रिंशद्वाजिनः” इत्यादिकाया
ऋचः “न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात्, षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात्” इत्यनेन
प्रतिषेधो विधीयते, उत विकल्प इत्याशङ्क्य विकल्पो विधीयते
समस्ताया ऋचः प्रतिषेधश्च । वैशेषिकवचनोपस्थितेरिति निर्णयं
शास्त्रदीपिकायाम् । (६ अ० ४ पा० २—३ अधि०)

ब्रूयात्” इत्यस्य वैशेषिकसमस्तवर्तप्रतिषेधत्वम्, यथा च (१) ‘न गिरा गिरेति ब्रूयात्’ इति निषेधस्यानुवादत्वात् “पेरं कृत्वोद्गोयम्” इत्यस्य गिरापदकार्ये इरापदविधिपरत्वं गम्यते, तथैतस्याप्युपसंहारस्य “शुक्लमेव” इत्यनुवादबलात् कृष्णाविषयत्वम् । तेनोभयैकादशी- विषयाणां वचनानां देवलादिवचनैर्वनस्थादिविषयत्वेनानुपसंहारे सामान्यवचनैरेव गृहस्थस्यापि शुक्लप्राप्तेः “शुक्लमेव सदा गृही” इत्यस्य तत्प्राप्त्यर्थत्वोयोगादेवकारेण कृष्णा परिसंस्थार्थता वक्तव्या । सा च त्रैदोभ्याहयुक्ता ।

उपसंहारे तु सामान्यवचनैर्गृहस्थस्य शुक्लप्राप्तेति तत्प्राप्त्यर्थमेव “शुक्लमेव सदा गृही” इति वचनं पृथग्विधिरूपमेव । एवकार- व्यायोगव्यवच्छेदार्थ इति यत्कैश्चिदुक्तं तन्निरस्तं वेदितव्यम् । उपसंहारे उप्युक्तयुक्त्या कृष्णाकटाक्षेणैवोपसंहारात्सामान्यवचनैरेव गृहस्थ- स्यापि शुक्लायाः प्राप्तेः कृष्णायाश्चाप्राप्तेः शुक्लकृष्णयोः प्राप्तिपरि- संख्यानपेक्षणात् । सत्यपि च परिसंस्थार्थत्वे एवकारेण तस्या एव स्मृतत्वात् “अत्र श्लेषापन्त्यत एवाह्वयन्तीति” इत्येवाभ्याप्रसक्तेः ।

वस्तुतस्त्वनुवाद एवायमित्युक्तम् । एवकारादेकवाक्य- स्वाधेति । अत एव च वनस्थयतिग्रहणमपि गृहस्थेतरमात्रस्य ब्रह्मचार्यादेरप्युपलक्षणम् । अत एव अविध्योक्तरे ब्रह्मचारिणोऽपि ग्रहणम्—

(१)—“यज्ञायज्ञा वा अग्नये गिरा गिरा च दक्षसे” इति ज्योतिष्टोमे श्रूयते । तत्र सामवा योनिगानमधीयानाः सहैव गकारेण गायन्ति ‘गायीरा, ‘गिरा, इति । ब्राह्मणे तु “पेरं कृत्वोद्गोयम्” इत्यनेन गकारलोपपूर्वकं गानं विधीयते इति । तदत्र गकारसहितं गातव्यमुत गकाररहितमिति संशये उच्यते—“न गिरा गिरेति ब्रूयात्” यद्गिरागिरेति ब्रूयात्तात्मानमेव तदुद्गाता गिरेत्” इत्यनेन गकारसहितगाननिषेधपुरःसरं गकाररहितस्य इरापदस्य गेयत्वेनोक्तत्वात् । गौयमानस्य गिरापदस्य स्थाने इरापदं विधीयत इत्यभिसन्धिः । [पू० मी० द० ६ । १ । १८ अधि०]

“एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोऽप्ययोरपि ।

ब्रह्मचारी च नारी च शुक्लमेव सदा गृही” ॥ इति ।

नारी विधवा ।

“एकादश्यां विना रण्डा यतिश्च सुमहामते ।

पच्यते ह्यन्धतामिक्षे यावदाभूतसंश्लेषम्” ॥

इति नारदीयात् ।

यतिसमभिन्याहाराद्योभयैकादशीविषयमेतत् । विधवाग्रहणाच्च
समर्तुकाया गृहस्थवच्छुक्लायामेवोपवासः । तत्र च विशेषो वक्ष्यते ।

शानि—

“संक्रान्त्यामुपवासं च कृष्णैकादशीवासरे ।

अन्नसूर्यग्रहे चैव न कुर्यात्पुत्रवान्गृही” ॥

इत्यादीनि स्वतस्त्राणि बहूनि पुत्रवद्गृहिणः कृष्णैकादश्युपवास-
निषेधकानि वचनानि । तानि गृहस्थमात्रस्य कृष्णायामुपवासनिषेधे-
ऽपि पुत्रिणस्तस्य प्रत्यवायातिशयार्थानीति भाष्यः । तत्तु कृष्णैका-
दश्युपवासनिषेधेर्वनस्यादिविषयत्वेनोपसंहारैः गृहस्थमात्रस्यैव
तद्वशात्पुत्रमिति शयनीबोधनीमध्यवर्त्तिकृष्णैकादशीविषयासीति
हेमाद्रिः ।

तत्र हि—

“शयनीबोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् ।

सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन” ॥

इतिस्मृत्यन्तरवचनेन गृहस्थस्योपवासो विहितः । पुत्रवद्गृहिणः
सोऽपि निषिध्यत इति । यद्यपि चान्योपपत्त्या पुत्रवद्गृहिणं प्रति
काम्यकृष्णैकादश्युपवासनिषेधकताप्यमीषां वचनानां प्राप्ताति ।

तथापि सा न भवति ।

“पुत्रवांश्च सभार्यश्च बन्धुयुक्तस्तथैव च ।

उभयोः पक्षयोः काम्यं व्रतं कुर्यात् वैष्णवम्” ॥

इति हेमाद्र्याद्युदाहृतवचनेन काम्योपवासस्य कृष्णायामपि तं प्रतिविधानात् ।

यस्तु तस्तु नैते निषेधाः । शास्त्रप्राप्त्यर्थप्रतिषेधे विकल्प-
प्रसङ्गात् । सामान्यरूपोऽपि हि विधिर्विशेषरूपेणापि निषेधेनोपजीव्य-
त्वात्तुल्यत्वेन बधेत्युक्तं “प्रतिषेधः प्रदेशेऽनारभ्यविधाने च” इत्यत्र (पू०
मी० ६० २ । ८ । १) । किन्तु तत्रः पुत्रवद्गृहिपदान्वयेन पुत्रवद्गृह-
हिभिन्नः संक्रान्तिरविवारग्रहणरूपैकादश्यादिषूपवासं कुर्यादित्येवं
पर्युदासाः सन्तो वनस्थादिवाक्यसामानार्था एव । ततश्चैतदेकवाक्य-
त्वात्तद्वाक्यगतं गृहिपदं पुत्रवद्गृहिपरमेव । शयन्यादिवचनं च तस्यैव
कृष्णाविशेषे प्रतिप्रसवार्थम् । तथा वक्ष्यमाणलक्षणां वैष्णवानामपि
पुत्रवद्गृहिणां कृष्णायाः प्रतिप्रसवो नारदीये—

“नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः ।

पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणम्” ॥ इति ।

तत्त्वसागरेऽपि—

“यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतरा ।

तुल्येति मन्यते यस्तु स वै वैष्णव उच्यते” ॥ इति ।

या च —

“रविवारेऽर्कसंक्रान्त्यामेकादश्यां सिते तरे ।

पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान्गृही” ॥

इत्यादिवचनैर्निषेधेन पर्युदासेन वा रविवारसंक्रान्त्यादौ
पुत्रवद्गृहिण उपवासस्य निवृत्तिः क्रियते, सा तत्तन्निमित्तस्य । न
तु तदधिकरणकमात्रस्यैकादश्यादिनिमित्तकस्यापि ।

“तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।
प्रयुक्त्यन्तरयुक्तस्य न त्रिभिर्न निषेधनम्” ॥

* इति जैमिनिवचनात् । अत एव—

“भृगुभानुदिनोपेता सूर्यसंक्रान्तिसंयुता ।
एकादशी सप्तोपोष्या पुत्रपौत्रप्रवर्द्धिनी” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरम् ।

रविवारादिनिमित्तोपवासविधिश्च सर्वतोनोकः—

“अमावस्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः ।
एताः प्रशस्तास्तिथयो भानुवारस्तथैव च ॥
अत्र स्नानं जपो होमो देवतानां च पूजनम् ।
उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतम्” ॥ इति ।

४ पारणमपि तत्तन्निमित्तमेव निश्चिष्यते । तच्च—

“सप्तवारानुपोष्यैव सप्तधा संयुनेन्द्रियः ।
सप्तजन्मकृतान्याप्राप्तस्तथादेव नश्यति” ॥

इति वचनविहितशनिवारप्रयुक्तोपवासाङ्गभूतं तदुत्तरदिने प्राप्तं
रविवारप्रयुक्तम् ।

“नित्यं द्वयोरयनयोर्नित्यं विपुवतोर्द्वयोः ।
चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतीपातेषु पूर्वसु ॥
अहोरात्रोषितः स्नानं श्राद्धं दातुं वधा जपम् ।
यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य कथादक्षयं च वद” ॥ इति ॥

* संक्रान्त्यादिपूर्वदिनिहितलोपवासाङ्गभूतं तदुत्तरदिने प्राप्तं
संक्रान्त्यादिनिमित्तकम् । तन्निषेधेन च तदङ्गपूर्वदिनोपवासनिषेध

एव द्रष्टव्यः । तथा च शनौ रघौ च संक्रान्तिदिनतत्पूर्वदिनयोश्च
पुत्रवद्गृहिणोपवासो न कार्य इति पर्यवस्यति ।

यश्च—

“व्यतीपाते कृते आर्द्धे पुत्री नोपवसेद्गृही ।

आर्द्धं कृत्वा तु यो विप्रो न भुङ्क्ते पितृसेवितम् ॥

हविर्देवा न गृह्णन्ति कव्यान्निमित्तरस्तथा” ।

इत्यादिवचनैः पित्रादिस्त्रिवत्सरिकदिने उपवासनिषेधः । सौ-
ऽपि रविवारादिवत्तन्निमित्तोपवासविषयत्वासंभवेऽपि आश्विनै-
कादश्याधुपवासव्यतिरिक्तकाम्यादिविषयः । क्रतुर्थतया आर्द्धशेष-
भोजननियमस्य विधानान्निषेधोपवासविध्योश्च रागप्राप्तानिवत-
पुरुषार्थभोजनविषयत्वान्न्यायेन तत्र भोजनस्यैवौचित्येऽपि यच्चनक्ष-
त्रादेवैवम् ।

तथा च वृद्धयश्वल्क्यः—

“उपवासो यदा नित्यः आर्द्धं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं तदा कुर्यादाधाय पितृसेवितम्” ॥ इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि—

“तस्मिन्दिने पितुः आर्द्धं मातुर्वाथ भवेद्गृह ।

तस्मिन्नेव दिने सात भवेदेकादशीव्रतम् ।

अन्यद्वापि व्रतं स्कन्दं तदा कार्यं च तच्छृणु ।

न लुप्यते यथा आर्द्धमुपवासोऽथवा गृह ॥

इति विप्रतिपन्नेऽर्थ उपायः परमो मतः ।

दृष्टो हितार्थं सर्वेषां नराणां शिखिवाहनः ॥

आर्द्धं दिनं समासाद्य उपवासो यदा भवेत् ।

तदा कृत्वा तु वै आर्द्धं मुक्तशेषं च यद्भवेत् ॥

तत्सर्वं दक्षिणे पाणौ गृहीत्वान्नं शिखिचवज् ।

अर्धजिघ्रंक्षेनेवाद्य तेन धाढं शिखिचवज् ॥

पितृणां दृष्टिर्दं जातं व्रतभङ्गो न विद्यते” इति ॥

अत एव विधितोऽभोजनेऽपि धाढशेषभोजननियमरूपाङ्गुलो-
पाच्छादस्य वैगुण्यं नास्तित्येतमर्थं ज्ञापयति शिवरहस्यम् ।

“धाढं कृत्वा तु यः शेषं नात्रमग्राति मन्दवीः ।

लोभान्मोहाद्भयाद्वापि तस्य तन्निष्फलं भवे” इति ॥

अत्र लोभमोहभयानामुपादानं ज्ञापकम् । अत्र च धाढशेष-
भोजनविधौ रागप्राप्तं भोजनं नियम्यते । लाघवात् । श्रुतगमनवत् ।
न त्वपूर्वं भोजनं विधीयते । स च नियमः पुरुषार्थभोजनाधितोऽपि
प्रकरणाच्छाङ्गाङ्गम् । स्रुयुपगममांसमक्षणादिप्रतिषेधवत् । तस्य चोप-
काराकाङ्क्षायां शेषशब्देन प्रतिपत्त्यहंकृतार्थधाढीयव्रव्योपस्थपनात्,
तस्य च द्वितीयासंयोगादृष्टत्वाच्च, तन्प्रतिपत्तिरेवोपकारः । तेन
सर्वस्य धाढीयव्रव्यस्यावैगुण्याय प्रतिपाद्यत्वात्सर्वजातीयं धाढीय-
मन्नं यजमानेन भोक्तव्यम् । मांसे तु निमन्त्रितवद्यजमानस्य न नियमः ।
“देवान्पितृन्समम्यर्च्य क्षादन्मांसं न दोषभाग्” इत्युक्तत्वात् ।

अमावास्यायां तु साग्निकेन “अमापममांसम्” इत्यादिब्रता-
विरोधेनैव धाढीयमन्नं भोक्तव्यम् । इतरथा व्रतलोपेनेष्टिस्थालीपाक-
वैगुण्यापत्तेः । अभोजने धाढवैगुण्येऽपि श्रौतत्वेन तस्य बलवत्त्वात् ।
धाढानधिकारिसाग्निकविषयत्वेनैव व्रतस्य शेषभोजनस्यापि व्रता-
विरोधिशेषविषयत्वेन संकोचोपपत्तेः । एकाग्निसाध्यानामपि श्रौतत्वं
“वैतानौपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात्” इत्यत्रोक्तम् ।

उदाहृता च मिताक्षरायां श्रुति “अहरहः स्वाहा कुर्यादन्नाभावे
केनचिदाकाष्टा” इति ।

आश्वलायनसूत्रवृत्तिकारदिभिश्च । तत्र तत्र सूत्रेण श्रुत्याकर्षेणोपादितं सौत्राणां कर्मणां श्रौतस्वम् । “पूर्वेद्युः पितृभ्यो ददाती”ति श्रुतिस्तु पिण्डपितृयज्ञाभिप्राया ।

यद्यपि च कात्यायनेन श्राद्धविषयत्वेनापि “मासि मासि चोऽशनम्”इति श्रुतिराकृष्टा । तथापि सार्थवादरूपा न स्पष्टविधिरूपा । अत एव न केनापि श्राद्धे श्रौतत्वव्यवहृत् । फलार्थेन च तत्तद्वस्तुत्यागरूपेण अनेन काम्यत्वात्प्रवाक्यत्वाच्च तत्तद्वस्तुत्वीयद्रव्यशेषभोजनबाधः । इदं च सर्वे श्राद्धशेषभोजनस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वमभ्युपेत्योक्तम् ।

वस्तुतस्तु प्रयोजनापेक्षशेषगुणकस्यार्थकमेवेतत् । आनुपङ्गिकी तु प्रतिपत्तिः । अभिमतिपक्षे तद्व्यत्ययानुपपत्तेः । इतरपक्षेऽप्यनुमति—वैयर्थ्यापत्तेश्च । अन्यदीयस्याग्नौ धिनियोगे ह्यनुमतिरपेक्ष्यते । न तु तेष्वेव धिनियोगोपयोगिनि संस्कारे । इतराङ्गपेक्षया यजमानभोजनस्रोते षडुदोषव्यवणमनुकल्पविधानं च साक्षादङ्गत्वं द्योतयति ।

द्वितीया तु धात्वर्थकर्मत्याभिप्राया । तेन सर्वजातोयशेषभोजनेऽपि न किञ्चिद्वाङ्मस्य वैगुण्यमिति सुतरां व्रताविरोधेन नस्तिद्वम् । अत एव च तीर्थयात्राङ्गघृतश्राद्धे घृतमात्रेणपि शेषभोजनसिद्धिः शिष्टाचारे । इत्यस्य प्रसङ्गागतेव ।

श्रुतमनुसरामः । जीवत्पतिक्कास्त्री पत्यनुसृयेष नित्यं काम्यं वा वेतादि कुर्यात् । “भार्या भर्तुर्मतेनैव व्रतादीन्वाचरेत्सर्वे”ति कात्यायनवचनात् ।

तथा च—

“पैथी जीवति या नारी उपवासव्रतं चरेत् ।

आयुष्यं हरेत् भर्तुर्मतेनैव वैव गच्छति” ॥

इति विष्णुवचने यत्तस्या उपवासमात्रे दोषश्रवणं तत्पत्यनुज्ञाभावविषयम् । अत एव स्पष्टं मार्कण्डेयपुराणम्—

“नारी खल्वनवुज्जाता भर्ता पित्रा सुतेन वा ।
निष्कलं तु भवेत्तस्या यत्करोति व्रतादिकम्” ॥ इति ॥

तेन विधवापि यद्विना नवनुज्ञैव सर्वं कुर्यात् । अत एव
सामान्यत एव-निषेधो “न स्वातन्त्र्यं क्वचित्स्त्रियाः” इति । पुष्पा-
लङ्कारादित्यागश्च व्रताङ्गत्वेन घस्यमाणस्तस्या नाशयको जीव-
रपतिकायाः ।

“पुष्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धधूपानुलेपनम् ।
उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमङ्गनम्” ॥

इति मनुष्यवचनात् ।

अत्र “स्त्रियाः” इति प्रकृतम् । तथा च रजोदर्शनेऽपि भोजनवर्जनं
तदङ्गभूताश्च शारीरा नियमाः स्वयमेव कर्तव्याः । देवपूजादिक-
मन्येन कारयितव्यम् । “एकादश्यां न भुञ्जीत नारी इष्टे रजस्यपी” नि-
पुनस्त्यज्यवचनात् । अत्र च यद्यपि निषेधमाश्रोपादानम् । तथापि
‘संप्रवृत्तेऽपि रजसि न त्याज्यं द्वादशीव्रतम्’ इत्यृष्यशूद्रव्यव्रते व्रत-
मप्युपासम् । मत्स्यपुराणेऽपि—“अन्तरा तु रजोयोगे पूजामन्येन
कारयेत्” इति । व्रतान्तरेष्वपि प्रारब्धेष्वेवमेव ।

“प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यद्रजो भवेत् ।
न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचन” ॥

इति सत्यव्रतवचनात् ।

यद्यपीदं दीर्घकालव्यापिमासोपवासाद्येकप्रयोगविषयमाभाति ।
तथापि वर्षाद्विपर्यन्तमभ्यासेन फलसाधनेष्वपि प्रारब्धेषु शक्यत एव
योजयितुम् । एवम् “अन्तरा” इत्यपि । एवमाशौचेऽपि सर्वैरेकादशी-
व्रतमन्यच्च प्रारब्धपूर्ववत्कर्तव्यमेव । यच्च तदङ्गभूतं दानहोमाद्यन्य-
साध्यं तदन्ते कर्तव्यम् ।

“सूतकेऽपि नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् ।
 एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेवं न लुप्यते ॥
 सूतकेऽपि न भुञ्जीत एकादश्यां सदा नरः ।
 द्वादश्यां तु क्षमन्नीयान्स्नात्वा विष्णुं शृणुय च ॥
 पूर्वसंकल्पितं यच्च व्रतं सुनियतव्रतैः ।
 तत्कर्त्तव्यं नरैः श्राद्धदानार्चनविवर्जनम्” ॥

इति वाराहपुराणवचनात् ।

अत्र “स्नात्वे” ति शारीरनियमोपलक्षणम् । “मनसे” ति
 कायिकपूजाया अन्येन कारणीयत्वमुक्तम् । यद्वा सापि दानादियदन्त
 एव कर्त्तव्या ।

तथाऽत्र मत्स्यपुराणे —

“सूतकान्ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनम् ।
 दानं दत्त्वा धिधानेन व्रतस्य फलमश्नुते” ॥ इति ॥
 दानग्रहणेन ब्राह्मणभोजनमपि गृह्यते । तस्याप्यन्नदानरूपत्वात् ।

अन्यत्रापि—

“सूतकाल्मासमारब्धमनेकाहं तु यद्व्रतम् ।
 कायिकं तनु कुर्वीत न तु दानार्चनं जपम् ॥
 सूतकाहे तु यत्किञ्चिद्दानाद्यन्तरितं भवेत् ।
 सूतकान्तरे त्वह्निं तत्कर्त्तव्यमसन्निवृत्तैः” ॥ इति ।

तथा वैश्यानां शूद्राणां च द्विरात्राधिककालव्याप्युपवासो
 न भवति ।

“वैश्याः शूद्राश्च ये मोहानुपवासं प्रकुर्वन्ते ।
धिरात्रं पञ्चरात्रं वा तेषां व्युष्टिर्न विद्यते” ॥

इति प्राच्यलिखितवचनात् ।

व्युष्टिः फलम् । उपवासाऽसामर्थ्ये त्वनुकल्पो भवति । स च द्विविधः कर्तुः । क्रियायाश्च । क्रियाया नैकैकमकादिः । कर्तुः पुत्रभार्यादिः । तत्र क्रियां प्रति प्रधानभूतेऽधिकारांशे प्रतिनिध्यभावात्कर्त्तृशस्य च तां प्रति गुणभूतत्वात्प्रथमं कर्त्तृनुकल्पः । तस्याप्यसंभवे क्रियानुकल्प इति न्याय्यम् ।

तथापि—

“सताम्बूलमताम्बूलं सभोजनमभोजनम् ।
साहारं च निराहारं चतुर्विधमुपोषणम्” ॥

तथा “एकभक्तेन यो मर्त्य उपवासव्रतं चरेत्” इत्यादिषु नैकैकमक-
पयोमूलाद्याहारादिषु लिङ्गसमवायसादृश्याभ्यामुपवासशब्दप्रयोगो
यथा मुख्योपवासधर्मनिदेशार्थः, तथा “उपवासमर्थस्ति” त्या—
दिषूपवासशब्देन तेषामपि ग्रहणार्थोऽपि । तेन यथा-पुत्रिकासुतादिषु
गौणपुत्रशब्दप्रयोगवशात्तेषामप्यभावे “स्वर्गान्तस्य ह्यपुत्रस्ये”ति विधिः
प्रवर्तते तथा गौणस्याप्युपवासस्य स्वयं कर्त्तृमत्सामर्थ्ये कर्त्तृनुकल्प-
विधिः ।

तत्रोपवासानुकल्पः कर्मपुराणे—

“एकभक्तेन नक्तेन चालवृद्धानुरः क्षिपेत् ।
पयोमूलफलैर्वापि न चिद्वांशिको भवेत्” ॥ इति ॥

एयम्नादीनां पञ्चादभिधानेऽप्येकमकाद्यपेक्षया मुख्यत्वं
द्रष्टव्यम् ।

अत एव वायुपुराणम्—

मक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा
फलं तिला, क्षीरमथाशु चाज्यम् ।
थत्पञ्चगव्यं यदि वापि वायुः
प्रशस्तमश्रोतुत्तरमुत्तरं च” इति ।
मक्तस्याप्यसंभवेऽद्याचितमेकमक्तं वा क्रमेण ।

तथा च मार्कण्डेयपुराणम्—

“एकमक्तेन नक्तेन तथैवायाचिनेन च ।
उपवासेन दानेन न निर्वृत्तिशिको भवेत्” ॥ इति ।

उपवासस्य मुख्यस्यैवात्र ग्रहणमन्येषामुपवासतुल्यत्वप्रदर्श-
नार्थम् । दानं यथाशक्ति ।

अत एव वायुपुराणे—

“अथवा विप्रमुन्येभ्यो दानं दद्याच्च शक्तितः” इति ।

प्रसवेवत् दाने विशेषोऽप्युक्तः—

“उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रं तु भोजयेत् ।
तावद्धनादि वा दद्याद्यज्ञेनैव द्विगुणं भवेत् ॥
सहस्रसंमितां देवीं अपेक्षा प्राणसंयमात् ।
कुर्याद्द्वादशसंख्याकान्यथाशक्ति अतो नरः” ॥ इति ।

फलग्रहणं मूलादेरप्युपलक्षणम् । क्षीरग्रहणं च दध्यादेः ।
हविष्याणि च अतगोचराण्युक्तानि सर्वनिबन्धोदाहृतायां स्मृतौ—

“हैमन्तिकं सितऽस्त्रिंशं धान्यं मुद्रास्तिला यवाः ।

कलापकङ्कुनीवारा खास्तूकं हिलमोचिका (१) ॥

षष्टिकाः कालशार्कं च मूलकं केमुकेतरत् ।

सत्रणे सैन्धवसःमुद्गे गव्ये च दधिसर्पिणी ॥

पयोऽनुदूनसारं च पनसांभ्रहरीतकी ।

निन्तिङ्गी जीरकं चैव नागरङ्गकविप्पली ॥

अतैलपक्कं मुनयो हविष्याञ्च प्रचक्षते” इति ।

अन्यत्रापि—

“नारीकेलफलं चैव कदलीं लयलीं तथा ।

आम्रमामलकं चैव पनसं च हरीतकीम् ।

यतास्तदे प्रशस्तं च हविष्यं भन्वते बुधाः” । इति ।

अत्र च पयोमूलाद्याहारनकेकभक्तादीनामुपकसासंभवे विधानेन तत्कार्यापत्यवगमादतिदेशात् “एकभक्तेन यो मर्य उपवासव्रतं धरे” दिव्यादिनामातिदेशाद्दोषासथर्मप्राप्तेः “एकादश्यां निराहारः” इत्यादिसंकल्पवाक्ये चाव्याहारः फलाहारो नकाहार इत्यादिरुद्धः कर्त्तव्यः । एतादृशमनुकल्पमपि स्वयं कर्तुमसमर्थस्तु पुत्रदिनोपवासं कारयेत् ।

“असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते ।

कारयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितम् ॥

भ्रातरं भगिनीं शिष्यं ब्राह्मणं क्षत्रिणादिभिः” ।

इति स्कन्दपुराणात् । ब्राह्मणं पुरोहितं तदभावेऽन्यमपि ।

(१) हिंवाशाकनाम्ना ख्याता ।

“इत्थं कर्तुमशक्तश्चेत्कारवेतः पुरोधसा ॥

हिरण्यं दक्षिणां दद्यात्स्वशक्त्या वानुरूपतः” ।

इति वायुपुराणात् ।

पुत्रादेश्च पित्राद्यर्थोपवासफलं भवति । न च तस्मै दक्षिणा देया ।

तथा च कात्यायनः—

“पितृमातृस्वसृष्ट्रातृगुर्वयं च विशेषतः ।

उपवासं प्रकुर्वाणः पुण्यं शतगुणं लभेत् ॥

दक्षिणा नात्र दातव्या शुश्रूषाविहिता हि सा ।

नारी च पतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता ॥

पुण्यं शतगुणं यायादिति बौधायनो मुनिः ।

उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

राज्यस्थक्षत्रियार्थं च एकादश्यामुपोषितः ।

पुरोधास्तु क्षत्रियो वा द्वयोः सममितीरितम् ॥

उपवासफलं ताभ्यामुपसमं समवाप्यते ।

मातामहादीनुद्दिश्य एकादश्यामुपोषणे ॥

कृते ते तु फलं विप्रः समग्रं समवाप्नुयुः ।

कर्त्ता दशगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः ॥

यमुद्दिश्य कर्त्तुं सोऽपि सम्पूर्णं फलमाप्नुयात्” ॥ इति ॥

वायुपुराणोक्तं च पुरोधसे दक्षिणादानं तदर्थिने द्रष्टव्यम् ।
पथमावश्यकस्यैकादशीव्रतस्य शक्तेन बुद्धिपूर्वमकरणे प्रायश्चित्तमुक्तं
भाष्याद्युदाहृतायां स्मृतौ—

“अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा भुक्तवैन्दवं चरेत् ।

एकादश्यं दिवा रात्रौ नक्तं चैव तु पर्यशि” ॥ इति ॥

तादृशस्मृत्यन्तरेऽपि—

“अर्कपर्वद्वयेऽशौ चतुर्दश्यष्टमी दिवा ।

एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्” ॥ इति ॥

अशक्तस्याकामतश्चाहं कल्प्यम् । यद्यपि चेदं प्रायश्चित्तं रविधाराष्टम्यादिसाहचर्याभिधेधातिक्रमे प्रतीयते । तथापि व्रता-
तिक्रमेऽपीदमेव भवति । उभयातिक्रमस्यापि “भुक्त्वा” इत्यनेन वक्तुं
शक्यत्वात् । न हि वारुणेष्टेर्वैदिकलौकिकोभयाश्वदाननिमित्तकत्वे
कत्वर्थपुरुषार्थत्ववैरूप्यप्रदत्र व्रतनिषेधोभयातिक्रमनिमित्तकत्वे
किञ्चिन्नैमित्तिकविधेर्वैरूप्यम् । व्रतनिषेधयोर्द्वयोरपि पुरुषार्थत्वेन
नैमित्तिकस्यापि केवलपुरुषार्थत्वात् ।

इदं वैकादशीव्रतं काम्यमपि—

“यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं धियं सन्ततिमात्मनः ।

एकादशीसमं किञ्चित्पापत्राणं न विद्वते ॥

स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा राज्यपुत्रप्रदायिनी ।

सुकलत्रप्रदा ह्येषा शरीरारोग्यदायिनी” ॥

इत्यादिकूर्मनारदीयादिपुराणवचनात् ।

अत्र च पूर्वोक्तो द्विविधोऽनुकल्पः प्रारब्धे, न तु नित्यबहुप-
क्रमेऽपि । न्यायात् ।

“काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः ।

काम्येऽप्युपक्रमादूर्ध्वं केचित्प्रतिनिधिं विदुः” ॥

इति स्मृतेश्च ।

उपवासस्वरूपं च कात्यायनवृद्धवशिष्ठाभ्यां दर्शितम्—

“उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।

उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविषजितः” ॥ इति ।

पापानि वक्ष्यमाणव्रताङ्गनिषेधविषया मैथुनानुनवदनादयः ।
गुणा वक्ष्यमाणव्रताङ्गविधिविषयाः शौचजपध्यानादयः सर्वस्य
वायुर्यस्तस्यापि भोगेऽभ्यवहारः ततश्च पापनिवृत्त्या गुणानुष्ठानेन
च सहितो निराहारस्य वासोऽवस्थानमुपवास इत्युक्तं भवति ।
इदं च फलसाधनस्योपवासस्य स्वरूपम् । उपवास्तत्प्रदार्थस्तु स्मृति-
पुराणव्यञ्जकानि निराहारावस्थानमात्रम् । अत एव संकल्पवाक्ये
तावन्मात्रमुपास्तम्—

“एकदश्यां निराहारो भूत्वाहमपरेऽहनि ।

भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत” ॥ इति ॥

तत्र व्रताहे वर्जनीयानि तावत् ।

हारीतः—

“पतितपात्रादिङ्गनास्त्रिकादिसंभ षणानृताश्लीलादिकमुपवासा-
दिषु वर्जनीय” मिति । आदिपदेन यत्पुरुषार्थतया सर्वदा निषिद्धं
तदपि ऋत्वर्थतया निषेधाय संगृह्यते ।

अत एव व्रताधिकारे सुमन्तुः—

“विहितस्यानुष्ठानमिन्द्रियाणामनिग्रहः

निषिद्धसेवनं नित्यं वर्जनीयं प्रयत्नतः” ॥ इति ॥

विष्णुधर्मेषु—

“असकृजलपानं च दिवास्वापं च मैथुनम् ।

तन्मूलजर्धणं मांसं वर्जयेद् व्रतवासरे” ॥ इति ॥

मांसादिनिषेधः पारणदिने । “पारणान्तं व्रतं होय” मिति
तस्यापि व्रतदिनत्वोक्तिसंभवात् । न तु प्रधानदिने । तत्र प्रसक्त्य-
भावात् । अत एव क्वचिद्वचनं “वर्जयेत्पारणे मांसं व्रताद्देऽप्यौषधं
सदा” इति ।

“अष्टौ तान्यवतप्तानि आपो मूलं फलं पयः ।

हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्” ॥

इतिवचनात्प्रसक्तमौषधरूपमपि मांसं व्रते वर्जयेदित्यर्थः ।
अत्यशक्तौ देवलेन जलपानमभ्यनुशातम् ।

“उपवासः प्रणश्येत दिवास्वापान्नमैथुनैः ।

अत्यये चाम्बुपानेन नोपवासः प्रणश्यति” ॥ इति ॥

अत्यये जलपानं विना प्राणात्यये ।

वृद्धवशिष्टः—

“उपवासे तथा श्राद्धे न कुर्यादन्तधावनम्” । काष्ठेनेति शेषः ।
अत एव तदेव निदन्ति “दन्तानां काष्ठसंयोगो हन्ति सप्त कुलानि
घा” इति । वाक्यशेषाच्च विधेरिव निषेधस्यापि विशेषपरता युक्तैव ।

तेन—

“अलामे वा निषेधे वा काष्ठानां दन्तधावनम् ।

पर्णादिना विशुद्धेन जिह्वोल्लेखः सदैव च” ॥

इति पैठीनसिवचनात्पर्णादिना—

“अलामे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा स्थितौ ।

अपां द्वादशगण्डूपैर्विदध्याद् दन्तधावनम्” ॥

इति व्यासवचनाद्वा द्वादशगण्डपूर्वन्तशोधनं कार्यमेव ।

कूर्मपुराणे—

“बहिर्ग्रामान्पञ्जान्सूतिं पतितं च रजस्वलाम् ।
न स्पृशेन्नाभिभाषेत नेष्टेत व्रतवासरे” ॥ इति ॥

विष्णुरहस्ये—

“स्मृत्यालोकनगन्धादिस्वादनं परिकीर्तनम् ।
अन्नस्य वर्जयेत्सर्वं मांसानां आभिकाङ्क्षणम् ॥
गान्नाभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम् ।
व्रतस्थो वर्जयेत्सर्वं यच्चान्यद्वलरागकृत्” ॥

मैथुनं चात्र प्रकरणेऽष्टाङ्गमपि निविध्यते । तथा च ब्रह्मचर्यं
प्रताङ्गं विधायाह देवल—

“स्त्रीणां तु प्रेक्षणात्स्पर्शात्ताभिः संकथनादपि ।
विपद्यते ब्रह्मचर्यं न दारेष्वृतुसंगमात्” ॥ इति ॥

कचिन्तु “स्वदारेषु तु संगमात्” इति पाठः । तत्र स्वदारेषु
संगमाद्वेतोऽपि संगमदेव ब्रह्मचर्यं नश्यति न स्पर्शादिनेत्यर्थः । मैथुनस्या-
ष्टाङ्गानि च—

“स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।
संकल्पोऽभ्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः” इत्युक्तानि ।

गुणाश्च—

“तज्जप्यजपनध्यानतत्कथाश्रवणादिकम् ।
तदर्चनं च तन्नामकीर्तनभवणादयः ॥

उपवासकृतामेते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च सत्यमामिषवर्जनम् ॥
मतेष्वेतानि चत्वारि वर्जनीयानि सूरभिः ॥

इत्यादिविष्णुधर्मोत्तरेयलाक्षिप्रतिपादिताः । आमिषं मंसिम् ।
आमिषत्वेन स्मृत्यन्तरे परिगणितानि वा । यथा—

“अमिषं दूतिपानीयं गोघर्जं क्षीरमामिषम् ।
मसूरमामिषं सह्ये फले जम्बीरमामिषम्” ॥

अन्यत्रापि—

“आमिषं शुक्तिकाचूर्णमामिषं महिषीपयः ।
आमिषं दूतिपानीयमाहनालं तथाऽमिषम्” ॥ इत्यादीनि ॥

अथ दशम्यां वर्जनीयानि । स्कन्दपुराणे—

“काश्यं मांसं मसूरं च क्षौद्रं चानृतभाषणम् ।
पुनर्मौजनमत्यार्शं दशम्यां परिचर्जयेत्” ॥

कूर्मपुराणे—

“काश्यं मांसं मसूरं च चणुकान् कोरदूषकान् ।
शाकं मधु पराश्रं च त्यजेत्तुपघसन् स्त्रियम्” ॥

उपघसन्निति वर्तमानसामोप्ये । अनन्तरदिने उपोष्यन्नित्यर्थः ।

मत्स्यपुराणे—

“काश्यं मांसं सुरां क्षौद्रं तैलं वितथभाषणम् ।
व्यायामं च प्रवासं च दिशास्वार्पं च मैथुनम् ॥
तिलपिष्टं मसूरं च दशम्यादिषु वर्जयेत्” ।

दशमीं प्रकृत्य नारदीये—

“अक्षरलवणाः सर्वे हविष्यान्ननिषेधिणः ।
अवनीतल्पशयमाः प्रियासङ्गविजिताः” ॥

अग्न्यत्रापि—

“दशम्यामेकभक्तं तु कुर्वीत नियतेन्द्रियः ।
आचम्य दन्तकाष्ठं तु खादेत् तदनन्तरम् ॥
ततश्चानन्तरं विभ्र ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
शार्ङ्गं नयेत्ततः पश्चात्प्रातः स्नात्वा समाहितः ॥
उपवासं तु संकल्प्य मन्त्रपूर्तं जलं पिबेत्” ।
इदं च दशम्यामेकभक्तं काम्यैकादशीतत्रविषयम् ॥
“सायमाद्यन्तयोरहोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।
उपवासफलप्रेप्सुर्जह्याद्भक्तचतुष्टयम् ॥
अथ नित्योपवासी चेत् सायंप्रातर्भुजिक्रियाम् ।
धर्त्रयेन्मतिमान्विभ्रः संप्राप्ते हरिवासरे” ॥

इति विष्णुरहस्यवचनात् ।

“दशम्यामेकभक्तस्तु मांसमैशुनर्वजितः ।
एकादशीभुपयसेत्पक्षयोद्यमयोरपि ॥
देवतास्तस्य तुप्यन्ति कामितं चास्य सिध्यति” ।

इतिवैवलचनाच्च ।

अत्र एकभक्तश्रवणोऽपि विशेषणभूता द्वितीयभोजननियुक्तिरेका-
नृतवदनादिनिवृत्तिवदङ्गतया विधीयते न तु विशेष्यभूतं भोजनमपि ।
साधवात्पूर्ववैचनैकवाक्यत्वाच्च ।

अन्येऽपि दिनत्रयवियमा नित्यव्रते नावश्यकाः ।

इथा च ब्रह्मवैवर्ते—

“इति विज्ञाय कुर्वीतावश्यमेकादशीव्रतम् ।
विशेषनियमासक्तोऽहोरात्रि भुक्तिवर्जितः ॥
निगृहितेन्द्रियः भव्यासहायो विष्णुतत्परः ।
उपोष्यैकदशीं पापान्मुच्यते नात्र संशयः” ॥ इति ॥

कात्यायनोऽपि—

‘शक्तिर्मास्तु पुनः कुर्यान्नियमं सविशेषणम्’ इति । दशम्यां च
रात्रावुपवासमुद्दिश्य नियमं ग्रहीतव्याः ।

तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते—

“प्राप्ते हरिदिने सम्यग्बिषयं निवमं निश्चि ।
दशम्यामुपवासस्य ब्रह्मवैवर्ते मतम्” ॥ इति ॥

संकल्पमन्त्रश्च “एकादश्यां विषाहारः” इत्यादिउक्तः । सङ्कल्पे
च विशेषो देवलेनोक्तः—

“गृहीत्वौदुम्बरं पार्श्वं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।
उपवासं तु गृहीयाद्यथा सङ्कल्पयेद्बुधः” ॥ इति ॥

औदुम्बरं तान्नमयं यथा सङ्कल्पयेदङ्गुलं तन्मयेन जलपत्रकाम-
स्त्युल्लिखेदित्यर्थः । सङ्कल्प्य च पुष्पाक्षलिर्देवायार्कणीयः ।
“इत्युच्चार्य ततो धित्वान् पुष्पाक्षलिमथार्पये” इति ब्रह्मपुष्पाक्ष-
मन्त्रपूतजलपाने च विशेषः कात्यायनेनोक्तः—

“अष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिजस्तैर्नाभिमन्त्रितम् ।
उपवासफलप्रेप्सुः पिबेत्पानागतं जलम्” ॥ इति ॥

सङ्कल्पश्चार्द्धरात्रादुपर्यप्यनुवर्त्तमानया दशम्या युक्तायामेकादश्या
चेदुपवासस्तदैकादश्या आर्घ्यं यामचतुष्टयं त्यक्त्वा कर्त्तव्यः । उदया-
दुपर्यपि दशम्यां युक्तायां चेसदा रात्रौ । अर्थात्तदुत्तरं पूजादि ।

तथा च नारदीये —

“दशम्या सङ्कल्पोपेक्ष्य अर्द्धरात्रात्परेण तु ।
धर्जयेच्चतुरो यामाप्सङ्कल्पाचर्चनयोस्तदा ।
विद्योपवासेऽनभंस्तु दिवं त्यक्त्वा समाहितः ।
रात्रौ संपूजयेद्विष्णुं सङ्कल्प्य च तदाचरेत् ॥ इति ॥

पूजाप्रकारश्च ब्रह्मपुराणे—

“एकादश्यामुभे पक्षे निराहारः समाहितः ।
नानापुष्पैर्मुनिश्रेष्ठ विचित्रं मण्डपं शुभम् ॥
कृत्वा सावरणं पश्चाज्जागरं कारयेन्नृशिः ॥

तत्रैव—

“एकादश्यामुभे पक्षे निराहारः समाहितः ।
आत्वा सम्यग्विधानेन सोपवासो जितेन्द्रियः ॥
संपूज्य विधिवद्विष्णुं श्रद्धया सुसमाहितः ।
पुष्पैर्गन्धैस्तथा धूपैर्दीपैर्नैवेद्यकैः परैः ।
उपचारैर्बहुविधैर्जपहोमैः प्रदक्षिणैः ॥
स्तोत्रैर्नानाविधैर्विन्यैर्गीतवाद्यमनोहरैः ।
दण्डशस्त्रप्रणिपातैश्च अपशब्दैस्तथोत्तमैः ॥
एवं संपूज्य विधिवद्वाग्वैः कृत्वा प्रजागरम् ।
याति विष्णोः परं स्थानं नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ इति ॥

शृङ्गारदीयेऽपि—

“देवस्य पुरतः कुर्याज्जागरं नियतो व्रती ।
गीतैर्वाद्यैश्च नृत्यैश्च पुराणध्वज्यादिभिः” ॥

तत्रैव—

“पञ्चाध्वेन संस्तव्य एकादश्यां जनार्दनम् ।
द्वादश्यां वयसा स्नाप्य हरिसाकृन्पुष्पमञ्जरे” ॥ इति ॥

अथ पारणाविवेचनम् ।

अथ द्वादशीकृत्यं तन्नियमाश्च । कात्यायनः—

“प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् ।
अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशवः ॥
प्रसादसुमुखो नाथ ज्ञानदूष्टिप्रदो भव” इति ।
“पारणं तु ततः कुर्याद् यथासंभवमार्गतः” ॥ इति ॥

यथासंभवत्वं च ब्राह्मणभोजनतद्वक्षिणोदानवन्धुसाहित्येषु ।

तथा च बृहन्नारदीये—

“ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या दद्याद् द्वे दक्षिणां तथा ।
ततः स्ववन्धुभिः सार्द्धं नारायणपरायणः ॥
कृतपञ्चमहायज्ञः स्वयं भुञ्जीत धान्यतः” इति ।

शातातपोऽपि—

“उपवासं द्विजः कृत्वा ततो ब्राह्मणभोजनम् ।
कारयेत्सगुणस्तेन उपवासो हि जायते” ॥ इति ।
पारणं च नैवेद्यतुलसीयुक्तेनाग्नेन कर्त्तव्यम् ।
तदुक्तं स्कन्दपुराणे—

“कृत्वा चैवोपवासं तु योऽश्नाति द्वादशीदिने ।
नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हृत्याकोटिचिन्ताशनम्” ॥ इति ॥

तत्र घज्यानि ब्रह्माण्डपुराणे—

“कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं लोभं वितथभाषणम् ।
व्यायामं च प्रवासं च दिवास्वप्नप्रधाञ्जनम् ॥
तिलपिष्टं मसूरं च द्वादशीतानि वैष्णवः ।
द्वादश्यां वर्जयन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥

तथा—

“कांस्यं मांसं सुरां दूतं व्यायामं क्रोधमैशुने ।
हिंसामसत्यं लौब्धं च तैलं निर्माल्यलङ्घनम् ॥
द्वादश्यां द्वादशीतानि वैष्णवः परिधर्जयेत्” ॥

बृहस्पतिरपि—

“दिवा मित्रां पराङ्गं च पुनर्भोजनमैशुने ।
क्षौद्रं कांस्यामिधे तैलं द्वादश्यामष्ट वर्जयेत्” ॥

कात्यायनः—“द्वादश्यां पारणं कुर्याद्वर्जयित्वा क्षुपोदकी”
मित्यादि ।

इदं च सर्वनियमजातं काम्यव्रतविषयम् ।

“पुनर्भोजनमध्या च भारमायासमैशुने ।

उपवासफलं हन्युर्दिवानिद्रा च पञ्चमी” । इति ॥

“कांस्यं मांसं मसूरं च चणकं कोरदूषकाः ।

शाकं मधु पराङ्गं च हन्युरष्टाविमे फलम्” ॥

इत्यादिवचनेषु फलग्रहणात् । पुनर्भोजनसाधचर्याश्च ।
पुनर्भोजनस्य चाहृत्य काम्यव्रत एव “सायमाद्यन्तयोरहो”
रित्यादिना धर्जितत्वात् ।

इदं च पारणं यदा पारणदिने द्वादशी भोजनपर्याप्ता । तथा भोजन-
प्राक्कालीनं सकलं कृत्यमरुणोदये कृत्वा द्वादशीमभ्य एव कर्तव्यम् ।

तथा च स्कन्दपुराणे—

“कलाद्वयं त्रयं चापि द्वादशी यत्र दृश्यते ।
ज्ञानार्चनादिकं कर्म तदा रात्रौ विधीयते” ॥ इति ॥
रात्रावित्युक्तेऽप्यखण्डेय एव कार्यम् ।

तथा च नारदीये—

“अल्पायामथ धिमेन्द्र द्वादश्यामखण्डेये ।
ज्ञानार्चनक्रियाः कार्या अपहोमादिसंयुताः” ॥ इति ॥

पद्मपुराणेऽपि—

“यदा भवति अल्पा तु द्वादशी पारणादिने ।
उपः काले द्वयं कुर्यात्प्रातर्मध्याह्निकं तदा” ॥ इति ॥

एतेषु वचनेषु होमशब्देनादिशब्देन चौपासनवश्यदेवादिकं स्मार्तमेव गृह्यते । सादृश्यात् । न तु धौतम् । पौराणधर्मानुरोधेन धौतकालवाधस्याभ्यास्यत्वात् । तदनधिकृतविषयत्वेन साध-
काशङ्का । यस्य चावश्यकमखण्डेयाधिककालसाध्यम् । तेन तद्दिने सङ्ख्यादिसङ्कोचेनाप्यावश्यकं कृत्वा द्वादशीमध्ये पारणं कर्तव्यम् ।

“महाहानिकरी ह्येषा द्वादशी लङ्किता नरैः ।
करोति धर्महरणमस्मातेव सरस्वती” ॥

इति पद्मपुराणे द्वादशीलङ्घने दोषस्मरणात् । अस्मातेत्यधिकरणे कप्रत्ययः । तेन तस्यां ज्ञानमकुत्वा लङ्किता सरस्वती यथा धर्मं हरति तथाऽभोजनेन लङ्किता द्वादश्यपीत्यर्थः । तेन नद्यन्तरे उत्तीर्य ज्ञानम्, सरस्वत्यां तु स्नात्योत्तरणमिति सूचितम् ।

यत्तु “तदादि वामिसम्बन्धात्तदन्तमपकर्षे स्या” इति
 जैमिनिसूत्रस्य क्रमवत्सु च कृत्येषु यत्तदन्तमपकर्ष्यते । तदा
 सर्वापकर्षः स्यात् । “अन्यथा क्रमबाधना” इति कातीयवचनस्य
 चापन्यासेन भोजनपकर्षे तत्पूर्वभावितैसर्गिकनित्यकृत्यमात्रापकर्षस्य
 न्यायसिद्धत्वमेव हेमाद्रिकालादर्शकारादिभिरुक्तम् । तद्वैश्वदेवादे-
 रन्नसंस्कारत्वेन भोजनार्थत्वात्, तदभावेऽपि वा दर्शपूर्णमाससोम-
 यागवद्वाचनिकपौर्वापर्यमात्रसद्भावात्तदपकर्षे कथंचिद्भवत् नाम ।

नथा च दक्षः—

“पञ्चमे च तथा भागे संधिभागो यथार्हतः ।

पितृदेवमनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते ।

संधिभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुञ्जवेत्” इति ।

प्रानरौप्यसनहोमदेवपूजादेस्तु तदभावात्तदपकर्षे तदयुक्तमेवेति
 वाचनिक एवायमर्थः इयं युक्तम् । नहि कालपौर्वापर्यकृतस्याधिक-
 पौर्वापर्यस्यानुष्ठानाङ्गत्वम् । येनात्मपकर्षे तद्दोषनिमित्तसर्वगुण्यापस्या
 न्याय्योऽपकर्षः स्यात् । प्रयुनापकर्ष एव काललोपाद्वैगुण्यम् । अत
 एव पश्चात् सकृदेवाश्विनप्रहणोत्तरकालानुरोधेन सवनीयस्यैव
 प्रथममुपाकरणम् । न तु प्रकृतिदृष्टपौर्वापर्यमात्रेण ग्रीष्मोष्णीयस्य ।
 यत्तु ग्रीष्मोष्णीयातु वन्ध्ययारग्रीष्मोष्णीयस्य तत्र प्राथम्यं तदसति
 कस्यापि वैगुण्ये अणावपीत्यौचित्यमात्रात् । तस्माद्वाचनिक
 एवायमर्थः । अत एव च वाचनिको धर्चनं च प्रातर्मध्याह्नकर्तव्यस्य
 त्विवस्त्रैवापकर्षं करोति । अत एव यदा भृत्यतिथिनिमित्तकं
 (१) गजच्छायाधारणी धारणी योगविशेषो । तत्र गजच्छाया

(१) गजच्छाया धारणी च योगविशेषो । तत्र गजच्छाया
 तावच्चतुर्था । यथा—

त्रयोदश्यां कर्तव्यं भवति सङ्क्रान्तरं वा शास्त्रीयं तद्वत्प्रवृत्ति-
मध्येऽङ्गिः पारणं कृत्वा पञ्चाङ्गादि विधाय भोक्तव्यम् ।
यदाह वेङ्कटः—

“यमो मवाग्रयोदश्याः कुञ्जरच्छायसंज्ञकः ।

भवेन्मघायां संस्थे च शशिन्यर्के करे स्थिते” ॥

[वीरमिश्रोदया याज्ञवल्क्यस्मृतितट्टिका १ । २१ ।]

“यथेन्दुः पितृदैवत्ये सूर्यश्चैव करे स्थितः ।

गम्या तिथिर्भवेत्सा हि गजच्छायेति कीर्तिता” ॥

[मिवाक्षरा १ । २१]

“संहिकेयो यदा भानुं प्रसते पर्वसन्धिषु ।

गजच्छाया तु सा प्रोक्ता भाजं तत्र प्रकल्पयेत्” ॥ (वाराहे)

‘वनस्पतिगते सोमे छाया या प्राङ्मुखी भवेत्’ ।

गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां भाजं प्रकल्पयेत्” ॥

(निर्णयसिन्धुमहालयप्रकरणे) ।

तत्र हस्तनक्षत्रस्थे सूर्ये मघासंस्थे च चात्रसंज्ञिः पाशिवतमासे
त्रयोदशी सा प्रथमा गजच्छाया । हस्तादख्यानं च सूर्यस्य कस्यादशमां-
शोत्तरार्धेऽधिकसपादत्रयोदशां १३, २० यावत् । हस्तस्य सूर्ये
हस्तपुता चासा सा द्वितीया गजच्छायापाशिवतमासे । राहुणा सूर्ये
प्रसते सति (सूर्यग्रहणे) तृतीया गजच्छाया । वनस्पतिगते सोमे
(अर्थादमायां) या प्राङ्मुखी गजच्छाया सा चतुर्थी ।

वारुणी च विधः । शतभिषानक्षत्रयुता यदि चैत्रकृष्णत्रयोदशी
सा वारुणी । शतभिषायुता चैत्रकृष्णत्रयोदशी यदि शनिवारः संहिता
तदा महावारुणी । शतभिषाशनिवारयुता चैत्रकृष्णत्रयोदशी यदि
शुभयोगयुता तदा महामहावारुणीति । शतभिषाख्यानं वरुण-
नक्षत्रेण युतः वारुणी । एतौ च ग्रन्थकृतापि निर्णयेते ।

“सङ्कटे विप्रे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्कथम् ।

अद्भिस्तु पारणं कुर्यात्पुनर्मुक्तं न दोषकृत्” ॥ इति ॥

अथ चाद्भिः पारणमात्रं विधीयते । आद्वाद्यनपर्कपस्तु वचना-
भावादेव सिद्धः । माध्याह्निकापकर्पस्तु भूयस्यामपि द्वादश्यां
भवत्येव । “सर्वेषामुपवासानां प्रातरेव हि पारणेति” माधवाद्युदाह-
तवचनात् । भोजनमाध्याह्निकयोश्च वाचनिकपौर्वापर्यसद्भावात् ।
यदा तु प्रातःकालो द्वादशीप्रथमपादव्याप्तो भवति तदा तमतिलङ्घ-
्यैव पारणं कर्त्तव्यम् ।

“द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिक्वासरसंज्ञितः ।

तमतिकम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरात् ।

द्वादश्यभावे त्रयोदश्यां पारणस्यार्थसिद्धस्यैव प्रशंसा नारदीये—

“त्रयोदश्यां तु शुद्धायां पारणं पृथिवीफलम् ।

शतयज्ञाधिकं वापि नरः प्राप्नोत्यसंशयम्” ॥ इति ॥

एतेषां च दशम्यादिनियमानामङ्गभूतानां लोपे प्रायश्चित्तं
कर्त्तव्यम् । तत्र मानसनियमलोपे यमः—“मानसे नियमे लुप्ते
स्मरेद्विष्णुमनामय” मिति ।

वाचनिकनियमलोपे सामान्यतो योगिवाङ्मवलक्यः—

“यदि वाग्यमलोपः स्यात् स्नानदानादिकर्मसु ।

व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम्” ॥ इति ॥

असंभाष्यपाखण्ड्यादिसम्भाषणे विष्णुधर्मोत्तरे—

“अस्मभ्याम्भान् हि सम्भाष्य तुलस्यतसिकादलम् ।
आमलकपाः फलं वापि पारणे प्राश्य शुध्यति” ॥ इति ॥

अत्रैवान्यदपि प्रायश्चित्तम् । तत्रैव—

“सम्भाष्यैतान् शुचिषदं चिन्तयेदच्युतं बुधः ।
इव चांदाहरेत्सम्यक् कृत्वा तत्प्रवर्णं मनः ॥
शरीरमन्तःकरणोपधार्तं वाचश्च विष्णुर्भगवानशेषम् ।
शमं नयत्वस्तु ममेह शर्म पापवनन्ते हृदि सञ्जिविष्टे ॥
अन्तःशुद्धिं बहिःशुद्धिं शुद्धो धर्ममयोऽच्युतः ।
स करोतु ममेतस्मिच्छुचिरेवास्मि सर्वदा ॥
बाह्योपधातानवघान्बौद्धांश्च भगवानजः ।
शमं नयत्वनन्तात्मः विष्णुश्चेतसि स स्थितः ॥
एतत्संभाष्य जप्तव्यं पाञ्चण्डिकमिदोपि” इति ।

एतस्य च जपस्य मन्त्रलिङ्गात्सर्वोपधातव्यव्यत्यप्रतीतावपि
सम्भाषणविषयतैव । “एतत्संभाष्य जप्तव्यं” मिति प्रत्यक्षवचनात् ।
पाञ्चण्ड्याद्यवलोकने विष्णुपुराणे “तस्यावलोकनात्सूर्यं पश्येत
मतिमाजरः” इति । तत्रैव विशेषो विष्णुधर्मोत्तरे “नमः शुचिषदे-
त्युक्त्वा सूर्यं पश्येत दीक्षितः” इति । दीक्षितः स्वीकृतनियमः ।
तत्स्पर्शोऽपि तत्रैव । “संस्पर्शं तु बुधः ज्ञात्वा शुचिरादित्यदर्शना”
इति ।

दन्तधाधने प्रायश्चित्तं विष्णुरहस्ये—

“आहोपवासद्विषसे खादित्वा दन्तधावनम् ।
गायत्र्याः शतसम्पूतमम्बु प्राश्य विशुध्यति” इति ॥

चाण्डालादिशब्दश्रवणे बृहन्नारदीये—

“रजस्वलां च चाण्डालं महापातकिनं तथा ।
सूतिकां पतितं चैव उच्छिष्टं रजकादिकम्” ॥

इत्युपक्रम्य—

“व्रताविमध्ये शृणुमस्यैकां ध्वनिमुत्तमः ।

अष्टोतस्सहस्रं तु जपेद्वै वेदमातरम्” ॥

वेदमातरं गायत्रीम् ।

अनुत्तमापणादौ काव्यायनः—

“मिथ्यावादे हिंसास्वाप्ने बहुशोऽम्बुनिषेवणे ।

अष्टाक्षरं व्रती जप्त्वा शतमष्टोत्तरं शुचिः” ॥ इति ॥

अष्टाक्षरम् “ॐ नमो नारायणाय” इति ।

हिंसास्तेययोः शङ्कः—

“कृत्वा स्तेयं प्राणिहिंसां यथाहं शास्त्रोक्तम् ।

प्रायश्चित्तं व्रती कुर्याज्जपेन्नामशतत्रयम्” ॥ इति ॥

नाम्नां शतत्रयम् । न त्वेकं नाम शतत्रयत्वापमिति । संख्यायाः
पृथक्त्वनिवेशितत्वात् ।

ताम्बूलचर्वणादौ पैठीनस्तिः—

“ताम्बूलचर्वणे क्लेशस्तु भोगे मांसजिह्वेवणे ।

अवलोपो भवेच्छुद्धिश्चाष्टाक्षरमनोर्जयम्” ॥ इति ॥

मांसस्य मक्ष्यस्य निषेवणे । अमक्ष्यमांसमक्षणे तु स्तेयादिव-
त्समार्त्तप्रायश्चित्तेन समुच्चयः । एवं मैथुनेऽपि स्वदारविषये । परदार-
विषये पूर्ववत्समुच्चयः । स्वदारमैथुनेऽप्यनुकालादत्यजः ।

तथा च काव्यायनः—

“रेतःसंकमणाद्भोगोऽप्यजः क्षयः स्मृतः ।

अष्टोऽष्टाक्षरमन्त्रस्य नामशतत्रयस्य वा” ॥ इति ॥

रेतसः संक्रमणं गर्भकोशे तद्योस्य गमनम् । अतुकालगमनमिति
 भावत् । तदात्मकार्त्तलोसभोगादन्यत्र संभागे प्रतस्थ क्षय इत्यर्थः ।
 देवलैनाप्युक्तं “न दारेष्वनुसंगमा” इति । तेन सत्रैव मन्त्रजपः ।
 जपसंख्या पूर्वोक्ता शतशय्यरूपा । अनुगमनाभ्यनुज्ञापि प्रागसंनिहितस्य
 षोडश्यामेव अतराशौ संनिहितस्य । अनन्यगतिकत्वात् । एवं
 “ब्रह्मचार्ये” वेति आह्लादिविषयावामप्यनुज्ञायाम् । अस्पृश्यस्पर्शादौ
 स्मृत्युक्तं ज्ञानादि । अपरस्यापि यस्य कापि कस्य नियमस्य लोपे
 प्रायश्चित्तविशेषो नांकः । तत्र सर्वत्र मन्त्रस्य नाङ्गां वा जपो
 ब्रह्मण्य इति ।

अथैकादशीव्रतविवेचनम् ।

अथ व्रते एकादशी निर्णीयते । सा च द्विविधा संपूर्णा विज्ञा
 च । तस्याश्च संपूर्णत्वं नोदयमात्रादारभ्य प्रवृत्तायाः, किं नूद्वात्प्रागपि
 मुहूर्त्तद्वयव्यापिन्वाः । तथा च—

“प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादोदयाद्रके ।
 संपूर्णा इति चिख्याता हरिवासरवर्जिता” ॥

इति स्कन्दपुराणवचने इतरतिथिविषयं सूर्योदयादारभ्य प्रवृत्त्या
 संपूर्णत्वं हरिवासरं एकादश्यां पर्युवस्तम् । कीदृशं तर्हि तत्र
 संपूर्णत्वमित्यपेक्षायां च—

“आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्विता ।
 एकादशी तु संपूर्णा विज्ञान्या परिकीर्तिता” ॥

इति भविष्यपुराणवचनेनेतरतिथिविलक्षणं तदुक्तम् । अत्र च
 सूर्योदयादारभ्य प्रवृत्तत्वं सूर्योदयपर्यन्तं सत्त्वं च द्वयं मिलितं
 सामान्यतः संपूर्णत्वप्रयोजकं यदुक्तं तन्मध्ये पूर्वमेवैकादश्यां

मर्युदस्यते “हरिवासर्वजिता” इत्यनेन । न तूत्तरमपि ।
तत्रैव वचनान्तरे विशेषविधानात् । तेनारुणोदयादारभ्य
द्वात्रिंशन्मुहूर्त्तस्यापिनी एकादशी संपूर्णा न न्यतरतिथिवत्षष्टि-
अटिकामात्रव्यापिनी ।

यस्तु “आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्टिनाडिका” संपूर्णैकादशी
नामे’ तीतरतिथितुल्यं संपूर्णत्वमेकादश्या अभ्युक्तम् तन्न मुख्यम् ।
किन्त्वनुकल्पः । तस्य च विषयो वक्ष्यते । अरुणोदयैकदेशस्य च
दशम्या प्रारणादेकदश्या सकलतदध्यास्या विद्यत्वम् । तेन यैकादशी
कृत्स्नारुणोदयव्यापिनी द्वितीयसूर्योदयादवगिद्य रात्रौ दिने वा
समाप्ता द्वादश्या युक्ता सा न विद्धा न संपूर्णा किंतु खण्डामात्रम्,
सूर्योदयमारभ्य तदस्तमयमात्रपर्यन्तं वर्त्तमाना इतरतिथय इव ।

गरुडपुण्ड्रशिखरद्वयसौरधर्मैश्चपि—

“उदयात्प्रान्यदा विप्र मुहूर्त्तद्वयसंयुता ।

संपूर्णैकादशी नाम तत्रैवापयसेद्गृही” ॥ इति ॥

तेन—

“अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते” ।

“अरुणोदयकाले तु दिशागन्धो भवेद्यदि” ॥

इत्यादिवचनेषु योऽरुणोदय उक्तः । स उदयप्राचीनमुहूर्त्त-
द्वयात्मक एव द्रष्टव्यः । पूर्वैकवाक्यत्वात् । योगार्थस्यापि तत्रैव
संभवाच्च । यच्च क्वचिद्रात्र्यन्त्याष्टमभागस्यारुणोदयत्वाभिधानम् ।
तदन्त्यान्तरत्वादेतत्परमेव ।

यस्तु ब्रह्मवैवर्ते “चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदयनिश्चये”
इत्युक्त्वा घटिकाविभागेनैव वेधातिवेधमहावेधयोगाख्याश्चत्वारो
वेधा दोषतारतम्यार्थं केवलं दर्शिताः—

“अरुणोदयवेधः स्यात्सार्धं तु घटिकात्रयम् ।

अतिवेधो द्विघटिकः प्रसासं दर्शनाद्भवे ॥

महावेधस्तु तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते ।

तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये सति" । इति ।

तत्र "मुहूर्त्तो घटिकाद्वयम्" इति वदुघटिकाशब्दो मुहूर्त्तार्द्धपरः । "उदयात्प्राक् चतस्रस्तु नाडिका अखण्डये" इति नारदादिवचने नाडिकाशब्दोऽपि तथा ।

अत एव—

"नागो द्वादशनाडीभिर्दिक्पञ्चदशभिस्तथा ।

भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयन्त्युत्तरां तिथिम्" ॥

इति वचनोक्तो विशेषवेधः घट्टसार्वसमनयमुहूर्त्तपर्यवसन्न एव कालादर्शादिषु दर्शितः । तेन रात्रिहासवृद्धिभ्यां मुहूर्त्तानामपि हासवृद्धौ सम्प्रकाशोच्य वेधनिश्चयः कर्त्तव्यो न तु स्थूलदृश्येति । अयं चारुणोदयवेधो—

"दशमीवेधसंगुक्तो यदि स्यादखण्डयः ।

नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनैकादशीव्रतम्" ॥

इति गारुडवचनात्,

"परामापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।

नैकादशीं त्यजेद्यस्तु यस्य दीक्षास्ति वैष्णवी" ॥

इति स्कन्दपुराणलक्षितविष्णुमन्त्रदीक्षायुक्तरूपवैष्णवविषयः

"सूर्योदयस्पृशा श्लेषा दशम्या गहिता सदा" इति ॥

"अतिवेधादयः सर्वे ये वेधास्तिथिषु स्मृताः ।

सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेया वेधः सूर्योदये स्मृतः" ॥

इत्यादिवचनोक्तः सूर्योदयवेध एव तु पश्चिमोपदिशतेषामित्येव यद्यपि भाष्यवाच्यार्थादिभिः सर्वैर्दाक्षिण्यनिबन्धकारैरुच्यते, तथा-
प्यरुणोदयव्यापिन्याः संपूर्णत्वं तदव्यापिन्याश्च विद्वात्त्वं प्रतिपादयतो
वचनस्य सामान्यविषयत्वात्, “नैवोपोष्य” मिति वचने चैधकार-
प्रयोगेण वैष्णवेन सर्वथा नित्यत्वेन काम्यत्वेन वा परदिन एकादशी-
द्वादश्याोरन्ताभेऽपि चाऽरुणोदयवेधव्यापिनां “नोपोष्य” मित्युक्त्वा सति
संभवे वैष्णवेतरैरपि “नोपोष्यमिति” प्रतीतेः, सति संभवे तद्विषय-
त्वमप्यरुणोदयवेधस्यानन्तमष्टौषगौडानबन्धोक्तं युक्तम् । अत्र एव
केषुचिदरुणोदयविद्धानिषेधवचनेषु काम्योपवासविषयता स्पष्टं
प्रतीयते ।

तथा च गरुडपुराणे—

“उदयात्प्राक् त्रिघटिकाव्यापिन्येकादशी यदा ।

संदिग्धैकादशी नाम त्याज्या वै धर्मकाङ्क्षिभिः ॥

पुत्रराज्यसमृद्धयर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

उदयात्प्राङ्मुहूर्त्तेन व्यापिन्येकादशी यदा ।

संयुक्तैकादशी नाम वर्जयेद्धर्मवृद्धये ॥

पुत्रपौत्रसमृद्धयर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम्” ॥ इति ॥

अत्र हि य उपवासे राज्यपुत्रादिलाभार्थं द्वादश्यां विधास्यते
स काम्य एव विद्वायां निषिध्यत इति प्रतीयते समभिध्याहारात् ।
न च वैष्णवान् प्रति स एव निषेद्धः शक्यते । नित्यस्यापि तात्प्रति
निषेधात् । तेन तदितरविषयत्वमेवैतेषां वचनानाम् । न चैतत्फल-
ध्वणमर्थवादमाश्रम् । परार्थत्वादेस्तन्यायस्याभावात् तत्र “क्रतुशतम्”
इति तु प्रयाजादिफलश्रुतिषदर्थवादः । पारणस्याङ्गत्वात् । इदं च

द्वादश्यां काम्यैकादश्युपवासविधानं प्रकान्तसंवासरदिव्यापिकाम्य-
प्रयोगविषयम् । न तूपकमविषयम् । तस्येतरतिथिकाम्यव्रतवर्त्स-
पूर्णधाम्येव युक्तत्वात् । एवंजातीयस्य च विधेः प्रकान्तविषयत्वेना-
प्युपपत्तेः । नित्यस्तु द्वादश्याम् । स. बहुषु विषयेषु क्विधीयते । अत
एव चैकादशीनिमित्तक एवोपवासव्रते द्वादशीव्रतशब्दोऽपि बहुषु
वचनेषु प्रयुज्यते ।

यदपि—

“संपूर्णैकादशी यत्र प्रमाते पुनरेव सा ।

उत्तरां तु यतिः कुर्यात्पूर्वामुपवसेद्गृही” ॥

इत्युत्तरदिने एकादशीमात्रस्य सत्त्वे केषाञ्चिदुत्तरस्यामुपवास-
विधानम् ।

यच्च—

“संपूर्णैकादशी यत्र प्रमाते पुनरेव सा ।

सर्वैरुत्तरतः कार्या परतो द्वादशी यदि” ॥

इत्युभयोः परदिने सत्त्वे सर्वेषां परत्रोपवासविधानम् । तदर्पि-
वैष्णवेतरविषयमेव युक्तम् । वैष्णवानां विद्धत्वमात्रेणैव परत्रान्य-
तरस्या अलामेऽप्युत्तरत्रोपवाससत्त्वात् । संपूर्णां चान्न न सूर्योदय-
मुहूर्त्तद्वयमात्रव्याप्तिर्वा । किं तु “उदयात्प्राग्” इति परिभाषितैव ।

“पुनः प्रमातसमये घटिकैका यदा भवेत् ।

तत्रोपवासो विहितश्चतुर्थाश्रमवासिनाम् ॥

विधवापि च तत्रैव परतो द्वादशी न चेत्” ॥

इति गारुडवचने परमुदयद्वयमात्रव्यापिन्येव ग्राह्या । न त्वितः
पूर्वमेवोदयात्प्रागिति वचनोक्ता अरुणोदयादारभ्य प्रवृत्ता ।

माहर्षिपञ्चकालकृतिविबुद्धिं त्रिना तादृश्या उत्तरदिवे एकघटिका-
संस्कारसम्भवात् । ताम्रलिथिवृद्धयनन्तरं त्वाकस्मिकस्य हासस्य
ज्योतिःशास्त्रेऽप्रसिद्धे । प्रभातशब्दश्चाथमुच्यते पर्यायो द्वितीयदिन-
भातःपर एव । “संपूर्णैकादशी यत्र परतः पुनरेव सा” इत्यादिवचना-
न्तरैकवाक्यत्वात् । तेन वैष्णवेतरेषामपि यावत्सम्भवमरुणोदयविद्धा
निधिदैव । यथा तु वैष्णवान्प्रत्यरुणोदयविद्धत्वमात्रेण त्वाज्यत्वम् ।
नैवं सूर्योदयवेधभावे तदितराज्यति । तान्प्रत्यपि तथात्वे—

“सूर्योदयसृशा ह्येषा षष्ठमया महिम्ना सदा ।
सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेया वेधः सूर्योदये स्मृतः” ॥

“आदित्योदयवेलायाः” इत्यादिवचनानां निर्विषयत्वापत्ते-
रित्येतावन्मात्रेण वेधद्वयस्य वैष्णवतदितरविषयत्वेन व्यवस्था-
व्यवहारो निबन्धेषु ।

ननु यथा परदिने उभयोरन्यतरस्या वा झलाभे वैष्णवमिमा-
नामरुणोदयविद्धाया अपि प्राद्व्यत्वम्, एवं सूर्योदयविद्धाया अपीति
को विशेषस्तान्प्रति सूर्योदयवेधस्यारुणोदयवेधस्येव वैष्णवान्प्रति ।

उच्यते । नैव सा अविद्धा किन्तु विद्धापि प्राद्व्या । “विद्धाप्यविद्धा
विज्ञेया” इत्यादिवचनेभ्यः । अरुणोदयविद्धा तु तान्प्रति तादृशे
विषये विद्धैव न भवति । “सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेयाः” इतिवचनात् ।
“आदित्योदयवेलायाः” इत्यस्य चैतादृश एव विषये सम्पूर्णत्वप्रति-
पादकत्वात् । “विद्धापि” इत्येतच्च सूर्योदयवेधपरमेव —

“यदि दैवास्तु संसिध्येदेकादश्यां तिथित्रयम् ।
तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादश्यां परलो भवेत् ॥
द्विस्पृगेकादशौ यत्र तत्र सन्निहितो हविः ।
तामेवाप्यवेत्ताममकामो विष्णुतत्परः” ॥

इत्यादिवचनैकवाक्यत्वात् । सूर्योदयोत्तरमेव द्वितीयसूर्योदया-
दर्वादिनक्षये त्रिस्पृशादिव्यवहारात् ।

गौडनिबन्धेषु सूर्योदयविद्यायाः प्रवेशिन्याख्यायाः सर्वान्प्रत्यपि
सर्वदाऽग्राह्यत्वमेवोक्तम् । “कुर्यादत्तामे संयुक्तः नात्तामेऽपि
प्रवेशिनी” मिति । संयुक्ताऽरुणोदयविद्या । पतञ्जोपरिष्ठात्पञ्च-
यिप्यामः ।

तदेवमरुणोदयमारभ्य द्वितीयसूर्योदयं यावद्वर्त्तमाना सर्वान्प्रति
शुद्धा, सूर्योदयोत्तरं कियत्यापि दशम्या युक्ता च सर्वान्प्रति विद्या,
ततः प्राचीनमुहूर्त्तद्वयमध्ये दशम्यन्विता च वैष्णवान्प्रति सर्वदा,
इतरांस्तु प्रति काम्यव्रते परसोऽभ्यतरसत्त्वे च विद्धेति, शुद्धाविद्या-
विवेके स्थिते निर्णयः क्रियते ।

अथ वैष्णवैकादशीविवेचनम् ।

वैष्णवैविद्या सर्वथा त्याज्या । “दशमीशेषे” ति
मरुडपुराणवचनात् । शुद्धाप्यन्यतरस्या अपि परत्र सत्त्वे
त्याज्या । तत्रैकादश्यास्तावत्तयात्वे त्याज्यत्वं नारदेनोक्तम्—

“संपूर्णैकादशी यत्र द्वादश्यां बुद्धिर्नामिनी ।

द्वादश्यां लङ्घनं कार्यं त्रयोदश्यां च पारणम्” ॥ इति ।

संपूर्णात्रोदयात्प्रामिति परिभाषिता ।

द्वादश्यास्तयात्वे व्यासेन—

“एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् ।

उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमां गतिम्” ॥ इति ॥

उभयोस्तथात्वे भृगुनारदाभ्याम्—

“संपूर्णैकादशी यत्र प्रमाते पुनरेव सा ।

तत्रोपोष्या द्वितीया तु परतो द्वादशी यदि” ॥ इति ॥

वैष्णवश्च योगपरिभाषाभ्यां वैष्णवागमोक्तविष्णुमन्त्रदीक्षावान् ।
अत्र च विद्वानिषेधस्य प्रकरणेन अताङ्गत्वात्तदतिक्रमे अतस्य
वैष्णवाग्नित्यकाभ्यतत्प्रयोगफलस्य शापक्षयस्य स्वर्गविष्णुप्रीत्यादेर्वा-
ऽसिद्धिरस्त्येष पुरुषस्यापि तु प्रत्यवायः ।

“अत्रहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तु ऋत्विजः ॥

अद्वाविहीनः कर्त्तारं नास्ति यक्षसमो रिपुः” ॥

इति वचनबलाद्यताङ्गमन्त्रब्राह्मणमोजनादिश्लेष इव । तथा ह्यत्र—

“दशमीशेषसंयुक्ताङ्गान्धार्यासमुपोषिता ।

तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तारं परिवर्जयेत् ॥

दशम्यनुमता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् ।

तत्रापत्यविनाशः स्यात्परेत्य नरकं व्रजेत्” ॥

इत्यादिषु बहुषु वाक्येषु पुरुषगतमजिष्टं स्मर्यते ।

अत एव च—

“दशमीशेषसंयुक्तां न तु कुर्यात्कथंचन ।

जम्भस्येयं पुरा दत्ता दशमीशेषसंयुता ॥

उपोष्य तारं प्रमादेन प्रायश्चित्तं चरेद्द्विजः” ।

इत्युक्त्वा—

“अज्ञानाद्यदि वा मोहात्कुर्वन्नेकादशीं नरः ।

दशमीशेषसंयुक्तां प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ॥

‘कृच्छ्रपादै नरक्षोर्त्वा शां च दद्यात्सचत्तिकाम् ।

सुवर्णस्यार्द्धकं देयं तिलद्रोणसमन्वितम्” ॥

इति प्रायश्चित्तं विधाय तदकरणेऽप्रतिसमाहितनिषेधावि-
क्रमनिमित्तो द्विविधोऽपि दोषो दर्शितो हेमाद्रघुदाहृतपुराणवचने ।

“प्रायश्चित्तमकुर्वाणस्तत्फलेन विनाशितः ।

स गच्छन्त्यन्धतामिह नरकं भृशदारुणम्” ॥ इति ॥

धर्मान्तरमप्येतदर्थकमेवोदाहृतं तेनैव—

“प्रायश्चित्तं प्रकर्तव्यं शुद्ध्यर्थं तु मतस्य वै ।

निश्चिद्रं जायते येन धर्मः सन्तानमेव च ॥

ब्राह्मणान् भोजयेत्स्त्रिशद्वर्णां च दद्यात्सचत्तिकाम् ।

धरणस्यार्द्धकं दद्यात्तिलद्रोणमथापि वा” ॥ इति ॥

एतद्वचनैकवाक्यत्वाच्च पूर्ववचनं यद्यपि पूर्वोक्तवेधवतुष्टयमध्ये—^{इति} स

“यातुधानव्रतं योगे महाधेधे तु बाष्कलेः ।

जम्भासुरस्यातिवेधे मोहिनी वेधलेशिनी” ॥

इति जम्भासुरभागत्वेन निन्दितो योऽतिवेधस्तदतिक्रमविषय-
मेव प्रतीयते । तथापि तस्य निन्दामात्रत्वात्सकलवेधपरमेव
तदपि । केवलं सूर्योदयतत्प्रत्यासन्नतद्व्यवहितव्यवहिततरादिवेधा-
तिक्रमे पुरुषगतप्रत्यवायतारतम्यस्यावश्यं शक्यत्वात् । अन्यथा
निर्णयानुपयोगित्वाद्देधधिभागप्रतिपादनस्य वैयर्थ्यापत्तेः । प्रायश्चित्ते
तारतम्यं व्यवस्था वोच्चावचानां कल्पनीया ।

एतेनैतदपि निरस्तं यद्यर्थवादे पुरुषगतानिष्टश्रवणान्निषेध-
फलस्य चैवं कामशब्दानपेक्षत्वाद्विद्वान्निषेधस्य निवर्त्तकतया

तदर्थत्वम् । तर्हि तेनैव नैराकारस्यात्मकरणवाधेनावगोरणनिषेध-
स्कर्माङ्गत्वं न स्यादेवेति । प्रायश्चित्ताकरणे कर्मफलविनाशस्य
तत्करणे च अतनिश्चिद्वत्त्वस्याप्यर्थवादे भवणासद्वशादेव प्रताङ्गत्व-
स्यापि प्रतीतेः ।

यस्य हेमाद्रिणा घटिकासार्द्धत्रयत्रयवेधवाक्यानां रात्रि-
ह्वासवृद्धिवशेन—

“निशि प्रान्ते तु यामार्द्धं देवषादिवर्षदिते ।

सास्त्वतानभ्ययने वारुणोदय उच्यते” ॥

इति बचनोक्तस्यारुणोदयस्य रात्र्यस्याष्टमभारगरूपस्य काल-
भेदेन घटिकाचतुष्टयादिरूपत्वसम्भवात्तद्वेधोपलक्षकत्वेनैकार्थत्व-
मेवोक्तम् ।

“तदरुणोदयवेधः स्यात्सार्द्धं तु घटिकात्रयम् ।

अतिवेधो द्विघटिकः प्रमासंदर्शनाद्भवेः ॥

महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते ।

तुरीयस्तत्र बिहितो योगः सूर्योदये बुधैः” ॥

इतिवेधनां भेदस्य स्पष्टं प्रतीतिरर्द्धयामवाक्यस्यैव त्वल्पान्त-
रत्वेन मुहूर्तद्वयोपलक्षणत्वौचित्यादयुक्तम् ।

तेन मुहूर्तार्द्धात्मकघटिकाचतुष्टयरूपारुणोदयान्त किञ्चिदपि
दशमीप्रवेशेऽरुणोदयवेधत्वे सत्येव दोषतारतम्यसूचनार्थं वेधाति-
वेधादिविभागप्रतिपादनम् । तत्र “सार्द्धम्” इत्युपलक्षणम् । अरुणोद-
याद्यघटिकासम्बन्धमात्रं तु दशम्या विवक्षितम् । तत्तदार्द्धव्याख्या
सम्पूर्णतद्ब्रह्मास्या वा भवतु । अत एव तादृशवेधव्याप्तेनैव क्रमेण
संपृक्तसंक्षिप्तरूपेण द्वैविध्यकथनपूर्वकं वर्णनमुक्तं गरुडपुराणे—

“अरुणोदयवेलायां दशमी यदि सङ्गता ।

संपृक्तैकादशीं तां तु मोहिन्यै दत्तवान्विभुः ॥

उदयात्प्राक् त्रिघटिकाव्यापिन्येकादशी यदा ।

सन्दिग्धैकादशी नाम वर्ज्यैयं धर्मकाङ्क्षिभिः ॥ इति ॥

अतिवेधवती संयुक्ते युक्ता तत्रैव—

उदयात्प्राङ्मुहुर्त्तेन व्यापिन्येकादशी यदा ।

संयुक्तैकादशी नाम वर्जयेद्धर्मवृद्धये” ॥ इति ॥

सूर्योदयप्रत्यासन्नवेलायां दशमीयोगो महावेधस्तद्वती सङ्कीर्ण-
त्युक्ता तत्रैव—

“आदित्योदयवेलाया आरभ्य पष्टिनाडिकाः ।

सङ्कीर्णैकादशी नाम त्याज्या धर्मफलेप्सुभिः” ॥ इति ॥

उदयवेलाव्यवहितपूर्वक्षणपर्यन्तं दशमीयुक्त्यर्थः । सूर्योद-
योत्तरं किञ्चिद्विद्यमानदशमीयोगो योगः स एव सूर्योदयवेधः
प्रसिद्धः । तथा चाननुशालविद्वानिषेधातिक्रमविषयत्वात्पूर्वोक्त-
प्रायश्चित्तस्य वैष्णवानां सर्वप्रकारवेधे तद्भवति । तेषां सर्वथा
विद्वानिषेधात् । अरुणोदयवेधस्य तन्मात्रविषयत्वपक्षे च तेषामेव
सूर्योदयाव्यवहितव्यवहिततरव्यवहिततमवेधमेवेन सारतम्यापन्नं
तत् । अन्येषां तु सूर्योदयवेध एव । सति सम्भवे सर्वविषयत्वेऽ-
प्यरुणोदयवेधस्य सर्वान्प्रति तादृशमिति ।

वस्तुतस्तु यथा आह्लादिदिनमैथुनादिनिषेधातिक्रमस्य पुरुष-
गतानिष्टकीर्तनेनापि निन्दा न हि, निन्दाम्यायेन तन्निषेधस्तुत्यर्थैव (१)।

(१)—“यत्पशून् दद्यात्” “सोऽनृतं कुर्यात्” इत्यत्र यथा पशुनिन्दा
न निषेधाय कल्पते । किन्तु “श्रौदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा”
“स प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देयः” इति श्रुतपेयश्रुतविधिन्सित-
सामचमसस्तुत्यर्था । यथाह माधवो जैमिनीयन्यायमा-
लायाम्—(१०।३।१६।३०)

“निन्देयं न निषेधाय चमसस्तुतये त्वसौ” ॥ इति ॥
तद्वदत्रापि आह्लादिनर्मैथुनादिनिन्दा निषेधस्तुत्यर्थैव ।

निषेधाश्च कर्माङ्गमेव । तदतिक्रमप्रायश्चित्तमप्यप्रकरणाधीत-
मपि (२) अश्वप्रतिग्रहेष्टिन्यायेन निमित्तभूतातिक्रम्यमाणनिषेधो-
पस्थापिततन्त्रेदिभूतकर्माङ्गमेव । एवं विद्वानिषेधातिक्रमनिन्दाया
अपि तन्निषेधस्तुतिमात्रार्थत्वात्तन्निषेधो व्रताङ्गमेव । तदतिक्रमे
व्रतरथैव वैगुण्यम् प्रायश्चित्तमपि तत्समाधानार्थमेव । निषेधातिक्रमे
प्रायश्चित्ताकरणे च पुरुषगतानिष्टकीर्तनमप्यर्थवादमात्रम् । “वि वा
एष इन्द्रियेण जीर्येण ऋध्यते” इतिब्रह्मोपलक्षितप्रधानफलविपर्य-
यामिप्रायमेव । प्रायश्चित्तकरणे फलश्रवणमप्यङ्गे फलश्रुतिन्वादु-
पलक्षितप्रधानफलेन तत्स्तुत्यर्थमेव । प्रयाजादिफलश्रवणात् ।
वैगुण्यरूपस्य कर्मदोषस्यापि च वेधातिवेधादिसमाख्यया
“सूर्योदस्पृशा ह्येषा दशम्या गहिता सदेति” सूर्योदयवेधस्यात्य-
न्तगर्हितत्वप्रतीतेः, तत्प्रत्यासत्तिद्वारात्म्येन च तन्निषेधतारतम्यप्रतीतेः,
तदतिक्रमनिमित्तस्य तारतम्यं युक्तमेवेति प्रायश्चित्तानामपि
तत्समाधानार्थांशं श्रुतानामेवोच्चावचानां व्यवस्थामात्रस्य
तारतम्यापन्नतत्स्वरूपस्यैव वा कल्पनं युक्तमेवेति ।

इति वैष्णवान्प्रत्येकादशी निर्णीता ।

(२) -- वेदे “बडवा दक्षिणा” इत्युच्यते । सति आश्वग्रहणे
जलोदरव्याधिर्जायते । “योऽश्वं प्रतिगृह्णाति” इत्युक्तत्वात् । जलोदर-
व्याधिनिवृत्तये च यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्च-
तुष्कपशूनांश्चिपेत् इत्येन विहितश्वप्रतिग्रहेष्टिर्दानानुष्ठायते ।
सेयं वैदिकाश्वप्रतिग्रहणजनितव्याधिनिवृत्तये विहिताश्वप्रतिग्रहे-
ष्टिर्बडवादक्षिणाकस्य शेषिभूतकर्मणोऽङ्गमन्यश्वप्रतिग्रहेष्टिन्यायो
जैमिनीयन्यायमालायां परिस्पृष्टः । (३ अ० ४ पा० १४-१५ अधि०) ।

अथ स्मार्तैकादशीविवेचनम् ।

अथ तदितरान् स्मार्तत्वेन प्रसिद्धान्प्रति निर्णीयते । तत्र—

“शुद्धा यदा समा ह्येना समक्षीणाधिकोत्तरा ।

एकादशीमुपवसेन्न शुद्धा वैष्णवीमपि” ॥

इति माधवाद्युदाहृतनिर्णायकस्कान्दवचनदर्शनात्, तथा दाक्षि-
णात्यबहुनिबन्धसमतात्, वर्धमानादिभिश्च कल्पतरुकारादृतत्वेन
विश्वरूपाचार्यलिखितत्वेन बोदाहृतत्, ,

“शुद्धा विद्धा तथा त्रेधा भिन्ना न्यूनसमाधिकैः ।

त्रेधैकैका पुनर्भिन्ना द्वादशन्यूनसमाधिकैः” ॥

इति वचनाच्चैकादश्या अष्टदशभेदास्तावत्केचित् कृताः ।
“अधिकै” रित्युभयत्रापि भावप्रधानो निर्देशः । तस्यैव न्यूनसमयो-
रप्यन्वयः ।

तेन द्वादशीहानियुक्ता शुद्धन्यूना, द्वादशीसाम्ययुक्ता शुद्धन्यूना,
द्वादश्याधिक्ययुक्ता शुद्धन्यूना, द्वादशीहानियुक्ता शुद्धसमा,
द्वादशीसाम्ययुक्ता शुद्धसमा, द्वादश्याधिक्ययुक्ता शुद्धसमा,
द्वादशोहानियुक्ता शुद्धाधिका, द्वादशसाम्ययुक्ता शुद्धाधिका,
द्वादश्याधिक्ययुक्ता शुद्धाधिकेति शुद्धा नवविधा । एवं विद्धापीति ।

अत्र च समत्वं न्यूनत्वमाधिक्यं च द्वितीयसूत्रोदयोपेक्षया ।
वैधव्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां विद्धाशुद्धोपलक्षको यः स सूर्योदयो-
त्तरकालीन एव न त्वरणोदयगतोऽपि । तत्र शुद्धमणे केषां-
चिद्भेदानामसम्भवात् । तादृशवैधरहितार्या शुद्धायामाधिकार्या
घटिकापञ्चकवृद्धायां द्वादशीहानेरसम्भवात् । एतावद्बृद्धघनन्तर-
मेतावद्भानेर्ज्योतिःशास्त्रमर्यादायामप्रसिद्धे । एवं विद्धाभेदानामपि
केषांचिद्वरणोदयवैधेऽसङ्गतिर्ज्योतिःशास्त्रमर्यादया ज्ञेया ।

अत एव गरुडपुराणे—

“उदयात्प्राश्यादा विप्रा मुहूर्त्तद्वयसंयुते” न्युपकम्याप्युक्तम् ।

“पुनः प्रभातसमये द्यौर्लोकैका यदा भवेत् । परतो द्वादशी न चे” इति च सूर्योदयवेधपरमेव । पूर्वं त्वरणोदयवेधाभिधानं त्याज्यत्वमात्रपरं न तु प्रकृतोपयुक्तमित्युक्तमनन्तमद्वैतमद्रथादिभिः ।

यद्यपि च ज्यौतिषमर्यादया सूर्योदयसमापि तिथिर्नायाति । किन्तु किञ्चिन्यूनैवाधिकैव वा । तथाप्यल्पान्तरत्वात्पलद्वयत्रयादिन्यूनैव समा द्रष्टव्या । साम्यावलम्बनेन जन्माष्टमीभेदानामेकादशीभेदानां च बहुभिः प्रामाणिकैरभिधानात् । एमष्टादशभेदानुक्त्वा तत्र निर्णयो वर्धमानोपध्यायादिभिस्तावद्विश्वरूपाचार्यलिखितत्वेनैवोदाहृतैरन्यैश्च महाजनपरिगृहीतैर्वचनैः संवाच्यमुक्तः ।

‘आद्यास्तु षट्सु पूर्वैव व्यवस्थावन्तरद्वये ।

गृहमेधियतीनां स्यान्नवम्यां स्यात्परेऽहनि ॥

विद्धात्रये तु पूर्वा स्याद्व्यवस्थानन्तरद्वये ।

अपरेऽहनि शेषाः स्युः सप्तमी तु व्यवस्थया” ॥ इति ॥

“शुद्धाधिका न्यूनसमोत्तरा चेत्पूर्वा गृहस्थैर्यतिभिः परैव ।

सा चेत्पराधिव्यवती परैव शेषः स्तु शुद्धा प्रथमा उपोष्या” ॥

विद्धासमा न्यूनसमोत्तरा चेद्विद्धाधिका न्यूनपरा च तत्र ।

सैव व्यवस्था यद्धि विद्धहीना ग्राह्योपवासे प्रथमैव सर्वैः ॥

विद्धा समा यद्यधिकोत्तरा स्याद्विद्धाधिका वृद्धसमोत्तरा स्यात् ।

तदा परैव प्रतिमुक्तशङ्कैरेकादशी सर्वजनैरुपोष्याः” ॥ इति ॥

दाक्षिणात्यनिबन्धेष्वनन्तमद्वीयहेमः द्वायादिष्वष्टादशभेदानभिप्रेत्य मदनरत्नादिषु प्रामाणिककृतेषु हेमाद्वीयाद्यर्थसंग्रहग्रन्थेषु च तानुद्गाध्यैव क्वचित्क्वचिन्पूर्वविसंवादी निर्णयः कृतः ।

इदं चाष्टादशभेदोद्गावनमिन्द्रजालमात्रं तथा नोपयुज्यत इति मया

शुद्धाधिकाधिकद्वादशिका, शुद्धाधिकानधिकद्वादशिका, शुद्धानधिका-
नधिकद्वादशिका, शुद्धानधिकाधिकद्वादशिका, तथा विद्वापीत्यष्टावेव
भेदान्माधवाचार्यसंमतान्सारभूतानुद्भाव्य यथामति निर्णयः क्रियते ।

तत्र या तावच्छुद्धानधिकद्वादशिका तस्यां विषाद एव नास्ति ।
यवं शुद्धानधिकाधिकद्वादशिकायामपि ।

अत एव स्कन्दपुराणे —

“शुद्धा यदा समा हीना समा हीनाधिकोत्तरा ।
एकादशीमुपवसेन्न शुद्धां वैष्णवीमपि” ॥ इति ॥

एकादशी यदा शुद्धा सती सूर्योदयपर्यन्ता ततो न्यूना वा,
उत्तरा द्वादशी ततोऽधिकापि भवति तदा शुद्धाभेकादशोमेवोपव-
सेन्न वैष्णवीं द्वादशीमित्यर्थः ।

“न चेदेकादशी विष्णौ द्वादशीपरतः स्थिता ।
उपोष्यैकादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदम्” ॥

इति न.र.द्वचनं च ।

“यदीच्छेत्परमं पदं” मित्यर्थवादः । न तु पूर्वोपवासविधौ
मुमुक्षुरुपाधिकारिसमर्पकम् । मुमुक्षूणामुत्तरैवोपवासस्य सर्वत्र
विधानात्तदनौचित्यात् ।

ततश्च —

“एकादशी भवेत्पूर्णा परतो द्वादशी यदा ।
तदा होकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥ इति ॥
“अविद्धापि च विद्धा स्यात्परतो द्वादशी यदि” ।

इत्यादीनि स्कन्दपुराणादिवचनानि द्वादशीदिने षड्वादश्या अपि
क्रियन्त्याः सङ्गावे द्रष्टव्यानि । “पूर्णाप्येकादशी त्याज्या वर्द्धते द्वितर्य

यदि” इति वचनास्तरादेकादश्या एव पूर्णत्वोक्त्या द्वादश्यास्तदनुक्त्या तस्या एकादशीयुक्तत्वस्यापि संभवाच्च ।

यत्तु—

“संपूर्णैकदशी त्वाज्या परतो द्वादशी यदि ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यमेव पारणम्” ॥

इति वचनं द्वादश्याः शुद्धत्वमिधानात्तद्विषये यत्तु न शक्यते । तद्भाष्यतत्तन्नादिवैष्णवप्रधान्तर्गतत्वात्पूर्वोक्तवैष्णवविषयम् । अनन्तमष्टमाधवादीनामपीदमेव संमतम् ।

यत्तु हेमाद्रिणैर्विधे विषये शुद्धायामेकादश्यामुपवासविधानम् ।

“उदयात्प्राग्यदा विप्रा मुहूर्तद्वयसंयुता ।

संपूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवसेद्गृही” ॥

इति वचनाद्गृहविषयम् । शुद्धद्वादश्यामुपवासविधानं तु—

“संपूर्णैकादशी यत्र द्वादशी चापरेऽहनि ।

तत्रोपोष्या द्वादशी स्याद्द्वादश्यामेव पारणम् ॥

न गर्भे विशते जन्तुरित्याह भगवान्मृदिः” ।

इत्यादिव जनवशाद्यतिविषयमिति स्वसंमतं व्यथस्थान्तरमुक्तम् । तत्रोदयाग्रागिति वचनं तावद्गृहस्थमेव । कामनासम्भवेन गृहपत्यस्य सकामपरत्वादेवकारेण च व्यतिरेकतात्पर्याद्यमतेः । सकामा-
नामवैष्णवानामाप्यरुणोदयविद्यार्या काम्योपवासनिषेधकम् । प्राणि-
जितवचनैकवाक्यत्वात् । “न गर्भे विशते” इत्यप्यन्यथाकरणे गर्भप्रवेशरूपदोषपरत्वेनार्थवादमाश्रत्वाद्गर्भप्रवेशस्य च दुःखविना-
श्रूतस्य सर्वजिहासितत्वेन गृहविषयमपि सम्भवदुभयाधिक्य-
विषयत्वेन वा व्याख्येयम् ।

यानि त्वेकादश्याः शुद्धत्वसम्पूर्णत्वमात्रमुक्त्वा द्वादश्या एव केवलाया आविर्भूय प्रतिपाद्य परदिने उपवासं विदधति बहूनि वचनानि दृश्यन्ते । तेषु एकादश्याधिक्यमप्युपलक्ष्यत इत्युक्तम् ।

“एकादशी तु संपूर्णा सदशा सोसरा भवेत् ।

पूर्णा भवेद्यदा नव्या भद्रा खैव हि वर्धते” ॥

इत्यादिषु अशब्ददशसंख्यैतमपि वक्तुं शक्यते । येषु तु ‘उपोष्या द्वादशी शुद्धा त्रयोदश्यां तु पारण’ मित्यादिषु द्वादश्याः शुद्धत्वाभिधानास्तदुपलक्षयितुं न शक्यते । तानि वैष्णवविषयाणि सर्वाणि वा तथेति दिक् ।

अत एव—

“एका लिप्त्या तु संयुक्ता यदि विद्धा परा भवेत् ।

अथवैकादशी नास्ति दशम्या चाप्यसंयुता ॥

कलाप्यकाष्टा द्वादश्या यद्वि स्यादपरेऽहनि ।

द्वादश द्वादशीर्हन्ति पूर्वस्मिन्नारणे कृते” ॥

इति यद्विष्णुपुराणवचनं शुद्धदश्यां पारणनिषेधद्वारा, “अथवैकादशी नास्ति दशम्या चाप्यसंयुता” इत्युक्तायामनधिकायामपि शुद्धैकादश्यामुपवासप्रतिषेधकं सच्छुद्धद्वादश्यामेवोपवासं विदधाति । तदपि वैष्णवविषयम् । “समा हीनाधिकांश्चरा” इति वचनविरोधात् । संयुक्ताग्रहणादपि तथा । “उदयात्प्राग्दशम्यास्तु शेषः संयोग उच्यते” इति कूर्मपुराणात् । एका पूर्वदिनगता । लिप्त्या कलामात्रेण । अर्थाद्दशम्याः । परा परदिनगता ।

यत्तु पृथ्वीचन्द्रोदये बृहन्नारदीयनाम्ना लिखितमनन्दगतिकं स्पष्टं वचनम्—

“संपूर्णैकादशी शुद्धा द्वादश्यां नैव किञ्चन ।
द्वादशी च त्रयोदश्यामस्ति तत्र कथं भवेत् ॥
पूर्वा गृहस्थैः कार्या स्यादुत्तरा यतिभिस्तिथिः” ॥ इति ।

तद्धेमाद्रिणाप्यलिखनात्सर्वैश्वैकादशीमाश्रयद्धौ विद्वैकादश्यां वा,
गृहियतिव्यवस्थाप्रतिपादकघाक्यलिखनादनाकरम् । तस्माच्छुद्धाया-
मनधिकार्या द्वादश्याधिक्येऽपि पूर्वैद्युरेयोपवासाः सर्वेषाम् ।
द्वितीयदिने द्वादश्याद्यपादमुत्सार्ज्यं तु पारणम् ।

“द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिषास्तरसंज्ञितः ।
तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरात् ।

केचित् “विष्णुतत्परः” इति घचनाद्वैष्णवविषयमेतदिति
वदन्ति । एवमन्यत्रापि पारणादिने द्वादश्याद्यपादानुवृत्तौ द्रष्टव्यम् ।

या तु शुद्धाधिकाधिकद्वादशिका तस्यां सर्वेषां परेद्युरेयो-
पवासाः । “पूर्णाप्येकादशी म्याज्या कर्धते द्वितर्य यदि” इति
स्कन्दपुराणवचनात् ।

“संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
सर्वैरेयोत्तरा कार्या परतो द्वादशी यदि” ॥

इति नारदघचनाच्च । एतद्विषयमेव—

“षष्टिदण्डात्मिकायाश्च तिथेर्निष्क्रमणे परे ।
अकर्मण्यं तिथिमलं विद्यादेकादशीं विना” ॥

इति गौड़निबन्धलिखितं घचनम् । षष्टिदण्डात्मिकाया
इत्यविद्वोपलक्षणम् । गौरीव्रतादावप्येतस्यापवाद उक्तः । पारणं च
परदिने द्वादशीमध्य एव । तद्योग्यद्वादशीलाभ इत्युक्तम् ।

या तु शुद्धाधिकानधिकद्वादशिका तत्र सकामानां पूर्वद्युनिष्का-
मानामुत्तरेद्युपवासः । तथा च स्कन्दपुराणे —

“प्रथमेऽहनि संपूर्णा व्याप्याहोरात्रमास्थिता ।
द्वादश्यां च तथा तात हृष्यते पुनरेव सा ॥
पूर्वा कार्या गृहस्थैस्तु यतिभिश्चोत्तरा विभो” इति ।

अत्र गृहस्थयतिपदे सकामनिष्कामपरे ।

“संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
पूर्वामुपवसेत्सकामो निष्कामस्तुत्तरां वसेत्” ॥

इति मार्कण्डेयवचनैकवाक्यत्वात् ।

“निष्कामस्तु गृही कुर्यादुत्तरैकादशीं सदा ।
प्रातर्भवतु वा मा धा द्वादशी च द्विजोत्तमाः” ॥

इति स्कन्दपुराणे गृहस्थस्यापि निष्कामस्योत्तरत्रोपवास-
विधानाच्च । तेनेदं निरस्तं सकामनिष्कामशब्दयोरेव गृहस्थतिपरत्वम् ।
गृहिणां प्रायः सकामत्वाद्यनीनां च निष्कामत्वात् । एवं सति
वनस्थनैष्ठिकविधानानामप्युपलक्षणं भवतीति । सकामशब्दस्य गृहि-
मात्रपरत्वे निष्कामस्य तस्योत्तरत्रोपवासविधानानुपपत्तेः । एवं सति-

“पुनः प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत् ।
अत्रोपवासो विहितो वनस्थस्य यतेस्तथा” ॥

विधवायाश्च तत्रैव “परतो द्वादशी न चे” दित्यत्र वनस्थयति-
विधाननैष्ठिकपरतया शब्दानामेकनिष्कामार्थोपलक्षकत्वात् । “द्वितीये
द्विगुणं चरेत् । तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृति” रिति-
वदंश्चाक्यता लभ्यते । अन्यथा प्रत्यधिकारिपर्यवसानगत्या
वाक्यभेदो भवेत् ।

माधवादीनां तु “निष्कामस्तु” इति वाक्यालिखनादुद्दिष्टा-
दिशब्दानां यथाश्रुतपरत्वमेव संमतम् । विष्णुप्रीतिकामैस्त्वेतद्दृशे
विषये दिनद्वयेऽप्युपवासः कर्त्तव्यः ।

“संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् ॥

उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः”

इति वृद्धशिशुवचनात् । लुप्यते सूर्योदयं न स्पृशति । तेन
समापि गृह्यते ।

ततश्च—

“संपूर्णैकादशी यत्र परतः पुनरेव सा ।

त्रयोदशी उपः काल उपोष्या तत्र का भवेत् ॥

उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः” ।

इति स्कन्धपुराणवचने त्रयोदशी उपः काल इति न्यूनद्वादशी-
ग्रहणमुपलक्षणम् ।

अत्र कैश्चिन्मैताभ्यां वचनाभ्यामिकमधिकारिणं प्रतीतरेतरयुक्तं
तिथिद्वयमुपोष्यमिति विधीयते । एकनिमित्तकस्यापथास्तस्याष्टसरेभ्या-
व्यत्वाद्धिकारिकल्पनापत्तेः । किन्तु फलत्वेनैव गृह्यतिरुपाधिका-
रिमेवेन पृथक्पृथक्तिथिद्वयमुपोष्यत्वेन विधीयते कैश्चि(पूर्वा
कैश्चिदुत्तरेतीति वदन्ति ।

तद्युक्तम् । द्वन्द्वसमानार्थकेन तिथी द्वयेकशेषेणेतरेतर-
योगस्य प्रतीतेः । “विष्णुप्रीणनतत्परैः” इत्यधिकार्यम् । तस्यापि
श्रुतत्वाच्च । इतरथैतस्यानर्थक्यापत्तेः । आवृत्तेश्च वाचनि-
कत्वान्नैकनिमित्तकस्येत्यादिदोषः । तस्मादाहस्येन विष्णुकामेनाधि-
कारिणेतरेतरयुक्तं तिथिद्वयमुपोष्यमित्येव वचनार्थः ।

अथ विद्धा निर्णयिते—

तत्र या विद्धाधिकाधिकद्वादशिका सा सर्वेषां परैव । तत्रा
विद्धानिषेधवाक्यान्यनन्तानि वैष्णवेर्विव स्मार्तैश्चपि निरङ्कुशं
प्रवर्तते । या च मिद्धनधिकानधिकद्वादशिका सा सर्वेषां विद्धैव ।

तथा च पञ्चपुराणम्—

“एकादशी दशाविद्धा परतोऽपि न वर्द्धते ।

यतिभिर्गृहिभिश्चैव सैवोपोष्याः क्षये तिथिः” ॥ इति ॥

“परतो न वर्द्धते” इत्यनेनैकादश्याः साम्यमपि गृह्यते ॥
क्षयोऽपि तस्याः साम्येऽपि यद्यपि संभवत्येव । एकादश्याः
सूर्योदयारूपशात् । तथापि पृथक्क्षयग्रहणार्थक्यापक्षेऽत्र न्यूनारूपः
सूर्योदयारूपसमातिरूप एकादश्याः क्षयः क्षयसम्भवेन गृह्यते ।
स च यत्यर्थम् । साम्ये मुमुक्षूणामुत्तरप्रोपवासस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।
यद्यपि आत्रैकादश्याः पञ्चानाधिक्यमुक्तम् । तथापि द्वादश्या
अपि द्रष्टव्यम् ।

“दिनत्रयमृते देवि नोपोष्या दशमीश्रुता ।

सैवोपोष्या सदा पुण्या परतश्चेत्त्रयोदशी” ॥

इति स्कन्दपुराणे तस्याप्यभिधानात् ।

तथा—

“यदि देवास्तु संसिध्येदेकादश्यां तिथिप्रथमम् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशी पारणे भवेत्” ॥

इति नारदवचनेऽपि ।

अन्यथा द्वितीयदिन उपवासे त्रयोदश्यां पारणं स्यादिति
व्यतिरेकप्रतीतेरपि तथा ।

“एकादशी यदा विद्धा द्वादश्यां न प्रतीयते ।

द्वादशी च त्रयोदश्यामस्ति तत्र कथं भवेत् ॥

उपोष्या द्वादशी शुद्धा सर्वेरेव न संशयः” ।

इति शृङ्गारदीये द्वादशीमात्राधिक्ये विद्धायां परश्रोपवास-
विधानाच्च ।

एतद्वचनैकवाक्यतयैव—

“एकादशी यदा लृप्ता परतो द्वादशी भवेत् ।

उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमां गतिम्” ॥

इति व्यासवचनेऽपि तादृशे “यदीच्छेद्” त्यर्थवादमाश्रम् ।

न तु मुमुक्षुणामेवोत्तरश्रोपवासार्थमित्यभिप्रेतमेतद्वचनबला-
द्विद्धायां द्वादशीमात्राधिक्ये सर्वेणामुत्तरश्रोपवासं चर्तुं
माधवादीनाम् । एकादश्याच्च नाधिक्यं न्यूनत्वेन साम्येन च
भवतीत्युक्तम् ।

तत्र न्यूनत्वे “विनश्यन्मृते” इति “यदि दैवा” इति च ।

“द्विस्पृगेकादशी यत्र तत्र संनिहितो हरिः ।

तामेवोपवसेत्काममकामो विष्णुतत्परः” ॥

इति कूर्मपुराणं चोपोद्वलकानि विद्धोपवासे ।

साम्येऽपि—

“एकादशी न लभ्येत सकला द्वादशी भवेत् ।

उपोष्या दशमीविद्धा ऋषिखालकोऽग्रधीत् ॥

द्वादशी स्थल्पमल्पापि यदि न स्यात्परेऽहनि ।

दशमीमिश्रिता कार्या महापातकनाशिनी” ॥

इत्यादीनि ऋष्यश्रद्धावशिष्टादीनां विद्धानुग्रहवचनानि सामान्यतः
प्रवृत्तानि ॥

या तु शुद्धाधिकानधिकद्वादशिका तत्र सकामानां पूर्वद्युनिष्का-
मानामुत्तरेष्टुरपवासाः । तथा च स्कन्दपुराणे —

“प्रथमेऽहनि संपूर्णा व्याप्याहोरात्रमास्थिता ।
द्वादश्यां च तथा तात दृश्यते पुनरेव सा ॥
पूर्वा कार्या गृहस्थैस्तु यतिभिश्चोत्तरा विभो” इति ।

अत्र गृहस्थयतिपदे सकामनिष्कामपरे ।

“संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
पूर्वामुपवसेत्सकामी निष्कामस्तूत्तरां वसेत्” ॥

इति मार्कण्डेयवचनैकवाक्यत्वात् ।

“निष्कामस्तु गृही कुर्यात्तुरैकादशीं सदा ।
प्रातर्भवेत्तु वा मा धा द्वादशी च द्विजोत्तमाः” ॥

इति स्कन्दपुराणे गृहस्थस्यापि निष्कामस्योत्तरत्रोपवास-
विधानाच्च । तेनेदं निरस्तं सकामनिष्कामशब्दयोरेव गृहियतिपरत्वम् ।
गृहिणां प्रायः सकामान्याद्यनीनां च निष्कामत्वात् । एवं सति
वनस्थनैष्ठिकविधवानामप्युपलक्षणं भवतीति । सकामशब्दस्य गृहि-
मात्रपरत्वे निष्कामस्य तस्योत्तरत्रोपवासविधानानुपपत्तेः । एवं सति-

“पुनः प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत् ।
अत्रोपवासो विहितो वनस्थस्य यतेस्तथा” ॥

विधवायाश्च तत्रैव “परतो द्वादशी न चे” दित्यत्र वनस्थयति-
विधाननैष्ठिकपरतया शब्दानामेकनिष्कामार्थोपलक्षकत्वात् । “द्वितीये
द्विगुणं श्वरेत् । तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृति” रिति-
चदेकवाक्यता लभ्यते । अन्यथा प्रत्यभिकारिपर्यवसानागत्या
वाक्यभेदो भवेत् ।

माधवादीनां तु “निष्कामस्तु” इति वाक्यालिखनावगृह्यित्वा-
दिशब्दानां यथाश्रुतपरत्वमेव संमतम् । विष्णुप्रीतिकामैस्त्वेतादृशे
विषये दिनद्वयेऽप्युपवासः कर्त्तव्यः ।

“संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् ॥

उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः”

इति वृद्धशिशुव्रजतात् । लुप्यते सूर्योऽयं न स्पृशति । तेन
समापि गृह्यते ।

ततश्च—

“संपूर्णैकादशी यत्र परतः पुनरेव सा ।

त्रयोदशी उपः काल उपोष्या तत्र का भवेत् ॥

उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः” ।

इति स्कन्दपुराणवचने त्रयोदशी उपः काल इति न्यूनद्वादशी-
ग्रहणमुपलक्षणम् ।

अत्र केचिन्नैताभ्यां वचनाभ्यामेकमधिकारिणं प्रतीतरेतरयुक्तं
तिथिद्वयमुपोष्यमिति विधीयते । एकनिमित्तकस्योपवासस्यावृत्तेरन्या-
थ्यत्वादधिकारिकल्पनापत्तेश्च । किन्तु क्लृप्तेनैव गृह्यतिरूपाधिका-
रिभेदेन पृथक्पृथक्तिथिद्वयमुपोष्यत्वेन विधीयते कैश्चिदपूर्वा
कैश्चित्तुसरेतीति वदन्ति ।

तदयुक्तम् । द्वन्द्वसमानार्थकेन तिथी इत्येकशेषेणेतरेतर-
योगस्य प्रतीतेः । “विष्णुप्रीणनतत्परैः” इत्यधिकार्यम् । तस्यापि
श्रुतत्वाच्च । इतरथैतस्यानर्थक्यापत्तेः । आवृत्तेश्च वाचनि-
कत्वान्नैकनिमित्तकस्येत्यादिदोषः । तस्मादाहस्येन विष्णुकामेनाधि-
कारिणेतरैतरयुक्तं तिथिद्वयमुपोष्यमित्येव वचनार्थः ।

अथ विद्धा निर्णयते—

तत्र या विद्धाधिकाधिकद्वादशिका साः सर्वेषां परैव । तत्र विद्धानिषेधवाक्यान्यन्तानि वैष्णवेष्विव स्मार्तेष्वपि निरङ्कुशं प्रवर्तन्ते । या च विद्धानधिकानधिकद्वादशिका सा सर्वेषां घट्टते ।

तथा च पञ्चपुराणम्—

“एकादशी द्वादशविद्धा परतोऽपि न घट्टते ।

यतिभिर्गृहिभिश्चैव सैवोपोष्या क्षथे तिथिः” ॥ इति ॥

“परतो न घट्टते” इत्यनेनैकादश्याः साम्यमपि गृह्यते । क्षयोऽपि तस्याः साम्येऽपि यद्यपि संभवत्येव । एकादश्याः सूर्योदयास्पर्शात् । तथापि पृथक्क्षयग्रहणानर्थक्यापत्तेरेव न्यूनत्वरूपः सूर्योदयात्प्राप्तसमाप्तिरूप एकादश्याः क्षयः क्षयशब्देन गृह्यते । स च यत्पर्यम् । साम्ये मुमुक्षूणामुत्तरत्रोपवासस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यद्यपि चात्रैकादश्या एवानाधिक्यमुक्तम् । तथापि द्वादश्या अपि द्रष्टव्यम् ।

“दिनत्रयमृते देवि नोपोष्या दशमींयुता ।

सैवोपोष्या सदा पुण्या परतश्चेत्त्रयोदशी” ॥

इति स्कन्दपुराणे तस्याप्यभिधानात् ।

तथा—

“यदि देवास्तु संसिध्येदेकादश्यां तिथित्रयम् ।

तत्र कतुशतं पुण्यं द्वादशी पारणे भवेत्” ॥

इति नारदवचनेऽपि ।

अन्यथा द्वितीयदिन उपवासे त्रयोदश्यां पारणं स्यादिति व्यतिरेकप्रतीतेरपि तथा ।

“एकादशी यदा चिन्ता द्वादश्यां न प्रतीयते ।

द्वादशी च त्रयोदश्यामस्ति तत्र कथं भवेत् ॥

उपोष्या द्वादशी शुद्धा सर्वेष्वेव न संशयः” ।

इति बृहन्नारदीये द्वादशीमात्राधिक्ये विज्ञायां परत्रोपवास-
विधानाच्च ।

एतद्वचनैकवाक्यतयैव—

“एकादशी यदा लृप्ता परतो द्वादशी भवेत् ।

उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमां गतिम्” ॥

इति व्यासवचनेऽपि तादृशे “यदीच्छेद्वि” त्यर्थवादमाश्रम् ।

न तु मुमुक्षुणामेवोत्तरत्रोपवासार्थमित्यभिप्रेतमेतद्वचनबला-
द्विज्ञायां द्वादशीमात्राधिक्ये सर्वेषामुत्तरत्रोपवासं वदतां
माघवादीनाम् । एकादश्याश्च नाधिक्यं न्यूनत्वेन साम्येन च
भषतीत्युक्तम् ।

तत्र न्यूनत्वे “दिनत्रयमृते” इति “यदि वैवा” दिति च ।

“द्विस्पृगेकादशी यत्र तत्र संनिहितो हरिः ।

सामेवोपवसेत्काममकामो विष्णुतत्परः” ॥

इति कूर्मपुराणे चोपोद्भलकानि विष्णोपवासे ।

साम्येऽपि—

“एकादशी न लभ्येत सकला द्वादशी भवेत् ।

उपोष्या दशमीविद्धा ऋषिरुद्दालकोऽब्रवीत् ॥

द्वादशी स्वल्पमल्पापि यदि न स्यात्परेऽहनि ।

दशमीमिश्रिता कार्या महापातकनाशिनी” ॥

इत्यादीनि ऋष्यशृङ्गप्रशिष्टादीनां विद्वानुग्रहवचनानि सामान्यतः
प्रवृत्तानि ॥

“अविद्वानि निषिद्धैश्चेन्न तभ्यन्ते दिनानि तु ।

मुहूर्तः पञ्चमिविदा ग्राह्यैवैकादशी तिथिः” ॥ इति च ॥

मुहूर्तं पञ्चकं सूर्योदयमारभ्य । सूर्योदयावारभ्य तदग्रहणे
त्रिमुहूर्ताधिकक्षयाभाषाद्द्वितीयदिने एकादशीसत्त्वावश्यभावेनावि-
द्याऽलाभासंभवादिशुक्तम् । ततश्च दशमीव्याप्तौदधिकत्रिमुहूर्तौत्तरं
प्रवृत्ताया एकादश्यास्त्रिमुहूर्तक्षीणायः सूर्योदयसाम्यमेव भवति ।
एतदर्थमेव मुहूर्तपञ्चकनियमोऽपि । ततो वेधाधिक्ये “परतोऽपि न
वर्द्धते” इत्यस्यासंभवात् । “यतिभिर्गृहिभि” श्वेत्यश्व गृहिपदं च
पुत्रवृद्धिप्रविषयम् । तेषामेकादशोदिनक्षये उपवासप्रतिषेधात् ।

“एकादशीदिनक्षय उपवासं करोति यः ।

तस्य पुत्रा विनश्यन्ति मघायां पिण्डदो यथा” ॥ इति ॥

“दिनक्षये तु संप्राप्ते नोपोष्या दशमीयुता ।

पदीक्रेत्पुत्रपौत्राणामृद्धिं संपदमात्मनः” ॥ इति ॥

“एकादशीषु नष्टासु रविसंक्रमणे तथा ।

पारणं क्षोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवामृद्धी” ॥

इत्यादिभिः । ततश्चास्मिन्विषये तैर्द्वादश्यामेषोपवासः कार्यः ।

“एकादश्यां यदा वरस दिनक्षयतिथिर्भवेत् ।

अत्रोपोष्या द्वादशी स्यात्त्रयोदश्यां तु पारणम्” ॥ इति ॥

“एकादश्यां यदा राजन् दिनक्षयतिथिर्भवेत् ।

तदा द्वौकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्” ॥

इति पितृमहर्गोभिलादिवचनेभ्यः ।

अत्र च यद्यपि पुत्रवृद्धिगृहिविषयत्वं स्पष्टं न श्रूयते । तथाप्या-
काङ्क्षावशादेव तद्विषयत्वं भवति । इतरेषां पूर्वत्रैवोपवासविधाने-
नाकाङ्क्षाऽभावात् । केषुचिद्वचनेषु पुत्रवृद्धिगृहिविषयत्वेन
कलृप्तनिषेधसमभिव्याहाराच्च ।

तथा च कूर्मपुराणे—

“दिनक्षये तु संप्राप्ते उपोष्या द्वादशी भवेत् ।
दशमीशेषसंयुक्ता न कुर्वीत कदाचन” ॥ इति ॥

मविष्यत्पुराणेऽपि—

“दिनक्षये तु संप्राप्ते नोपोष्या दशमीयुता ।
उपोष्या द्वादशी शुद्धा त्रयोदश्यां च पारणम्य” ॥ इति ॥

अत्र च निषेधवाक्यैर्दशमीशेषसंयुक्ता अपि च तिथिप्रत्यक्ष-
प्यारूढो ज्योतिषपरिभाषितो दिनक्षयो गृह्यते । तेन तत्रैव
पुनश्च दृष्टिगम्यपथास्तनिषेधः । परमं चोपवासः । सूर्योदयपर्यन्तस्वरूपे
साम्ये तु पुत्रवतामपि पूर्वत्रैवोपवासः । निषेधाप्रवृत्तेः । तत्सापेक्षस्य
च द्वादश्युपवासविधेरप्यप्रवृत्तेः । एतदभिप्रायेणैव च हेमाद्रौ
मविष्यत्पुराणम्—

“एकादशी कलाप्येका परतो न च वर्धते ।
गृहिभिः पुनश्चन्द्रश्च सौम्योपोष्या तदा तिथिः” ॥ इति ॥

तथा “यतिभिर्गृहिभिश्चैव सौम्योपोष्या क्षये तिथिः” इत्येत-
द्वचनगतस्यापि क्षयशब्दस्य न्यूनत्वरूपदिनक्षयपरत्वस्योक्तत्वात्तत्रैव
यतीनां पूर्वैर्युक्त्यवसरो विज्ञानधिकावाम् । साध्ये तु मुमुक्षुत्वाच्चतीनां
शुद्धद्वादस्यामेवोपवासः ।

तथा च विष्णुसहस्रनाम्—

“दशमीमिधिता पूर्वा पूर्णा च द्वादशी परा ।
एकादश्यां महाप्राज्ञ उपवासः कथं भवेत्” ॥

इत्युपक्रम्योक्तं “शुद्धैव द्वादशी राजन्नुपोष्या मोक्षकाक्षिभिः”
इति । अत्र परा परदिनगतैव । न तु पूर्वा “अक्षोरात्रं प्रविष्टा” इत्युक्त्या

एकादश्याः सूर्योदयपर्यन्तत्वप्रतीतिः । अन्यथा परशब्दस्य
वैयर्थ्यापत्तेः ।

व्यासेनापि—

“दशमीभिश्चिता पूर्वा द्वादशी यदि लुप्यन्ते ।
एकादश्यां महाप्राज्ञ उपवास्तः कथं भवेत् ॥
पारणं तु त्रयोदश्यां पूजयित्वा जनार्दनम्” । इति ।
लुप्यन्ते त्रयोदश्यां न दृश्यत इत्यर्थः ।

एवं सति—

“एकादशो दशाविज्ञा द्वादशी न च वर्द्धते ।
तत्रोपोष्या द्वादशी इत्याद्ययोदश्यां च पारणम्” ।
इत्यादीनि सामान्यवक्ष्यतामपि मुमुक्षुविषयाणि पुनरप्युद्धि-
विषयाणि वा द्रष्टव्यानि ।

यस्तु—

“दिनक्षयेऽपि शुद्धौ च द्वादशी मोक्षकाङ्क्षिभिः ।
उपोष्या दशमीविज्ञा नोपोष्यैकादशी सदा” ।
इति सुमन्तुसत्यव्रतवचनम् ,
“उपोष्या द्वादशी शुद्धा एकादश्यां दिनक्षये ।
मुमुक्षुभिर्वशाविज्ञा नोपोष्यैकादशी तिथिः” ॥
इति शारदापुराणवचनं च,

तत्र परिभाषितो दिनक्षयो न प्राज्ञः । किन्तु विद्वत्वा-
त्सूर्योदयास्पर्शमात्रमेकादश्याः । तच्च द्वितीयसूर्योदयपर्यन्तत्वरूपे
साम्येऽपि संभवत्येवेतीदमपि वचनद्वयं साम्य-
विषयमेव । न्यूनत्वविषयत्वे “यत्तिभिर्गृहिभिश्चैव” इति वचन-
विरोधान् ।

न चैतद्विरोधात्तदेव साम्यविषयमस्त्विति वाच्यम् ।
 न्यूनत्वे परा साम्ये पूर्वैत्यनौचित्यात् । न्यूनत्वे मुमुक्षूणां
 शुद्धज्ञादशुपवासाम्शुपयन्तृणां साम्येऽपि तस्यैव संमतत्वाच्च ।
 तेन धानधिकद्वादशिका न्यूनत्वेन विद्वानधिका तस्यां पुत्रवद्व्य-
 तिरिक्तानां गृहिणां यतीनां च पूर्वत्रैवोपवासः । पुत्रवतामेव परेषु ।
 साम्येन तु तादृश्यां गृहिणां सर्वेषां पूर्वैद्युरेव, यतीनां परमुत्तरेद्युरिति
 “यतिभिर्गृहिभिश्चैव” इति “गृहिभिः पुत्रवद्भिश्च” इति वचनद्वयाक्षस्येन
 इतरेषां च तथा नाञ्जस्याभावेन व्यचक्ष्यते ।

मदनरत्ने तु “सुमन्तुसत्यमृतशारदापुराणवचनस्वरसासन्न
 सदाशब्दध्वन्याश्च विद्वन्मूलायामपि मुमुक्षूणां परेद्युरेवोपवासः ।
 “यतिभिर्गृहिभिश्चैव” इति यतिपदं तु नियमपर्यायनियतियुक्ता-
 मुमुक्षूनांष्टिकधानप्रस्थादिपरमि” इत्युक्तम् ।

हेमाद्रिणा तु निर्णय एवमेव कृतः । यतिपदस्य तु कापि
 गतिर्न कृतेति ।

यद्यपि तिथितत्त्वे कालविवेकसम्बन्धस्यप्रदीपादियु दृष्टम्—

“एकादशीमुपवसेद्द्वादशीमथवा पुनः ।

विमिश्रां वापि कुर्वीत न दशम्या युतां क्वचित् ॥

कुर्यादलाभे संयुक्तां मालाभेऽपि प्रवेशिनीम् ।

उपोष्य द्वादशीं तत्र त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

उदयात्प्राग्दशम्यास्तु शेषः संयोग इष्यते ।

उपरिष्ठात्प्रवेशस्तु तस्मात्तां परिवर्जयेत्” ॥

इति कूर्मपुराणवचनमुभयानाधिक्येऽपि विद्वानिषेधपूर्वकं
 द्वादशुपवासविधायकमुदाहृतम् ।

“उदयोपरिविद्धा तु दशम्यैकादशी यदि ।

दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तवान्पाकशासनः ॥

“अविद्वानि निषिद्धैश्चेन्न लभ्यन्ते दिनानि तु ।

मुहूर्तैः पञ्चमिविद्धा ग्राह्यैवैकादशी तिथिः” ॥ इति च ॥

मुहूर्तं पञ्चकं चारुणोदयमारभ्य । सूर्योदयादारभ्यः तदुग्रहणे
त्रिमुहूर्ताधिकक्षयाभाषाद्वितीयदिने एकादशीसत्त्वावश्यभावेनावि-
द्धाऽलाभासंभवादित्युक्तम् । ततश्च दशमीव्याप्तौदयिकत्रिमुहूर्तोत्तरं
प्रवृत्ताया एकादश्यास्त्रिमुहूर्तक्षीणायाः सूर्योदयसाम्यमेव भवति ।
एतवर्थमेव मुहूर्तपञ्चकनियमोऽपि । ततो वेधाधिक्ये “परतोऽपि न
वर्द्धते” इत्यस्यासंभवात् । “यतिभिर्गृहिभि” श्रैवेत्यत्र गृहिपदं च
पुत्रवद्भिन्नविषयम् । तेषामेकादशीदिनक्षये उपवासप्रतिषेधात् ।

“एकादशीदिनक्षय उपवासं करोति यः ।

तस्य पुत्रा यिनश्यन्ति मघायां पिण्डदो यथा” ॥ इति ॥

“दिनक्षये तु संप्राप्ते नोपोष्या दशमीयुता ।

यदीच्छेत्पुत्रपौत्राणामृद्धिं संपदमात्मनः” ॥ इति ॥

“एकादशीषु नष्टास्तु रविशंक्रमणे तथा ।

पारणां चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान्गृही” ॥

इत्यादिभिः । ततश्चास्मिन्विषये तैर्द्वादश्यामेवोपवासःकार्यः ।

“एकादश्यां यदा षट्स दिनक्षयतिथिर्भवेत् ।

अत्रोपोष्या द्वादशी स्यात्त्रयोदश्यां तु पारणम्” ॥ इति ॥

“एकादश्यां यदा राजन् दिनक्षयतिथिर्भवेत् ।

तदा ह्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्” ॥

इति पितामहगोभिलादिवचनेभ्यः ।

अत्र च यद्यपि पुत्रवद्गृहिविषयत्वं स्पष्टं न भ्रूयते । तथाप्या-
काङ्क्षावशादेव तद्विषयत्वं भवति । इतरेषां पूर्ववैवोपवासविधाने-
नाकाङ्क्षाऽभावात् । केषुचिद्वचनेषु पुत्रवद्गृहिविषयत्वेन
कृतमतिषेधसमभिव्याहाराच्च ।

तथा च कूर्मपुराणे—

“दिनक्षये तु संप्राप्ते उपोष्या द्वादशी भवेत् ।
दशमीशेषसंयुक्तं न कुर्वीत कदाचन” ॥ इति ॥

मविष्यत्पुराणेऽपि—

“दिनक्षये तु संप्राप्ते नोपोष्या दशमीयुता ।
उपोष्या द्वादशी शुद्धा त्रयोदश्यां अपाख्यमा” ॥ इति ॥

अत्र च निषेधवाक्येष्वुक्तोपवासविधिव्याक्येषु च तिथित्रयस्पृ-
हारूपो ज्योतिषपरिभाषितो दिनक्षयो गृह्यते । तेन तत्रैव
पुत्रवद्गृहिणामुपवासनिषेधः । परञ्च चोपवासः । सूर्योदयपर्यन्तत्वरूपे
साम्ये तु पुत्रवतामपि पूर्वत्रैवोपवासः । निषेधाप्रवृत्तेः । तत्सापेक्षस्य
च द्वादश्युपवासविधेरप्यप्रवृत्तेः । एतदभिप्रायेणैव च हेमाद्रौ
मविष्यपुराणम्—

“एकादशीं कलाप्येका परतो नात्र वर्धते ।
गृहिभिः पुत्रवद्भिश्च सैवोपोष्या तदा तिथिः” ॥ इति ॥

तथा “यतिभिर्गृहिभिश्चैव सैवोपोष्या इत्ये तिथिः” रित्येत-
द्वचनगतस्यापि क्षयशब्दस्य न्यूनत्वरूपदिनक्षयपरत्वंस्योक्तत्वात्तत्रैव
यतीनां पूर्वेष्टुरुपवासो विद्वानधिकाकाम् । साम्ये तु मुमुक्षुत्वाद्यतीनां
शुद्धद्वादश्यामेवोपवासः ।

तथा च विष्णुसहस्रनाम्—

“दशमीमिधिता पूर्वा पूर्णा च द्वादशी परा ।
एकादश्यां महाप्राज्ञ उपवासः कथं भवेत्” ॥

इत्युपक्रम्येकं “शुद्धैव द्वादशीं सज्जुपोष्या मोक्षकाङ्क्षिभिः”
रिति । अत्र परा परदिनगतैव । न तु पूर्वा “अद्वोरात्रं प्रविष्टा” इत्युक्त्या

एकादश्याः सूर्योदयपर्यन्तत्वप्रतीतिः । अन्यथा परशब्दस्य
वैयर्थ्यापत्तेः ।

व्यासेनपि—

“दशमीमिश्रिता पूर्वा द्वादशी यदि लुप्यते ।
एकादश्यां महामात्र उपवासः कथं भवेत् ॥
पारणं तु त्रयोदश्यां पूजयित्वा जगद्भक्तम्” इति ।
लुप्यते त्रयोदश्यां न दृश्यत इत्यर्थः ।

यत्र सति—

“एकादशी दशाविद्धा द्वादशी न च वर्धते ।
तत्रोपोष्या द्वादशी स्यात्त्रयोदश्यां च पारणम्” ॥

इत्यादीनि सामान्यवचनाभ्यपि मुमुक्षुविषयाणि पुत्रचद्वृद्धि-
विषयाणि वा द्रष्टव्यानि ।

यस्तु—

“दिनक्षयेऽपि शुद्धौ च द्वादशी मोक्षकाङ्क्षिभिः ।
उपोष्या दशमीविद्धा नोपोष्यैकादशी सदा” ॥

इति सुमन्तुसत्यमतवचनम्,

“उपोष्या द्वादशी शुद्धा एकादश्यां दिनक्षये ।
मुमुक्षुभिर्दशाविद्धा नोपोष्यैकादशी तिथिः” ॥

इति शारदापुराणवचनं च,

तत्र परिभाषितो दिनक्षयो न ग्राह्यः । किन्तु विद्धत्वा-
त्सूर्योदयास्पर्शमात्रमेकादश्याः । तच्च द्वितीयसूर्योदयपर्यन्तत्वरूपे
साम्येऽपि संभवत्येवेतीदमपि वचनद्वयं साम्य-
विषयमेव । न्यूनत्वविषयत्वे “यतिमिर्गृहिभिश्चैवे” ति वचन-
विरोधात् ।

न चैतद्विधोधात्तदेव साम्यविषयमस्त्विति धाक्यम् ।
 न्यूनत्वे परा साम्ये पूर्वैत्यनौचित्यात् । न्यूनत्वे मुमुक्षुणां
 शुद्धद्वादश्युपवासाम्युपयान्तृणां साम्येऽपि तस्यैव संमतत्वाच्च ।
 तेन यानधिकद्वादशिका न्यूनत्वेन विद्वानधिका तस्यां पुत्रवद्व्य-
 तिरिक्तानां गृहिणां यतीनां च पूर्वत्रैवोपवासः । पुत्रवतामेव परेषु ।
 'साम्येन तु तादृश्यां गृहिणां सर्वेषां पूर्वेषुरेव, यतीनां परमुत्तरेषुरिति
 "यतिभिर्गृहिभिश्चैव" ति "गृहिभिः पुत्रवद्भिश्च" ति वचनद्वयाच्चस्येन
 इतरेषां च तथा नाञ्जस्याभावेन व्यवस्था ।

मदनरत्ने तु "सुमन्तुसत्यव्रतशारदापुराणवचनस्वरसात्तत्र
 सदाशब्दश्रवणाच्च विद्वन्मूनायामपि मुमुक्षुणां परेषुरेवोपवासः ।
 "यतिभिर्गृहिभिश्चैव" ति यतिपदं तु निवमपर्यायनियतियुक्ता-
 मुमुक्षुनैष्ठिकवानप्रस्थादिपरमि" त्युक्तम् ।

हेमाद्रिणा तु निर्णय एवमेव कृतः । यतिपदस्य तु कापि
 गतिर्न कृतेति ।

यदपि तिथितत्त्वे कालविवेकसम्बत्सरप्रदीपादिषु दृष्टम्—

"एकादशीमुपवसेद्द्वादशीमथवा पुनः ।

विमिश्रां चापि कुर्वीत न दशम्या युतां क्वचित् ॥

कुर्याद्वतामे संयुक्तां नास्त्रामेऽपि प्रवेशिनीम् ।

उपोष्य द्वादशीं तत्र त्रयोदस्यां तु पारणम् ।

उद्यात्प्राग्दशम्यास्तु शेषः संयोग इष्यते ।

उपरिष्ठात्प्रवेशस्तु तस्मात्तां परिवर्जयेत्" ।

इति कूर्मपुराणवचनमुभयानाधिक्येऽपि विद्वानिषेधपूर्वकं
 द्वादश्युपवासविधायकमुदाहृतम् ।

"उद्योपरिविद्धा तु दशम्यैकादशी यदि ।

क्षानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तवान्पाकशासनः ।

दशम्यैकादशी विद्धा गान्धारी तामुपोषिता ।
तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिधर्जयेत् ॥
ये कारयन्ति कुर्वन्ति दशम्यैकादशीं युताम् ।
आलोक्य तन्मुखं ब्रह्मन् सूर्यदर्शनमाचरेत् ॥

इत्यादीनि च सामान्यवचनानि तदनुरोधेनासंकोचेनैव व्याख्यातानि । तत्र कूर्मपुराणवचनं तावदाचार्यचूडामणिप्रभृति-
भिर्गौडैरपि न लिखितमनाकरमिव प्रतिभाति । साकरमपि वा
मुमुक्षुविषयं पुत्रवद्गृहस्थविषयं वा व्यख्येयम् । सामान्यवचनानि
त्वाधिक्यविषयाण्यपि व्याख्यातुं शक्यन्त एव । तेषामसंकोचे
विद्वानुग्रहवचनानां सर्वेषामानर्थक्यापत्तेः । तेषां कथञ्चिदरुणो-
दयविद्धाविषयतया व्याख्यानेऽपि “मुहूर्तैः पञ्चभिर्विद्धा
ग्राह्यैकादशी तिथिः” इतीदं विद्वानुग्रहवचनं बोधदेवान्तमह-
हेमाद्र्यादिभिर्दाक्षिणात्यैराचार्यचूडामणिप्रभृतिश्च गौडैरपि धृतमत्य-
स्तानर्थकं स्यात् । तस्मादुभयानाधिक्ये विद्धापि पूर्वोक्तव्यवस्थया
ग्राह्येवेति ।

या च विद्धाधिकानधिकद्वादशिका सा सर्वैरपि परैरुपोष्या ।
द्वादश्यनाधिक्यं द्वेधा सूर्योदयपर्यन्तत्वेन ततोऽर्वागेष समस्ता
वा । उभयथापि परा । तत्राग्रे पक्षे वचनानि—

पद्मपुराणे—

“द्वादशीमिश्रितां कार्यां सर्वत्रैकादशीं तिथिः ।
द्वादशी च त्रयोदश्यां विद्यते यदि वा न वा” इति ॥

तथा—

“सर्वत्रैकादशी ग्राह्या द्वादशीमिश्रिता नरैः ।
प्रातर्भवतु वा मा वा धनौ नित्यमुपोषणम्” ॥ इति ॥

उपोषणं नित्यं प्राधानम् । तत्र चान्यकलावच्छिन्नाद्वादशी
मुल्या । तादृशी चाधिक्षये द्वादश्यां लभ्यत इति सौवोपोष्या । पारणं
त्वङ्गम् । तत्रापि द्वितीयदिनेऽन्यकलावच्छिन्ना द्वादशी यदि लभ्यते,
यथोभयाधिक्षये, तदा सम्यगेव । नो चेत्तत्रयोदश्यामपि
भवत्वित्यर्थः ।

अत एव नारदः—

“द्वादश्यैकादशी यत्र संगता त्रिदशाधिप ।
तामुपोष्य ततः कार्यं त्रयोदश्यां तु पारणम्” ॥

स्कन्दपुराणेऽपि—

“एकादशी कला यत्र परतो द्वादशी भवेत् ।
तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम्” ॥

परतः एकादशीकलोत्तरम् । द्वितीयपक्षे कूर्मपुराणे—

“एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम्” ॥

स्कन्दपुराणेऽपि—

“एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
सोपोष्या च प्रयत्नेन महापुण्यविबद्धनी” ॥ इति ॥

अस्मिंश्च द्वादशीदिनक्षये पुत्रवदुष्टहृत्स्थैरुपवासो न कार्यः ।

“एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वितः” ॥

इति कूर्मपुराणवचनात् ।

किन्तु तैस्तत्र नर्कं कार्यम् । तथा च बृद्धशातातपः—

“एकादशी यदा विद्धा द्वादशी च क्षयं गता ।

क्षीणा सा द्वादशी हेया नक्तं तत्र विधीयते” ॥ इति ॥

स्कन्दपुराणेऽपि—

“एकादशी कला यत्र द्वादशी च क्षयं गता ।

तत्र नक्तं प्रकुर्वीत नोपवासं गृहाश्रमो” ॥ इति ॥

कैश्चित्तु पूर्वोक्ते एकादशीदिनक्षये अत्र च द्वादशीदिनक्षये
“उपवासनिषेधे तु किञ्चिद्भक्ष्यं प्रकल्पयेदिति सामान्यवचनात्” “नक्तं
हविष्यान्न” मिति वचनोक्तमक्षयप्रकल्पनमुक्तम् । तत्तत्र विशेषतो
द्वादश्युपवासविधाने, अत्र च नक्तविधाने सति विचारणीयम् ।

एवं सति यानि—

“पारणाहे न लभ्येत द्वादशी कलयापि चेत् ।

तदानीं दशमीविद्धाप्युपौष्णैकद्दशी तिथिः” ॥

इत्यादीनि विद्वानुग्रहवचनानि । तानि सर्वाण्येकादश्या
अप्यनाधिक्ये द्रष्टव्यानि ।

यत् माधवेन “शुद्धाधिकावद्विद्धाधिकायामपि द्वादश्यनाधिक्ये
गृह्यतिव्यवस्थैव ।

“एकादशी विवृद्धा चेच्छुक्लैः कृष्णेऽविशेषतः ।

उत्तरां तु यतिः कुर्यात्पूर्वामेव सदा शुद्धी” ॥ इति ॥

प्राचेतससामान्यवचना, दित्युक्तम् । तत् “संपूर्णैकादशी यत्र
परत्र पुनरेव सा” इत्यादिबहुवचनैकवाक्यतया प्राचेतोवचनस्यापि
शुद्धाविषयत्वस्थैव युक्तवादयुक्तम् ।

या तु विद्वानधिकाधिकद्वादशिका तस्यां शुद्धद्वादश्यामेवोप-
वासो द्वादश्यामेव उपारणं च । तत्पर्याप्तद्वादशीलाभे । तदलाभे
तामुल्लङ्घ्यापि ।

तथा च नारदीये—

“उपवासदिनं विद्धं यदा भवति पूर्वया ।
द्वितीयेऽपि यदा न स्यात्स्वल्पाप्येकादशी तिथिः ॥
तत्रोपवासो विहितः कथं तद्वत् सूतज्ज ।

सूत उवाच—

यदा न प्राप्यते विप्रा द्वादश्यां पूर्ववासरः ।
स्विक्रान्तार्थमात्रोऽपि तदोपोष्यं परं दिनम् ॥
उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारयेत् ।
निर्गता चेन्नयोदश्यां कला वा द्विकलापि चेत्” ॥ इति ॥

ब्रह्मवैवर्तेऽपि—

“एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् ।
उपोष्या द्वादशी तद्वैयदीच्छेत्परमं पदम्” ॥ इति ॥

यदीच्छेदित्यर्थवादमात्रम् । न चैकादशीनिमित्त उपवासः
कथं द्वादश्याम् । न हि तिथ्यन्तरेष्वेवं कुत्रापि दृष्टमिति वाच्यम् ।
किमत्र दर्शनेन वाचिकेऽर्थे । किं हि वचनं न कुर्यात् । नास्ति
वचनस्यातिभारः ।

अत एवोक्तं कूर्मपुराणे—

“एकादशीमुपवासोद्वादशीमथवा पुनः ।
विमिश्रां वापि कुर्वीत न दशम्या युतां क्वचित्” ॥ इति ।

अत एव चैकादशीव्रतमपि “द्वादशी मे सदा मिया” इत्यादिषु ।

यानि तु विद्वानुग्रहवचनानि, तानि यथा—

“एकादशी दिशायुक्ता परतोऽपि न वर्द्धते ॥

शृङ्गिभिर्यतिभिश्चैव सैवोपोष्या सदा तिथिः” ।

इतिवचनबलात्परत एकादश्यभावे प्रवर्त्तन्ते ॥

तथा—

“पारणाहे न लभ्येत द्वादशी कलयामपि चेत् ।

तदानीं दशमीविद्याप्युपोष्यैकादशी तिथिः ॥

त्रयोदस्यां यदा न स्याद्द्वादशी घटिकाद्वयम् ।

दशम्यैकादशी विद्या सैवोपोष्या तदा तिथिः ॥

दशमीशेषसंयुक्ता उपोष्यैकादशी तदा ।

यदा न स्यात्त्रयोदस्यां मुहूर्त्तं द्वादशीतिथिः” ॥

इत्याद्युप्यशृङ्गहारीतविष्णुरहस्यादिवचनबलात्परतो द्वादश्यभा-
वप्रत्यभावे । अत एव वचनान्तरेषु सामान्योक्त्येभ्योऽधिक्य-
स्यापि संग्रहः ।

“एकादशी दिशायुक्ता वर्द्धमाने विवर्जयेत् ।

क्षयमर्गस्थिते स्मेमे कुर्वति दशमीयुतम्” ॥ इति ॥

“एकादशी भवेत्काचिदशम्या कृषिता तिथिः ।

वृद्धिपक्षे भवेद्दोषः क्षयपक्षे तु पुण्यम्” ॥ इति च ।

सोमश्चान्द्री तिथिः ।

गौडनिबन्धेषु तु “पञ्चहानौ स्थिते सोमे लङ्घयेदशमीयुताम्”
इत्युत्तरार्द्धपठितं शुक्लपक्षे दशमीविद्धर सर्वथा न कर्त्तव्यः कृष्णपक्षे
तादृश्यपि कर्त्तव्येत्येतदर्थत्वेन न वचनम्यावयवम् ।

तदयुक्तम् । १० किं . यद्दशमीयुक्तामेकादशीं केषुचिद्विषयेषु
वज्रयेत्तच्छुक्लपक्ष इत्येतत्परमिदं वचनम्, उत यद्दशमीयुक्तां
केषुचिद्विषयेषु 'कुर्वीत' इति कृष्णपक्ष इत्येतत्परम् । आद्ये
उभयवृद्धयन्तरवृद्धयोरपि कृष्णपक्षे विद्यायाः कर्त्तव्यतापत्तिः ।
अन्ये उभयानाधिक्येऽपि शुक्लपक्षे तस्यास्त्यागापत्तिः ।
न चैतत्तेषामपीष्टम् । पूर्वोक्तव्यवस्थायास्तु वक्ष्यविषयत्वे
इदं वचनं व्यर्थमेव ।

यदपि तिथितत्त्वे—

“दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ।

नैवोपोष्य वैष्णवेन तद्धि नैकादशीव्रतम्” ॥

इति वचनात्सर्वदा वैष्णवस्य यदारुणोदयविज्ञावर्जनं प्राप्तं
तच्छुक्लपक्ष इत्येतदर्थत्वेनैतद्वचनव्याख्यानम् । तदपि वैष्णवा-
रुणोदयविज्ञापरत्वेऽस्य वचनस्य कस्यचिद्धेतोरभावाद्वैष्णवसमाचार-
विरोधाच्चायुक्तम् ।

किं च “पक्षद्वानौ स्थिते सोमे” इत्यत्र सोमहानिपक्ष इत्ययमर्थः
कथं प्रतीयते । येन कृष्णपक्षप्रतीतिः स्यात् । वृद्धिपक्षे क्षयपक्ष
इत्यत्रापि वृद्धिक्षययोश्चन्द्रसंबन्धित्वेन न किञ्चित्प्रमाणम् । तिथिसंब-
न्धित्वं तु तिथिस्मभिव्याहारादेव गम्यते । तथा सति—

“यथा मलिम्लुचः पूर्वो द्रैवो मासस्तथोत्तरः ।

त्याज्या तिथिस्तथा पूर्वा वृद्धौ प्राह्या सदोत्तरा” ॥

इति सामान्यवचनैकवाक्यतापि लभ्यते । अत एव च—

“तिथिः सशक्या परिवर्जनीया धर्मार्थकामेषु बुधैर्मनुष्यैः ।

विहीनशक्यापि विवर्जनीया मदाप्रतो वृद्धिमुपैति पक्षे” ॥

इत्यपि वचनं पक्षशब्दस्यापि तिथिपरत्वादेकादशीविषयं पूर्वोक्तव्यवस्थानुगुण्येनैव व्याख्यातमनन्तभट्टादिभिः । पक्षशब्दस्वर-
सात्पक्षवर्द्धनीविषयं वा व्याख्येयम् । न तु कथंचिदत्रापि शुक्लपक्षप्रतीतिः । तस्मादुवादादशीमात्राधिक्येऽपि द्वादश्यामेवोपवासः पक्षद्वयेऽपि ।

यत्तु समयोद्योते —

“सर्वत्रैकादशी कार्या दशमीमिश्रिता नरैः ।

प्रातर्भवतु मा वा सूद्यतो नित्यमुपोषणम्” ॥

इति वचनं लिखित्वा तच्च प्रातःखयोदश्यां द्वादशी भवतु मा वा भूदिति व्याख्याय तेन अयोदश्यां द्वादशीसत्त्वेऽपि विद्वायामे-
वोपवासः इत्युक्तम् । तत्र दशमीमिश्रितैकादशीत्युक्ते तदुत्तराव्यवहित-
प्रातःकालस्यैव प्रातःपदात्प्रतीतेस्त्रयोदशीप्रातःकालविषयत्वेन व्याख्यानं तावदयुक्तम् । अव्यवहितोत्तरप्रातर्ग्रहणे तु द्वादश्यां प्रातरेकादशी भवतु मा वा भूदित्यर्थः स्यात् । ततश्चैकादशीमात्राधिक्ये विद्वायामुपवासः स्यात्तदपि बहुवचनविरुद्धमिति हेमाद्रादिसकल-
निबन्धेषु दृष्टम् । “सर्वत्रैकादशी कार्या द्वादशीमिश्रिता नरैः” रिच्येवं रूपमेव तद्वचनम् । तेन यथोक्तैव व्यवस्था । एवमष्टस्वपि भेदेष्वे-
कादशी निर्णीता ।

तेनैव संप्रष्टः ।

सर्वैरप्युपनीतैश्च शक्तैस्तत्कालमाश्रमे ।

भक्ष्यमात्रं न भोक्तव्यं शुक्ले कृष्णे हरेर्दिने ॥

तत्रापि गृहिणां कृष्णे तद्भिन्नानां च यत्र वा ।

निराहारस्थितिर्नोक्ता तत्र मूलादिभक्षणम् ॥

व्रतं तु नित्यं गृहिणां शुक्लायामेव पुत्रिणाम् ।
 तद्भिन्नानां तु सर्वेषां कृष्णायामपि तद्भवेत् ॥
 शयनीयोधनीमध्ये कृष्णायां पुत्रिणामपि ।
 तत्रापि शुद्धगृहिणां पुत्रिणां नेति केचन ॥
 वैष्णवानां तु सर्वस्यां कृष्णायामपि तद्भवेत् ।
 निषेधो रविबारादौ तन्निमित्तोपवासगः ॥
 भ्रातृप्राप्तावप्युपोष्यमाग्नयः पितृसेवितम् ।
 कृष्णायामपि काम्यं तु पुत्रवद्गृहिणामपि ॥
 सधवा पत्यनुज्ञानाद्व्रतादिष्वधिकारिणी ।
 पुष्पालङ्कारवस्त्रादिभ्यस्तेऽप्यस्या न दुष्यति ॥
 शारीरनियमोपेतं व्रतं कार्यं रजस्यपि ।
 आशौचे च तथा सर्वैः पूजामन्येन कारयेत् ॥
 पारयित्वापि चास्तेऽङ्गं दानहोमादिकं भवेत् ।
 नित्यं प्रारब्धकाम्येभ्यः पयोमूलादिभक्षणम् ॥
 नक्तकभक्ताद्यपि वा भवेन्मुख्यसधर्मकम् ।
 मुख्यशकावशक्तौ च तत्रापि स्त्रीसुतादिभिः ।
 द्विजोत्तमेन वा दत्त्वा दक्षिणां कारयेद्व्रतम् ।
 विदितानांमनुष्ठानं निषिद्धानां च वर्जनम् ॥
 दिनत्रयगतं काम्येऽवश्यं कार्यं न नित्यके ।
 सर्वेष्वेवोपवासेषु प्रातः पारणमिष्यते ॥
 तेन माध्याह्निकमपि तत्रैवाकुर्यात् संर्चयेत् ।
 द्वादश्याः प्रथमः पादः पारणाहे भवेद्यदि ॥
 प्रातस्तदा तमुद्धर्य पारयेद्दरिद्रासरम् ।
 द्वादशी भुजिपर्याप्ता यदि तत्रैव पारयेत् ॥
 प्रातर्मध्याह्नयोः कृत्यं नित्यं निर्वर्त्य चोपसि ।
 श्रयोदश्यान्दिकालन्ययोरादि यदि वारिणः ॥

भद्रान्तः पारयित्वापि स्वकाले तत्तदाचरेत् ।
 सूर्योदयात्पूर्वतनमरणेदयसंज्ञकम् ॥
 सुहृत्तद्वितथ व्याप्याग्निमसूर्योदयावधि ।
 एकादशी स्थिता शुद्धा यदि तत्राखणोदये ॥
 दशमीसंयुता किञ्चिदपि विद्धा ततः स्मृता ।
 सा विद्धा वैष्णवैर्नित्येऽप्येकस्या अथ निर्गमे ।
 परित्याज्या तदन्यैस्तु कान्ये सति च संभवे ।
 नित्यादौ सा त्वविद्धैव तान्प्रत्यथ तु सर्वदा ॥
 विद्धा कदाचिद्ग्राह्यापि युक्ता सूर्योदये दिशा ।
 एतावता विशेषेण व्यवस्थाचचनं सताम् ॥
 अन्ये वैष्णवतद्विज्ञविषयत्वेन वेधयोः ।
 एवं व्यवस्थिते वेधे विद्धा त्याज्यैव वैष्णवैः ॥
 शुद्धाप्यन्यतराधिक्य इति वैष्णवनिर्णयः ।
 वेधेनाकोदयस्थेन क्रियते स्मार्तनिर्णयः ॥
 शुद्धा विद्धा द्विचैकैका चतुर्धाधिक्यभेदतः ।
 प्रथमाया द्वितीया या उभयोर्नोभयोरिति ॥
 तत्र यानधिका शुद्धा सैवोपोष्याखिलैरपि ।
 द्वादश्या अधिकत्वेऽपि द्वायाधिक्ये परैव सा ॥
 शुद्धाधिकायां द्वादश्या अनाधिक्ये यतिः पराम् ।
 गृही पूर्वा हरिप्रीतिकामः कुर्याद्द्वयोमपि ॥
 विद्धायामुभयाधिक्ये सर्वेषामुत्तरा मता ।
 एकादश्या अनाधिक्ये विद्धाया न्यूनताकृते ॥
 द्वादश्यनधिक्ये च पुत्रीतरमृदाश्रमैः ।

यथादिभिश्च सोपोष्या पुत्रिभिर्द्वादशी तदा ॥
 समत्वे न त्वनाधिक्ये विद्वाथा पुत्रिणामपि ।
 पूर्वा परा मुमुक्षूणां न्यूनत्वेनापि नाधिका ॥
 विद्धा परैव भिक्षूणामिति केचित्प्रचक्षते ।
 विद्वाधिका यदा नन्दा ह्यदश्यनधिका समा ॥
 तदा परैव सर्वेषां न्यूना चेदुद्वादशी तदा ।
 जक्तं स्यात्पुत्रिगृहिणां नन्दा त्वत्तधिका परा ॥
 यदि स्यादधिका तत्र शुक्ले कृष्णेऽविशेषतः ।
 द्वादश्यामुपवासश्च द्वादश्यामेव पारणम् ॥ इति ॥

अथ काम्यैकादशीव्रतपद्धतिः ।

अयमत्र काम्योपवासप्रयोगक्रमः । दशम्यां दिवैव कांस्यमांस-
 क्षारलवणादिवर्जं हविष्यमन्नमनत्याशं भुक्त्वा तदनन्तरं दन्तकाष्ठेन
 दन्तान्स्नोष्य तस्यामेव रात्रौ श्वः करिष्यमाणोपवासो-
 द्देशेन प्राङ्मनैधुनवर्जनभूमिशयनादिनियमान् दिनत्रयकर्त्तव्यान्
 स्वीकुर्यात्

ततो नियमेन तां रात्रिमतिवाह्य दन्तधावनवर्जं प्रातः स्नान्या
 नित्यकृत्यं विधायार्धरात्रादवर्गेव समाप्तया दशम्या युक्तायामेका-
 दश्यां चेदुपवासस्तदा प्रातरेव, तदूर्ध्वमप्यनुवर्त्तमानया युक्तायां
 चेदाद्यमेकादश्यर्द्धं त्यक्त्वा, शूर्वाद्यादुपर्यप्यनुवर्त्तमानया युक्तायां
 चेद्वात्रौ, दर्भपाणिखट्वमुखो यवतिलमिश्रधारिपूर्णं ताम्रमयं पात्रमा-
 वायामुकफलकामः—

“एकादश्यां निराहारः स्थित्वाहमपरेऽहनि ।

भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत” ॥

इति मन्त्रेण तत्प्राशस्यजलप्रक्षेपेण संकल्पं कुर्यात् ।

ततः पुष्पाञ्जलिं देवाय समर्प्य पुनस्तत्पात्रे जलमादाय
ॐ नमो नारायणायेति त्रिरभिमन्त्रितं तज्जलं पीत्वा विचित्रपुष्प-
विरचितायां पट्टवस्त्राद्यावृतषुण्मण्डपिकायां बस्त्रद्वारावृतप्रतिमायां
शालग्रामशिलायां वा मूलमन्त्रेण वैदिकमन्त्रेण प्रणवादिनमोऽन्त-
चतुर्थ्यन्तनाम्ना वा षोडशोपचारैर्यथाविभवं विष्णुं संसृज्य जप-
होमप्रदक्षिणास्तोत्रपुराणवाचनश्रवणगीतवाद्यादिभिर्देवस्थं पुरत-
स्तस्यां राज्ञौ जागरणं विधाय प्रातः स्नात्वा संभाविताश्रियमलोपा-
स्तसद्विशेषविहितप्रायश्चित्तेन—

“शारीरन्तःकरणोपघातं वाचश्च विष्णुर्भगवानशेषम् ।

शमं नयत्वस्तु भमेह शर्म पापादनन्ते हृदि संनिविष्टे ॥

अन्तःशुद्धिं बहिःशुद्धिं शुद्धो धर्मप्रयोऽच्युतः ।

स करोतु भमैतस्मिन्बहुचिरेवास्मि सर्वदा ॥

बाह्योपघाताननघो बौद्धाश्च भगवानजः ।

शमं नयत्वनन्तात्मा विष्णुश्चैतसि संस्थितः” ॥

इति मन्त्रेण च समाधाय—

“अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव ।

प्रसादसुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रद भव” ॥

इति मन्त्रेणोपवासं विष्णवे समर्प्य पञ्चमवायज्ञानं कृत्वा
यथाविभवं ब्राह्मणान् भोजयित्वा दक्षिणादानेन संताप्य द्वादशी
भोजनमात्रप्रयाप्ता चेदुपस्थेव माध्याह्निकपर्यन्तश्रौतवर्जं विधाय
नैवेद्यतुलसीमिश्रेण निरासिषेण मधुमांसतैलोपोदम्बादिशाकवर्जिते-
नान्तेन कांस्यव्यतिरिक्ते भाजने यथाविभवं वन्धुभिः सह सकृदुक्तवो-
पक्रान्तनियमयुक्तो रात्रिमतिवाहयेदिति । नित्ये तु शक्यमिहिता-
नुष्ठाननिषिद्धवर्जनोपेतमेकादश्यां वायुपर्यन्ताभ्यवहारान्न्यवहरणा-

त्मकं प्रधानमाग्रवर्षं कृत्वा द्वादश्यां पूर्ववत् चारणं कुर्यात् ।
अशक्तस्यानुकल्पा उक्ता एवेति ।

* इत्येकादशीनिर्णयः *

अथ विष्णोः शयनादिविवेचनम् ।

कृष्णैकादश्युभयैकादश्याद्विषयविशेषप्रकारास्तु द्वादश्यादे
विष्णोः शयनपरिवर्तनप्रबोधोत्सवाश्चाष्टमाष्टपदकार्तिक-
शुक्लैकादशीषु कर्तव्याः ।

तथा च ब्रह्मपुराणे—

“एकादश्यां तु शुक्लायामाषाढे भागवान् हरिः ।
भुजङ्गशयने-शेते तदा क्षीराण्ये सदा ॥
एकादश्यां तु शुक्लायां कार्तिके मासि केशवम् ।
प्रसुप्तं बोधयेद्वात्रौ श्रद्धामकिसमन्वितः” ॥ इति ॥

भविष्योत्तरेऽपि—

“प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां दिने सिते ।
कटिदानं भवेद्विष्णोर्महापातकनाशनम्” ॥ इति ॥

कटिदानमङ्गपरिचृत्तिकरणम् । मत्स्यपुराणेऽपि—

“शेते विष्णुः सदाषाढे भाद्रे च परिवर्तते ।
कार्तिके च प्रबुध्येत शुक्लपक्षे हरेर्दिने” ॥ इति ॥

तत्रापि विशेषो “निशि स्वापो विवोत्थानं संध्यायां परिचर्त्तनम्”
मिति । आस्तु चैकादशीषु वक्ष्यमाणानक्षत्रतद्भागयोगो नियमतो
नापेक्षितः । प्रमाणाभावात् । तथात्वे त्रयोदशीचदेकादश्या अपि
वक्ष्यमाणवचनादेव प्राप्तिरिति, पुनर्वचनानर्थक्याश्च, निशादिवेला-
विशेषस्वादर्शनीय एव ।

विष्णुधर्मोत्तर एकादशीमारभ्य दिनपञ्चकं शयनप्रबोधोत्सवावुक्तौ—

“एकादश्यामाषाढस्य शुक्लपक्षे जनार्दनम् ।
देवाश्च ऋषयश्चैव गन्धर्वाप्सरसां गणाः ॥
अभिष्टुवन्ति ते गत्वा सततं दिनपञ्चकम् ।
उत्सवं चैव कुर्वन्ति गीतनृत्तसमाकुलम् ॥
ततस्तु चतुरो मासान्योगनिद्रामुपासते ।
सुप्तं च तमुपासन्ति ऋषयो ब्रह्मसंमिताः ॥
सशरीराणि शस्त्राणि भक्तास्तं देवमागताः ।
कार्तिकस्य मिते पक्षे तदेव दिनपञ्चकम् ॥
विवोधयन्ति देवेशं भक्ता सेन्द्रा दिवौकसः ।
देवास्तथैव कुर्वन्ति तदापि च महोत्सवम्” ॥ इति ।

घाराहपुराणे त्वेतेष्वेष मासेषु शुक्लद्वादशीषु शयनादिक-
मुक्तम्—

“अष्टादमासे द्वादश्यां सर्वशान्तिकरं शुभम् ।
य एतेन विश्रानेन ज्ञात्वा मे कर्म कारयेत् ॥
स पुमान् प्रणश्येत् संसारेषु युगे युगे” ।

तथा—

“इयं च द्वादशी देव प्रबोधार्थं तु निर्मिता ।
त्वयैषा सर्वलोकानां हितार्थं शेषशायिना” ॥ इति ॥

मध्यवर्त्तिनि परिवर्त्तनेऽपि द्वादश्येव ग्राह्या । एताश्च
द्वादश्यो रात्रिसंध्यादिनेषु अनुराधाश्रवणरेवतीनामादिमध्यान्तभाग-
युक्ताः क्रमेण स्वापादिषु प्रशस्ताः ।

तथा च भविष्यत्पुराणे—

“आभाकासितपक्षेषु भैत्रश्रवणरेवति ।

आदिमध्यावसानेषु प्रस्वापावर्त्तनेत्सवाः” ॥ इति ॥

रेवतीन्यत्र षष्ठोलोपः । उत्सवो जागरः । अत एव च नारदीये
वचनान्तरम्—

“भैत्राक्षपादे स्वपितीह विष्णुः, श्रुतेश्च मध्ये परिवर्त्तमेति ।

पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता, प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥ इति ॥

यदा तु द्वादशीषु रात्र्यादिभागेषु तत्सप्तक्षत्रभागानामयोगस्तदा
द्वादशीनक्षत्रमात्रयोगोऽपि रात्र्यादिगतो ग्राह्यः । “पादयोगो यद्वा
न स्याद्दृक्षेणापि तदा भवे” इति बराहपुराणवचनात् ।

“विष्णुर्दिवा न स्वपिति न च रात्रौ विबुध्यते ।

द्वादश्यामृक्षसंयोगे पादयोगो न कारणम्” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तराच्च ।

यदा तु द्वादशीषु तानि नक्षत्राण्येकदेशेनापि न भवन्ति,
किन्त्वेकादशीषु त्रयोदशीषु वा । तदा तत्रापि तत्सप्तक्षत्रभागयोगकाला
एव निशादिवेलानन्दरेणैव प्रस्वापादि कार्यम् ।

“अप्राप्ते द्वादशीमृक्षे उत्थानशयने हरेः ।

पादयोगे न कर्त्तव्ये नाहोरात्रं विचिन्तयेत्” ॥

इति जीमूतवाहनोदाहृतवचनात् ।

उत्थानशयनग्रहणमहोरात्रग्रहणं चोपलक्षणम् । तेन परिवर्त्तनमात्रं
पादयोगेनान्यतिथौ संध्यानादरेण कर्त्तव्यम् । अत एव “निशि स्वापः”
इत्यस्योत्तरार्द्धे पादयोगादन्यतिथौ “द्वादश्यामृक्षसंगमा” इति ।
“निशि स्वापः” इत्यादि च द्वादश्यामेवान्वेति । अन्यतिथौ “नाहोरात्रं
विचिन्तये” इत्युक्तत्वात् ।

एवं च द्वादश्यां निशाद्यादरे अन्यतिथौ च नक्षत्रभागयोगादरे नियते यदा द्वादशीषु निशादेरन्यत्र तत्तद्वक्षभागयोगोऽन्यतिथौ च तदितरनक्षत्रभागस्यैव योगः । तदा तसद्द्वादशीष्वेव प्रस्वापादि कर्तव्यम् । तत्र त्वयं विशेषः सार्यं संध्यायां प्रस्वापावर्त्तने अबोधश्चेति ।

“द्वादश्यां संधिसमये नक्षत्राणामसंभवे ।
आभाकासितपक्षेषु शयवाधर्त्तनादिकम्” ॥

इति घाराहवचनात् ।

“संधिसमये” इति शयनादावन्वेति । संधिसमयश्च सार्यं-
संध्यैव ।

“रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्यां च समागतः ।
तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम्” ॥

इति जीमूतवाहनोदाहृतवचनात् । रेवत्यन्तविबोधग्रहणं चोपलक्षणम् ।
कच्चित्तु आषाढकात्तिकपौर्णमास्योः प्रस्वापप्रबोधावुक्तौ ।

तथा च यमः —

“क्षीराब्धौ शेषपर्यङ्के आष ऋषां संधिशेद्धरिः ।
निद्रां त्यजति कात्तिक्यां तयोः संपूजयन् हरिम् ॥
ब्रह्महत्यादिकं पापं क्षिप्रमेव व्यपोहती” ति ।

न चाषाढस्येयं कात्तिकस्येयमिति छविष्येऽप्यौत्सर्गिकाण्करणे-
नाषाढीकात्तिकीपदे एकादशीपरे एवेति कल्पतरुक्तं युक्तम् ।

“आषाढशुक्लपक्षान्ते भगवान्मधुसूदनः ।
भोगिभोगे निर्जां मायां योगनिद्रां समाप्नुयात् ॥
शेतेऽसौ चतुरो मासान् याचन्नृषति कात्तिकी ।
विशिष्टा न प्रवर्त्तन्ते तदा यज्ञादिका क्रियाः” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरे "पञ्चाङ्गे" इत्यस्य स्पष्टमभिधानात् । द्वादशी-
पद्मेकादशीपरमित्यपि तदुक्तमयुक्तम् ।

"प्रतिपदनदस्योक्ता पवित्रारोपणे तिथिः ।
श्रियो देव्या द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा स्मृता ॥
तृतीया स्याद्भवान्याश्च चतुर्थी तत्सुतस्य च ।
पञ्चमी धर्मराजस्य तथा षष्ठी गृहस्य च ॥
सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गाया अष्टमी स्मृता ।
मातृणां नवमी खैव दशमी वास्तुकेः स्मृता ॥
एकादशी ऋषीणां च द्वादशी चक्रपाणिनः ।
त्रयोदशी, हानद्वयस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी ॥
मम खैव मुनिश्चेष्ट पौर्णमासी तिथिः स्मृता ।
यस्य यस्य च देवस्य यमक्षत्रं तिथिस्तथा ॥
तस्य देवस्य तस्मिंस्तु शयनावर्चनादिकम्" ।

इति भोजवेवलिखितशयनतिथिक्रमवचनविरोधात् । तेन तिल-
स्तिथयो वैकल्पिकाः शयनादिकालास्तेषां च पथासंप्रदाय-
व्यवस्थेत्येव युक्तम् ।

चातुर्मास्यवतारस्मोऽप्याषाढशुक्लैकादशीद्वादशीपौर्णमासीषु
कर्कसंक्रान्तिदिने वा विकल्पेन कर्तव्यः ।

"एकादश्यां तु गृहीयात्संक्रान्तौ कर्कटस्य वा ।
आषाढ्यां वा नरो भक्त्या चातुर्मास्योदितं व्रतम्" ॥

इति सनत्कुमारवचनात्,

"आषाढशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा ।
चातुर्मास्यवतारस्मं कुर्यात्कर्कटसंक्रमे" ॥

इति वाराहवचनाच्च,

यदा कदाप्यास्मे समाप्तिः कार्तिकशुक्लद्वादश्यामेव कर्तव्या ।

“चतुर्द्विपि हि तन्वीर्णं चातुर्मास्यव्रतं नरः ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समापयेत्” ॥

इति वराहपुराण एवाभिधानात् ।

चतुर्द्धा एकादशीद्वादशीपौर्णमासीलंकास्तिष्वारब्धमित्यर्थः ।

मत्स्यपुराणे त्वनियमेनापि समापनमुक्तम्—“चतुरो षाषिका-
न्मासान् देवस्योत्थापनायधिः” इति । कार्तिकमाहात्म्ये चतुर्वशुप-
षासपूर्वकं पौर्णमास्यामुक्तम् । चातुर्मास्यव्रतारम्भश्च गुरुशुक्रमौल्या-
दावपि कर्तव्यः ।

तथा च बृहद्गार्ग्यः—

“न शैशवं न मौल्यं च शुक्रशुधौर्न वा तिथेः ।

अण्डत्वं चिन्तयेद्वादी आनुर्मास्यविधौ नरः” ॥ इति ॥

तेन चातुर्मास्ये यत्किञ्चिदुक्तमवश्यं कर्त्तव्यम् । अत एव महाभारते—

“आषाढे तु सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः ।

चातुर्मास्यव्रतं कुर्याद्यत्किञ्चिन्नियतो नरः” ॥ इति ॥

चातुर्मास्यव्रतानि च व्रतकाण्डादिषु द्रष्टव्यानि ।

आषाढे भाद्र ऊर्जे च प्रस्थापावर्त्तजागराः ।

कार्याः शुक्लैकादशीषु रात्रिसंध्यादिनेष्वपि ॥

यद्वा तन्मासतन्पक्षगतासु द्वादशीष्वमी ।

मैत्रश्रवणरेवत्यादिममथान्त्यमागकैः ॥

शुक्लासु केवलक्षैर्वाप्यलाभे सर्वथा तु मैः ।

योगस्य द्वादशीष्वेते कार्यास्तित्थ्यन्तरेष्वपि ॥

तत्तन्मन्त्रभागेषु निशासंध्याधनादरात् ।

यदा निशादेरन्ध्रं द्वादशीपूक्तभांशकैः ॥

योगोऽन्यभांशैरेवान्यतिथौ तत्तद्दरौ तदा ।
 सायं प्रस्वापबोधौ वा शुच्यूर्जस्तितपर्वणोः ॥
 एकादश्यां शुचौ शुक्ले हरौ पर्वणि संक्रमे ।
 चातुर्मास्यव्रतारम्भः समाप्तिस्तूर्जशुक्ले ।
 हरौ पर्वणि वा कार्या प्रबोधस्य दिनेऽपि च ॥

इति संप्रहः ।

* इति विष्णोः शयनादिनिर्णयः *

अथ श्रवणद्वादश्यादिविवेचनम् ।

अथ श्रवणद्वादश्यास्तदितरमहाद्वादशीनां च निर्णयः । तत्र
 द्वादश्या अल्पश्रवणयोगेऽपि श्रवणद्वादशीयोगप्रयुक्तमुपवासादि
 भवत्येव । न तूपवासकर्मकालभूताहोरात्रोभयभ्यासये तदुभयस्पर्शाद्य
 बोध्यानुदयपर्यन्तत्वमस्तसयपर्मन्तत्वं वा तद्योगस्यापेक्षितम् ।
 * तदुक्तं मत्स्यपुराणे—

“द्वादशी श्रवणस्पृष्टा कृत्स्ना पुण्यतमा तिथिः ।

न तु सा तेन संयुक्ता तावत्येव प्रशस्यते” ॥ इति ॥

“यावती तेन संयुक्ता तावत्येव प्रशस्यते” इति तावत्यां
 कर्तुं शक्यं यत्संगमस्नानपूजादानादि तदेव कुर्यान्न तूपवासादि,
 तदपि च तद्योगकाल एव कुर्यान्न तु तत्पूर्वोत्तरकालयोरित्यपिनेत्यर्थः ।
 श्रवणद्वादशीं प्रक्रम्य नारदीयेऽपि—

“तिथिनक्षत्रयोर्योगो योगश्चैव नराधिप ।

द्विकलो यदि लभ्येत, स ज्ञेयो ह्यष्टधामिकः” ॥ इति ॥

योगः शिवयोगादि शिवचतुर्दश्यादेः पुण्यतमत्वप्रयोजकः ।

यत्तु व्यतीपातवैधृत्यादेर्योगस्य तात्कालिकवचनं तन्मात्र-
प्रयुक्तवानादिविषयम् । “मुहूर्त्तमभ्यहोरात्रे” इत्यादिवचनाद्वाहिणी-
योगोऽपि भवणयोगवदेव । तेन नक्षत्रयोगप्रयुक्ततरमहाद्वादश्यादि-
भूपवासे उदयातुदयपर्यन्तोऽस्तमयपर्यन्तो वा नक्षत्रयोगोऽभ्य-
स्यमपेक्षितः । “तिथिनक्षत्रयो” रिति वचनस्य बहुनिषन्धेषु भवण-
द्वादशीप्रकरणगतत्वाभिधानेन तन्मात्रविषयत्वात् ।

केचित्त्वस्य सामान्यवचनत्वमङ्गीकृत्य भवणरोहिणीयोगवद-
व्येनापीतरनक्षत्रयोगेनापि सकलायास्तिथेः पुण्यत्वमिच्छन्ति । तत्र
भवणरोहिणीविषयस्य पुनर्वचनस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् ।

तत्र या तावदेकस्मिन्नेव दिने भवणयोगवती शुद्धा शुद्धाधिका
वा विज्ञा विज्ञाधिका वा तस्यां संवेद एव नास्ति । यदा विज्ञा-
धिकाया दिनद्वयेऽपि भवणयोगस्तदैकादशीयुता ग्राह्या ।

“द्वादशी भवणरूपृष्टा रूपृष्टेकादशी यदा ।

स एव वैष्णवो योगो विष्णुशृङ्खलसंहितः ।

उपोष्य विधिघटनं नरः संक्षीणकिल्बिषः ।

प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभाम्” ॥ इति ॥

मास्यपुराणवचनात् ।

तन्त्रेण च तदैकादशीद्वादशीप्रयुक्तमुपवासद्वयम् । तत्रैव यदा
भवणमेकादशी रूपृष्टा द्वादशी रूपृशति. तदातिप्राशस्त्यमुक्तं
भारदीये—

“संरूपृश्यैकादशीं राजन् द्वादशीं यदि संरूपृशेत् ।

भवणं ज्योतिषां श्रेष्ठं ब्रह्महत्यां व्यपोहति” ॥ इति ॥

यदा तु शुद्धाधिकाया दिनद्वयेऽपि भवणयोग उत्तरदिन एव
चोदयकालीनः सः, तदोत्तरा ग्राह्या । “उदयव्यापिनी ग्राह्या भवण-
द्वादशी व्रते” इति वृहन्नारदीयवचनात् । एतस्य च शुद्धाधिकाविषये

सावकाशत्वाच्च पूर्वविषये प्रवृत्तिः । तेन विद्वाधिकायामुत्तरदिने
उदयकालीनश्रवणयोगेऽपि पूर्वस्या एव ग्रहणम् । अत एवाविरोधाच्च
शुद्धाधिकापूर्वदिनेऽप्युदयकालीनश्रवणयोगवती पूर्वैव । कृत्स्नकर्म-
कालव्याप्तिश्चात् ।

यदा तु द्वादश्याः श्रवणयोग एव नास्ति । एकादश्येव तु
तद्वतो तदा तस्यामपि श्रवणद्वादशीप्रयुक्तं व्रतं कर्त्तव्यम् ।

तदुक्तं नारदीये—

“यदा न प्राप्यते ऋतं द्वादश्यां वैष्णवं कचिन् ।

एकादशी तदोपोष्या पोषघ्नी श्रवणान्विता” ॥ इति ॥

विष्णुपुराणेऽपि—

“याः काश्चित्स्थिताः प्रोक्ताः पुराणा नक्षत्रयोगतः ।

तास्येव तद्व्रतं कुर्याच्छ्रवणद्वादशीं विना” ॥ इति ॥

श्रवणद्वादशीव्रतं तु द्वादश्याः श्रवणयुक्ताया अलाभेऽप्येका-
दश्यामपि तादृश्यां कर्त्तव्यमित्यर्थः । यथा च “जया च विजया
यैव जयन्ती पापनाशिनी” त्यभिधाय “पुराणश्रवणपुराणाद्यरोहिणी-
संयुतास्तथे” ति ब्रह्मयैवर्त्ते क्रमेण तासां लक्षणाभिधानाच्छ्रवणयुक्ता
द्वादशी विजयसंज्ञा । तथा तादृश्या अलाभे तादृश्याकादश्यपि ।

“एकादशी यदा शुक्ला श्रवणेन समन्विता ।

विजया सा तिथिः प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा” ।

इति भविष्योत्तरात् । किन्तु तदा तदुक्तप्रकारविशेषेण पूजादि
कर्त्तव्यम् । विद्वाधिक्येऽपि चोत्तरदिने श्रवणयोगाभावे तादृशी
दशमीविद्वापि ग्राह्या ।

“दशम्यैकादशी यत्र सा नोपोष्या भवेत्तिथिः ।

श्रवणेन तु संयुक्ता सा शुभा सर्वकामदा” ॥

इति बह्निपुराणात् । तत्रापि चैकादश्युपवासस्तेन सह तन्त्रमेव ।

यद्यपि च भविष्योत्तरे नारदीयविष्णुपुराणवच्छ्रवणयुक्तद्वादश्य-
लाभविषयत्वं तादृश्यैकादश्या न प्रतीयते । किन्तु तद्भागेऽपि
स्वतन्त्रमिदमप्येकं व्रतमिति । मदनरत्नादावपि तथैवोक्तम् । पारणादिने
च श्रवणापेक्षया द्वादश्याधिक्ये श्रवणमुल्लङ्घ्य द्वादशीमध्य एव
पारणम्, न तु द्वादश्यन्तं प्रतीक्ष्य । द्वादश्यास्तत्रानुपोष्यत्वात् ।
द्वादश्यपेक्षया श्रवणाधिक्ये चोपोष्यं श्रवणमतिलङ्घ्य त्रयोदश्यामपि
पारणम् ।

“पारणां तिथिवृद्धौ तु द्वादश्यामुद्धुसंक्षयात् ।

उद्धुसृद्धौ त्रयोदश्यां तत्र दोषो न विद्यते” ।

इति बह्निपुराणवचनादिति च पारणान्तिर्णयः कृतः ।

तथापि नारदीयाद्येकवाक्यतया तत्रापि तादृशद्वादश्यलाभविषय-
त्वमेव तादृशैकादश्या द्रष्टव्यम् । लाघवात् । पूजादिप्रकारभेदोपवेशस्तु
अवगन्तीयदुपपन्नः । पारणाविषयं बह्निपुराणं च विष्णुशृङ्गलविषयं
शुद्धाधिकाधिक्यं वा भविष्यति ।

“यथा व्युष्टिः समाख्याता एकादश्या मया तथ ।

पृथगेव समाख्याता द्वादशी श्रवणान्विता” ॥

इति भविष्योत्तरवचनं तु व्युष्टिप्रवृत्त्यात्फलभेदाभिप्रायं न व्रतस्वरूप-
भेदाभिप्रायम् ।

यदा चैकादशीश्रवणद्वादश्युपवासौ दिनभेदेन प्राप्तस्तदा
शक्तेन द्वयमपि कर्तव्यम् ।

तदुक्तं भविष्योत्तरे—

“एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीमभ्युपोषयेत् ।

न तत्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवतं हरिः” ॥ इति ॥

“पारणान्तं व्रतं श्रेयं व्रतान्ते विप्रभोजनम् ।
असमाप्ते व्रते पूर्वं नैव कुर्याद्व्रतान्तरम्” ।

इति विष्णुधर्मोत्तरोक्तस्य पारणारूपाङ्गविधेस्तस्मिन् कृतं
व्रतान्तरारम्भनिषेधविधेर्वा लोपो बाधो न स्यादुभयोरेकदेवत्यत्वा-
दित्यर्थवादः । प्रधानत्वेन काम्यत्वेन निरवकाशत्वेन च पारणाङ्ग-
बाधस्य व्रतान्तरोपक्रमस्य च चतुर्थोपश्रव्यादादिव न्यायप्राप्तत्वेन
विधिबाधप्रसक्तोः । तत्समाधानानपेक्षयात् ।

यस्तु भवणद्वादश्यस्तरे उपक्रान्तकतिचिद्वर्षव्यापिभवणद्वादशी-
व्रतप्रयोग उपवासद्वयासामर्थ्यानिश्चयाच्च कृतप्रकृतैकादशीव्रतसंकल्पः
पञ्चासत्रासमर्थः स संकल्पितमेकादश्युपवासं विधाय भवणद्वादश्यां
सत्प्रयुक्तविष्णुपूजादि विधाय भुञ्जीत । संकल्पबाधप्रसङ्गाच्छेष-
विरोधप्रसङ्गाच्च ।

तदुक्तं भास्वपुराणे—

“द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु नक्षत्रं भवत्वं यदि ।
उपोष्यैकादशीं तत्र द्वादश्यां पूजयेद्भरिम्” ॥ इति ।

हरिपूजामेव कुर्यान्न तूपवासमित्यर्थः । उपवासकरणे तदङ्गहरि-
पूजायाः प्राप्तत्वादेव तद्विधिवैयर्थ्यात् ।

यस्तु तादृशः प्रागेव निधितोपवासद्वयासामर्थ्यः स काम्यं
नित्यस्य बाधकमिति न्यायेन भवणद्वादश्यामेवोपवासं कुर्यात् ।
तदुक्तं नारदीये—

“उपोष्य द्वादशीं पुण्यां वैष्णवर्षेण संयुताम् ।
एकादश्युद्भवं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
वाजपेये यथा यज्ञे कर्महीनोऽपि दीक्षितः ।
सर्वं फलमवाप्नोति अस्नातोऽप्यहुतोऽपि सन्” ॥ इति ।

दृष्टान्तेन वाचनिक इव न्याय्येऽपि बाधे प्रत्यवायो नास्तीति
ज्ञाप्यते । बाधपेक्षपर्यन्तं गमनं बहुदीक्षत्वात् ।

अथवाद्वादशीनिमित्तोपवासपारणं तु पारणादिने उभयानुवृत्ता-
नुभयान्त इति मुख्यः पक्षः । “तिथिरष्टगुणं हन्ती” त्यादिवचनात् ।
“अन्यत्तरान्त इति गौणः । “सांयोगिके” इत्यनेनोक्तस्य तस्य कालस्या-
न्यत्रोभयान्ततुल्यत्वेऽपि, अत्र—

“याः काश्चिन्निधयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः ।

श्रद्धान्ते पारणं कुर्याद्विना अथणरोहिणीम्” ॥

इति वचने अथणरोहिणीपर्युदासस्य अथणरोहिणीयोगनिमित्ते व्रते
उभयान्तपक्षस्य मुख्यत्वघोतनार्थत्वात् ।

न तु अत्र तिथ्यन्तोऽवश्यं प्रतीक्षणीयः । न तु नक्षत्रमात्रान्ते
पारणं कर्तव्यमित्येतादपरमिदम् । “भान्ते कुर्यात्तिथेर्वापि” इत्यादिभि-
र्घचनेनैकप्रधानेऽपि जयस्तीपारणविधानात्तद्विरोधापत्तेः । रोहिण्यंशे
तद्योगादुक्तप्रयोजनार्थत्वस्यैषोचितत्वादित्यादि सर्वं जन्माष्टमी-
प्रकरणं द्रष्टव्यम् ।

मवनरत्नादौ तु “जयन्त्यां नक्षत्रमात्रान्तपारणविधिवच्छ्रवण-
द्वादश्यां तदभावात्पर्युदासवशादत्र नक्षत्रमात्रान्ते पारणं न भवत्येव ।
किन्तुभयान्ते तिथिमात्रान्ते वै” रयुक्तम् ।

इयं च अथवाद्वादशीबुधवासरयुक्तातिप्रशस्ता ।

“अथवाद्वादशीयोगे बुधवारो यदा भवेत् ।

अत्यन्तमहती नाम द्वादशी सा प्रकीर्तिता” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनात् ।

भाद्रपदे सात्यन्तफलदा । तथा च स्कन्दपुराणे—

“मासि माद्रपदे शुक्ला द्वादशी भवणांन्विता ।
महती द्वादशी ज्ञेया उपवासे महाफला ॥
बुधभ्रवणसंयुक्ता सा चैव द्वादशी भवेत् ।
अत्यन्तमहती तस्यां दक्षं भवति चाक्षयम्” ॥ इति ॥

अत्र सङ्गमकानादि कर्त्तव्यम् ।

“ज्ञानं जप्यं तथा दानं होमः आर्खं सुरार्चनम् ।
सर्वमक्षयफलदं तस्यां भृगुकुलोद्भवः ॥
तस्मिन्दिने तु यः स्नातो यत्र कचन संगमे ।
स गङ्गास्नानजं राम फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
भयणे संगमाः सर्वे परव्युष्टिप्रदाः सदा ।
विशेषाद्द्वादशीयुक्ते बुधयुक्ते विशेषतः ॥

इत्यादिविष्णुधर्मोत्तरेऽभिधानात् ।

इतरमहाद्वादशीस्वरूपं च ब्रह्मवैवर्त्तेऽभिहितम्—

“उन्मीलनी वज्रुली च त्रिस्पृशा पक्षवर्द्धनी ।
जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ॥
द्वादश्योऽष्टौ महापुण्याः सर्वपापापहा द्विज ।
तिथियोगेन जायन्ते खतत्राश्रपरास्तथा ॥
नक्षत्रयोगात्प्रबलं पापं प्रशमयन्ति ताः ।
एकादशी तु संपूर्णा वर्द्धते पुनरेव सा” ॥

तद्युक्ता द्वादशीत्यर्थः ।

“उन्मीलनी भृगुध्रेष्ठ कथिता पापनाशिनी ।
द्वादश्यामुपवासस्तु द्वादश्यामेव पारलम् ॥
वज्रुली नाम सा प्रोक्ता इत्याद्युतविनाशिनी ।
अरुणोदय आद्या स्याद्द्वादशी सकलं दिनम् ॥
अन्ते त्रयोदशी प्रीतिस्त्रिस्पृशा सा प्रकीर्त्तिता” ॥

अथा एकादशी । अरणोदये सूर्योदये । “एकादशी द्वादशी च रात्रिगेष्वे प्रयोदशी । ग्रहस्पृक् तदहोरात्र” मिति पञ्चपुराणोऽहोरात्रे तिथित्रययोगस्योक्तत्वात् ।

“कुहुराके यदा वृद्धिं प्राप्ते पक्षवर्द्धनी ।

विहायैकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोषयेत्” ॥

इदमुपवासद्वयासमर्थे द्वादशीफलार्थिनं प्रति । श्रवणद्वादशीवत् ।

“पुण्यश्रवणपुण्याद्यरोहिणोसंयुतास्तथा ।

उपोषिताः समफला द्वादश्योऽष्टौ पृथक्पृथक्” ॥ इति ॥

पुण्याद्यं पुनर्वसुः । समस्वर्गादिकलाः । न तु कश्चिदासां मिथो विशेष इत्यर्थः । तत्र तिथिप्रयुक्तास्तु न कोऽपि संदेहः । श्रवणद्वादशी निर्णीतैव ।

नक्षत्रयोगप्रयुक्तेतरमहाद्वादशीप्रये सूर्योदयादारभ्य द्वितीय-
तत्पर्यन्तमस्तमयपर्यन्तं वा योगस्य सत्प्रमपेक्षितम् । “प्रातः
संकल्पयेद्विद्वानुपवासप्रतादिक” मित्युपवाससंकल्पस्य सूर्यो-
दयानन्तरकालत्वेनोपवासस्य आहोरात्रसाध्यत्वेन “योग्यस्य विहितः
कासः” “कर्मणो यस्य यः कालः” “दिवा रात्रौ व्रतं यच्च” त्यादि-
सामान्यवचनेभ्यः । श्रवणरोहिणीयोगवशात्पकालस्यापीतरनक्षत्र-
योगस्य प्रकृत्यै प्रमाणाभावात्, “तिथिनक्षत्रयोयोग” इत्यस्य-
प्रकरणाच्छ्रवणद्वादशीविषयत्वस्योक्तत्वात्,

“कृत्तिकादिभरण्यन्तं तारा वा धारसप्तकम् ।

सैते संयोगमात्रेण पुनन्ति सकलां तिथिम्” ॥

इति शङ्करगीतावचनविरोधाच्च । सामान्यविषयत्वेऽपि तस्य
रोहिणीश्रवणद्वादश्योरेषोपसंहारस्य युक्तत्वात् । तयोर्विशेषवचनात् ।
पारणं तु निर्णीतमेव ।

एताश्चाष्टावपि महाद्वादश्यः काम्या एव । नित्यत्वे प्रमाणा-
भावात् । फलध्वण्यश्च । एवं “एकादशीं भुक्त्वा” इत्यस्य तु विषय
उक्त एवेति नावेनापि नित्यत्वद्योतनम् ।

यत्तु—

“न करिष्यन्ति ये लोके द्वादश्योऽष्टौ ममाक्षया ।

तेषां यमपुरे वासो यावदाभूतसंज्ञवम्” ॥

इत्यकरणप्रत्ययव्यसोधकं पञ्चपुराणनाम्ना केनचिद्विहितं
वचनम् । तदतिवैष्णवग्रन्थेष्वप्यदर्शनादनाकरमेवेति ।

अल्पश्रवणयुक्तापि सकला द्वादशी शुभा ।

तत्रैकस्मिन्नेव दिने तद्योगे नास्ति संशयः ॥

दिनद्वयेऽपि तद्योगवती विज्ञाधिका यदि ।

एकादशीयुता प्राज्ञा या तु शुद्धाधिका तथा ॥

उत्तरैव भवेद्युक्ता श्रवणेनोदये रवेः ।

सैव प्राज्ञान्ययाः पूर्वैकादश्यामेव चेच्छ्रुतिः ॥

न द्वादश्यां तदाप्युक्तं श्रवणद्वादशीवतम् ।

एकादशीं द्वादशीं च शक्तस्त्वपवसेत्पृथक् ॥

प्रकान्तप्रकृतैकादश्युपवासोऽक्षमस्ततः ।

विष्णुपूजामेव कृत्वा द्वादश्यां भोजनं चरेत् ।

पूर्वमेवाक्षमः कामी द्वादशीमेव लङ्घयेत् ।

द्वयान्तेऽन्यतरान्ते वा तिथिमात्रान्त एव वा ॥

पारयेत्फलमारोऽत्र बुधे माद्रे विशेषतः ।

अन्यासु महतोष्णशुतासु द्वादशीषु तु ॥

दिने रात्रौ च तत्सत्त्वं मुख्यं केचिद्द्वयदा कदा ।

अक्षययोगेऽपि पूज्यत्वं जयन्तीवत्प्रवक्षते ॥

तिथियुक्तास्वसंज्ञेः काम्या अष्टावपि त्विमाः ॥

इति संग्रहः ।

इति धोरदुनायवाजपेययाजिरुतौ भवणद्वयस्यादिनिर्णयः ॥

अथ त्रयोदश्या विशेषविवेचनम् ।

अथ त्रयोदश्यां कश्चिद्विशेषः । शनिवारादियुक्तार्यां कांचिच्छुक्लः
त्रयोदशीमारभ्य संवत्सरं प्रतिपक्षत्रयोदशीषु शनिवारादियुक्तास्वेष
चतुर्विंशतिशुक्लत्रयोदशीषु वा कर्त्तव्यं यत्प्रदोषसमयशिवपूजनस्त-
भोजनात्मकं प्रदोषवर्तं तत्र प्रदोषव्यापिनीं त्रयोदशीं ग्राह्या ।
प्रदोषश्च “त्रिमुहूर्त्तं प्रदोषः स्याद्वायस्तं गते सती” त्युक्तः । तत्र
शिवपूजनस्य प्रदोषकालत्वम् ।

“ततस्तु लोहिते भानौ आत्वा सनियमो वर्त्तते ।”

पूजास्थानं ततो गत्वा प्रदोषे शिवमर्चयेत् ॥

इति स्कन्दपुराणे तद्व्यतयिधाबुक्तम् ।

नक्तभोजनस्य प्रदोषकालत्वं नक्तवक्तनिर्णये वक्ष्यते । तत्रान्यतर-
दिने प्रदोषव्याप्तौ तत्स्पर्शं वा सैव ग्राह्या । दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ
साम्येन तदेकदेशस्पर्शं वोत्तरा । “प्रातः संकल्पयेद्विद्वानुपवास-
प्रतादिक” मिति संकल्पकालमारभ्य सत्त्वात् ।

“सर्वे च तिथ्योरुभयोः प्रदोषव्यापिनी तिथिः ।

तत्रोत्तरत्र नक्तं स्यादुभयत्रापि सा यतः” ॥

इति आथालिखचनाम् ।

वैयर्थ्येण तदेकदेशस्पर्शं तदाधिक्यवती पूर्वोपि प्राप्ता ।
यदि देवपूजाभोजनपर्याप्तं तदाधिक्यम् । नो चेत्साम्यपक्षवदुत्तरैव ।
सायाह्न्यगौणतत्कालव्याप्तेरपि लाभात् । सायाह्न्यस्य च गौणं
तत्कालत्वं प्रदोषस्पर्शाभावे तत्र नक्तविधानादवगम्यते ।
तथा च स्कन्दपुराणे —

“प्रदोषव्यापिनी न स्याद्दिवा नक्तं विधीयते ।
आत्मनो द्विगुणा छायाः मन्दोभवंति भास्करो ।
तद्यत्नं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ।
एवं ज्ञात्वा ततो विद्वान् सायाह्ने तु भुजिक्रियाम् ॥
कुर्यान्नक्तव्रती नक्तफलं भवति निश्चितम्” ॥ इति ॥

तथा—

“मुहूर्तोऽनं दिनं नक्तं प्रषदन्ति मनीषिणः ।
नक्षत्रदर्शनाशक्तमहं मन्ये गणाधिप” ॥

इति भविष्यत्पुराणेऽपि नक्षत्रदर्शनोर्ध्वकालस्य “अहं मन्ये”
इत्युक्त्या मुख्यत्वं पूर्वार्द्धकस्य च गौणत्वमवगम्यते । दिनं नक्तं
नक्तव्रतयोर्म्यमित्यर्थः । नक्षत्रदर्शनादित्यत्रोर्ध्वमित्यध्याहारः, प्राप्येति
त्यब्लोपनिमित्ता वा पञ्चमी । अत एव च दिनद्वये प्रदोषस्पर्शाभावे-
ऽप्युत्तरैव । न चात्रैकभक्तादिवन्मुख्यकालेऽनुष्ठानम् । किन्तु
गौणकाल एव । “सायाह्ने तु भुजिक्रियाम्” मिति वचनात्तत्पूर्वस्य
च पूजादेरप्यपकर्षेण तत्रैव कर्तव्यत्वात् ।

भोवत्सद्वाद्दशीव्रतेऽप्येवमेव निर्णयः । तत्रापि “नरो वा यदि
वा नारी नक्तं संकल्प्य चेतसी” त्युपक्रमे “भाषाश्वं कामतोऽग्नीया-
द्रात्रौ विगतमत्सरः” इति चान्ते नक्तभोजनविधानात्, “प्रतीक्षेतागमं
भक्त्या गवां गोध्यानंतत्परः” इति वचनादगोष्ठागतासु संध्यायां
गोपूजाविधानात् । एवमेवंजातीयकेऽन्यत्रापि ।

अथ वारुणीविवेचनम् ।

पौर्णमास्यस्तचैत्रकृष्णत्रयोदशीं शतमिषायुता वारुणी । तत्र
गङ्गास्नानं महाफलम् । तथा च स्कन्दपुराणे—

“वारुणेन समायुक्ता मघौ कृष्णा त्रयोदशी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा” ॥ इति ॥

सैव शनिवारयोगे महावारुणी, शुभयोगयोगे महामहावारुणी
अधिकफला च । तथा च तत्रैव—

“शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता ।
गङ्गायां यदि लभ्येत कोटिसूर्यग्रहैः समा ।
शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतमिषां यदि ।
महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलमुद्धरेत्” ॥ इति ॥

यत्र त्रयोदश्यां क्षत्रियादीनां शतमिषायां च स्त्रीणां ज्ञान-
निषेधो जायतेति—

“त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्यां च विशेषतः ।
शूद्रविद्वक्षत्रियाः ज्ञानं नाचरेयुः कथञ्चन” ॥ इति,
“ज्ञानं कुर्वन्ति या नार्यश्चन्द्रे शतमिषां गते ।
सप्त जन्म भवेयुस्ता दुर्मगा विधवा ब्रुवम्” इति च ।

स यादृच्छिकदृष्टार्थज्ञानविषयः । अत एव हेमाद्री वचनम्—

“भोगाय क्रियते यत्तु ज्ञानं यादृच्छिकं नरैः ।
तद्विषिद्धं दशम्यादौ नित्वनैमित्तिके न तु” ॥ इति ॥

अत्र च संध्यारात्र्यादावपि योगे गङ्गास्नानं कर्तव्यमेव ।

रात्रौ ज्ञाननिषेधस्य—

“विवा रात्रौ च संध्यायां गङ्गायां च प्रसङ्गतः ।
ज्ञात्वाश्चमेधजं पुण्यं शृहेऽप्युद्धृततज्जले” ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणे,

“सर्वं एव शुभः कालः सर्वो देशस्तथा शुभः ।
सर्वो जनस्तथा पार्श्वं ज्ञानादौ जाह्नवीजले” ॥

इति भविष्यपुराणे च सामान्यत एव प्रतिप्रसङ्गात् । प्रसङ्ग-
लक्ष्येत्यर्थः । योऽपि महानिशायां ज्ञानादिनिषेधः, सोऽप्यत्र न
प्रवर्तते ।

“महानिशा तु विद्येया मध्यमे प्रहरद्वयम् ।
तत्र ज्ञानं न कर्त्तव्यं काम्यनैमित्तिकादृते” ॥

इति वैखलवचनात् ।

अत्र च वारुण्यादिशब्दैरेव तत्तन्मासतिथ्यादिसंग्रहेऽपि मासा-
दिशब्दैर्वारुण्यादियोगसंग्रहेऽप्यधिकरणत्वेन मासादीनां तत्त-
न्मासैर्निमित्तत्वेन च तत्तद्योगस्य वारुण्यादिशब्दैरुल्लेखः
ज्ञानादिसंकल्पवाक्येऽवश्यं कर्त्तव्यः ।

“मासपक्षतिथीनां च निमित्तानां च सर्वशः ।
उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभागभवेत्” ॥ इतिवचनात् ।

योगविशेषस्य वारुण्यादिसंज्ञाकरणस्य संकल्पाद्युपयोगित्वेनैव
सार्थक्याच्च । एवं दशहरायां दशयोगेषु केषांचित्किञ्चिद्योगा-
विनाभावादेव लाभसंभवेऽपि तेन तेन रूपेण सर्वेषां निमित्तत्वात्सर्वेषां
तेन तेन रूपेणोल्लेखः कर्त्तव्यः ।

● अथ शिवरात्रिनिर्णयः ●

तस्याश्च स्वस्य शिवस्यैऽभिहितम् ।

“तत्प्रभृत्ययं देवस्यै माघकृष्णचतुर्दशी ।

शिवरात्रिः समाख्याता प्रियेयं त्रिपुरद्विषः” इति ॥

तेन रात्रिशब्दस्य तिथिपरत्वाद्योगेन शिवव्रतयोग्यतिथिलाभा-
हृत्या च तद्विशेषलामासत्रयोगरूढोऽयं शिवरात्रिशब्दः ।

यस्तु कश्चिदुच्यतेऽपि केवलशिवरात्रिशब्दप्रयोगः । स लक्षणया ।
नक्षत्रादिशब्दवत् । अत एव प्राचुर्येण शिवरात्रिव्रतशब्द एव व्रते
प्रयुज्यते । तिथिविशेषसंज्ञाकरणप्रयोजनं च तेन शब्देन तां निर्दिश्य
तत्रोपवासपूजादिविधानं “शिवरात्रिमुपवेशयेत्” “शिवरात्रिं च
पूजाजागरणैर्नये” इत्यादि । अण्डत्वे पूर्वविद्धादिप्राकृत्यनियम-
विधानं च “जयन्ती शिवरात्रिश्चे” त्यादिशिवरात्रिव्रत उपवास-
पूजाजागरणात्मकप्रधानसमुदायरूपम् ।

“उपवासप्रभातेन बलादपि च जागरात् ।

शिवरात्रेस्तथा तस्यां लिङ्गस्यापि प्रपूजया ॥

अक्षयान् लभते भोगाच्चित्रसायुज्यमाप्नुयात्” ।

इति नागरखण्डेऽधिकारविधौ,

“स्वयं च लिङ्गमभ्यर्च्य सोपवासाः सजागरः ।

अज्ञानमपि निःपापो निषादो गजतां गतः” ॥

इति सहायखण्डे तदुन्नायके परकृत्यर्थवादे च अयाणामपि
श्रवणात् । एवं सति यत्र केवलसोपवासादिश्रवणं तत्रैतदप्युपलक्षितं
द्रष्टव्यम् ।

कञ्चित्पशकं प्रत्यनुकरूपत्वेनैकैकस्य द्वयोर्वा भवणम् ।

“अथवा शिवरात्रि च पूजाजागरणैर्नयेत् ।

कञ्चित्पुण्यविशेषेण व्रतहीनोऽपि यः पुमान् ॥

जागरं कुरुते तत्र स रत्नसमतां व्रजेत्” ।

इत्यादिष्वथवादिशब्दभ्रमणात् ।

जन्माष्टमीव्रतवच्चैवमपि व्रतं नित्यं कार्म्यम् । शीघ्रादियुक्त-
वाक्यात्कलभ्रमणाच्च । तद्वदेव च चतुर्दश्या रात्रिमात्रसत्त्वेऽपि
त्रयोदशीवेधो भवत्येव । न तु तिथ्यन्तरवद्दिवाप्रवेशस्यावश्यकता ।
अत्रापि रात्रावेव पूजादिधिधानात् ।

“निशि ज्ञमन्ति भूतानि शकयः सुलभयतः ।

अतस्तस्यां चतुर्दश्यां सस्यां तत्पूजनं भवेत्” ॥ इति ॥

तत्र निशीयादूर्ध्वमप्यनुवर्त्तमानया त्रयोदश्या युक्ता चतुर्दशी
निशीयायोगिन्यपि परैवोपोष्या ।

“माघासिते भूतदिनं हि राजन्

उपैति, योगं यदि पञ्चदश्या ॥

जयाप्रयुक्तां न तु जानु कुर्यात्

शिवस्य रात्रिं प्रिक्तकुच्छिन्नस्व” ॥

इति हेमाद्रिमाधवाद्युदाहृतपुराणवचनात् ।

दिनरात्र्युभययोगलाभाद्रात्रियोगस्यापि भूयसो लाभः ।
जयाया त्रयोदश्या अर्कवैद्य युक्तमित्त्वभिधानात्पूर्वैद्युत्त्रयोदश्या
भूयोरात्रिव्याप्तिप्रतीतेः । इत्यथा पूर्वैद्युदेव निशीययोगिनी,
दिनद्वयेऽपि तादृशी, पूर्वैव माह्या ।

“जन्माष्टमीः कन्दमणीः शिवरात्रिश्चतुर्दशी ।

एता पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥

जम्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ।
पूर्वविज्ञैव कर्त्तव्या तिथिमान्ते च पररणम् ॥
भाषणी दुर्गनवमी तथा दूर्वाष्टमी च या ।
पूर्वविज्ञा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम् ॥
जयन्तो शिवरात्रिश्च कार्ये भद्राजयान्विते ।
माघफाल्गुनयोर्मध्ये या स्याच्छिवचतुर्दशी ॥
अनङ्गेन समायुक्ता कर्त्तव्या सा सदा तिथिः” ।
इत्यादिस्कन्दपुराणादिवचनेभ्यः ।

तत्र सूर्यास्तमारभ्य सत्त्वे—

“आदित्यास्तमये काले अस्ति खेद्या चतुर्दशी ।
तद्वात्रिः शिवरात्रिः स्यात्सा भयेदुत्तमोत्तमा ॥
त्रयोदशी यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाणतः ।
आगरे शिवरात्रिः स्यान्नृपि पूर्णा चतुर्दशी ॥
प्रदोषव्यापिनी प्राह्या शिवरात्रिश्चतुर्दशी ।
रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपोषयेत्” ॥

इत्यादीनि कामिकशिवरहस्यादिवचनाभ्यन्युपोद्भूतानि । “रात्रौ जागरणं यस्मा” इति हेतुवशात्प्रदोषशब्दोऽपि रात्रिमात्रपरः । प्रदोषासद्वेऽपि रात्रिर्व्याप्तिमात्रभूयस्त्वे—

“माघमासस्य कृष्णयां चतुर्दश्यां सुरेश्वर ।
अहं यास्यामि भूपृष्ठे रात्रौ नैव दिवा कलौ ॥
लिक्केषु च समस्तेषु खरेषु स्थावरेषु च ।
सकमिष्याम्यसंदिग्धं वर्षपापविशुद्धये ॥
तस्माद्वात्रौ हि मे पूजां यः करिष्यति मानवः ।
मन्त्रैरेतैः सुरश्रेष्ठ विपाप्मा स भविष्यति ॥

निशि भ्रमन्ति भूतानि” इत्यादीनि जागरणशब्दादिवचनाभ्यन्युपोद्भूतानि ।

अत्र दिनद्वये निशीथयोगे परेद्युः । प्रदोषनिशीथोभयव्याप्ति-
स्माभात् ।

“संकल्पकालमारभ्य सत्त्वादहोरात्रोभययोगाच्च परैद्योपोध्या”
इति माधवः । तिथितत्त्वेऽप्येवमेव । तत्रैतावती पूर्वविज्ञाप्रहणे
उपपत्तिः ।

“अर्द्धरात्रात्पुरस्ताद्योजयस्योगो यदा भवेत् ।

पूर्वविज्ञैव कर्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः” ॥

इति पञ्चपुराणवचनमीदृश एव विषये पूर्वाविधानार्थम् । अन्ततः
सर्वत्रापि पूर्वविज्ञाविधायकानि प्रागुक्तानि ।

“महतामपि पापानां दृष्टा वै निष्कृतिः पुरा ।

न दृष्टा कुर्वतां पुंसां कुह्युक्तां तिथिं त्विमाम्” ॥

इति स्कन्दपुराणीयामाघास्यायुक्तानिवेधश्चैतादृश एव विषये
सार्थकः । पूर्वस्या एव निशीथव्याप्तौ पूर्वाग्रहणस्य—

“माघकृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि ।

शिवसिङ्गतयोद्धतः कोटिसूर्यसमप्रभः ॥

तत्कालव्यापिनी प्राह्णा शिवरात्रिव्रते तिथिः ।

अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी ॥

तत्तिथावेव कुर्वीत शिवरात्रिव्रतं व्रती ।

अर्द्धरात्रयुता यत्र माघकृष्णचतुर्दशी ॥

शिवरात्रिव्रतं तत्र सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।

पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा महानिशि चतुर्दशी ॥

व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्याद् व्रतं नरः” ।

इत्यादिनारदीयेरानसंहितादिवचनैरेद्योत्तरस्या एव तद्व्या-
प्तावुत्तराग्रहणस्येव सिद्धत्वात् ।

न च तत्र निशीथव्याप्तिवचनैः पूर्वस्या इव प्रदोषव्याप्तिवचनै-
रुत्तरस्या अपि प्राप्तौ पूर्वान्वयमार्थत्वेन तद्विधयोऽर्थवन्त एवेति
वाच्यम् । “रात्रौ जागरणं यस्मा” इति हेतुभिर्देशवशात्समस्तरात्रि-
व्याप्तेर्वा विवक्षयैव तत्र प्रदोषव्याप्त्यभिधानात् । निशीथरात्र्योरिव
प्रदोषस्य लिङ्गप्रादुर्भावपूजाकालस्थयोरभावात्तत्स्वरूपस्याविवक्षि-
तत्वात् । महानिशापि “महानिशा” द्वे घटिके रात्रेर्मध्यमयामयो”
इति देवलोक्तेरर्द्धरात्ररूपैव ।

किंच, “अर्द्धरात्रात्पुरस्ता” इति वचने “पूर्वविद्धैव”
इत्युत्तरविद्वाननियतं कादेवकारादुत्तरविद्धत्याः प्रसक्तिर्गम्यते ।
सा चोभयत्र निशीथयोग एव संभवति । न तु पूर्वत्रैव तस्मिन् ।
एवं निषेधवशादपि ।

यवापि “पूर्वविद्धैव” इत्येवकारः “आग्नेरप्येष मनोता कार्या”
इति वत् न तु स कार्येत्येवमर्थकः । तदापि पूर्वस्या अकर्तव्यस्य-
प्रसक्तिरप्युभयत्र निशीथयोग एव । उत्तरस्या दिनरात्रियोगादि-
षट्पदगुणलाभादिति स एव तस्य विषयः ।

किंच, सर्वत्रापि पूर्वोत्तरविद्वाननियमः कालव्याप्तिशास्त्रानियेय-
विषय एवेत्युक्तम् । तेनात्र दिनद्वये निशीथयोगे “माघासिते”
इति वचनेनोत्तरस्या विधानात्परिशेषादुभयदिननिशीथयोगविषयतैव
पूर्वविद्वाननियमधिधेयुक्तेति ।

यच्च प्रतिमासकृष्णचतुर्दशीषु—

“आदौ मार्गशिरे मासि दीपोत्सवदिनेऽपि वा ।

शुद्धीयान्माघमासे वा द्वादशैवमुपोषयेत्” ॥

इत्यादिस्कन्दपुराणादिवचनैः पूजोपवासजागरणात्मकमेव
काम्यशिवरात्रिर्न त्रिंशत् विहितम् । तस्यापि प्रतिग्रामं पूजाया जागरणस्य

च विधानात्सकलरात्रिसाध्यत्वाद्गुरात्रिव्यापिन्यामनुष्ठानमुचितमिति
तत्राप्ययमेव निर्णयः पर्यवस्यति ।

रात्रिव्याप्तिसाम्ये तु—

“रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्त्तव्या संमुखी तिथिः ।

अन्येषु व्रतकल्पेषु यथोद्दिष्टामुपावसेत्” ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनात्पूर्वस्यामनुष्ठानम् । येषां मते प्रदोष-
व्याप्तिरपि निर्णायिका, तेषामुत्तरस्यामिति ।

अस्याश्च रविभौमान्यतरवारयोगे शिवयोगयोगे च प्रशस्ततरत्वं
प्रशस्ततमत्वं च स्कन्दपुराणे वर्णितम्—

“माघकृष्णचतुर्दश्यां रविचारो यदा भवेत् ।

भौमो वाथ भवेद्देवि कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ।

शिवयोगस्य योगे च तद्भवेदुत्तमोत्तमम्” ॥ इति ॥

तथा—

“त्रयोदशी कलाप्येका मध्ये चैव चतुर्दशी ।

अन्ते चैव सिनीवाली त्रिस्पृश्यां शिवमर्चयेत्” ॥

इति वचनात्त्रिस्पृशापि प्रशस्ता ।

पारणं चैतद्व्रतसम्बन्धि स्कन्दपुराणे एव तिथ्यन्ते तिथिमध्ये
च विहितम् ।

“कृष्णाष्टमी स्कन्दपष्टी शिवरात्रिचतुर्दशी ।

पराः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत्” ॥ इति ॥

“उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां च पारणम् ।

कृतैः सुकृतलक्षैश्च लभ्यते वाधवा न वा ॥

ब्रह्मा स्वयं चतुर्वक्त्रैः पञ्चवक्त्रैस्तथा हाहम् ।

शिष्ये शिष्ये फलं तस्य वक्तुं शक्नो न पार्यति ॥

ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।

संस्थितानि भवन्तीह भूतायां पारशे कृते” ॥ इति च ॥

तत्र—

“सा त्वस्तमयपर्यन्तव्यापिनी चेत्परंऽहनि ।

दियैव पारशं कुर्यात्पारणाद्यैव दोषभाक्” ॥

इति शिवरात्रिप्रकरणपठितकाजादर्शादिलिखितवचनात् “अन्यसि-
ध्यागमो रात्रा” वित्यादिपूर्वलिखितसामान्यवचनाच्च तिथ्यन्तं मतीक्ष्य
विद्या पारणस्य कर्तुं शक्यत्वे तिथ्यन्ते, नो चेत्तिथिमध्य पर्येति
व्यवस्था ।

माघमेन तु “यामग्रयोर्द्वागमिन्याम्” इतिवचनानुसाराद्व्य-
वस्थोक्त । सा भूलादर्शनाच्चाहृते” त्युक्तम् ।

अथ शिवरात्रिव्रतपद्धतिः ।

शिवरात्रिव्रतानुष्ठानप्रकारश्च यद्यपि पुराणभेदेन नानाविधोऽस्ति ।
तथापि शिवरहस्यादिसम्प्रदायी संक्षिप्तस्तावत्प्रदर्शयते ।

“विना भस्मत्रिपुरङ्गेषु विना रुद्राक्षमालया ।

पूजितोऽपि महादेशो न ह्याप्तस्य फलप्रदः ॥

तस्मान्मृदापि कर्तव्यं ललाटे च त्रिपुरङ्गकम्”

इति लिङ्गपुराणादृतत्रिपुरङ्गरुद्राक्षो जन्माष्टमीव्रतवत्कालोत्ते-
पर्यन्तं विधाय शिवप्रीतिकामः—

“शिवरात्रिव्रतं श्वेतकरिष्येऽहं महाफलम् ।

निर्विघ्नमस्तु मे चात्र त्वत्प्रसादाज्जगत्पते ॥

चतुर्दश्यां निराहारो भूत्वा शम्भो परेऽहनि ।
भोक्ष्येऽहं भुक्तिमुक्त्यर्थं शरणं मे भवेत्स्वर” ॥

इति पठित्वा जलमुत्सृजेत् । ततो नित्यकृत्यं विधाय रात्रौ प्रथमप्रहरे अथ शिवपूजां करिष्य इति संकल्प्य पूर्वप्रतिष्ठित एव लिङ्गेऽप्रतिष्ठिते वा पूर्ववत्तदानीमेव प्राणप्रतिष्ठां विधाय पार्थिवलिङ्ग-पूजाप्रकारेण भूतशुद्ध्यादिपूर्वकं पञ्चाक्षरादिमूलमन्त्रेण वैदिकमन्त्रेण पौराणमन्त्रैः प्रणवादिचतुर्थीतमोऽन्तशिवनाम्ना वा आवाहनादिपूर्वोक्तोपचारैः पूजयेत् ।

तत्रविशेषः—ॐ ह्रीं ईशानाय नम इति प्रथमप्रहरे तुर्धनेन कपनम् ।

“शिवरात्रिग्रतं देव पूजाजपपरायणः ।
करोमि विधिवद्दत्तं गृहाणार्घ्यं महेश्वर” ॥

इत्यर्घ्यदानं च । ततस्तन्मन्त्रजपेन तत्कथाभषणादिभिर्वा जागरणम् ।

“तद्बुद्धानं तज्जपः क्लानं तत्कथाभषणादिकम् ।
उपवासकृतां ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः” ॥

इति सामान्यवचनात् ।

द्वितीयप्रहरे—ॐ ह्रीं अघोराय नम इति ध्या कपनम् ।

“नमः शिष्याय शान्ताय सर्वपापहराय च ।
शिवरात्रौ द्वादश्यार्घ्यं प्रसीद उमया सह” ॥

इति चार्घ्यदानम् ।

तृतीये—ॐ ह्रीं वामदेवाय नम इति धृतेन कपनम् ।

“दुःखदारिद्र्यशोकेन दग्धोऽहं पार्वतीपते ।
शिवरात्रौ द्वादश्यार्घ्यमुमाकान्तं गृहाण मे” ॥

इत्यर्घ्यदानम् ।

चतुर्थे—ॐ सद्योजाताय नम इति मधुना क्षणम् ।

“मया कृतान्यनेकानि पापानि हृद शङ्कर ।

शिवरात्रौ द्वास्थ्यर्घ्यमुमाकाम्त गृहाण मे ॥

इत्यर्घ्यदानम् ।

एवं मूलमन्त्रजपादिना रात्रिमतिवाह्य प्रभाते—

“अधिष्णेन व्रतं देव त्वत्प्रसादात्समापितम् ।

क्षमस्व जगतां नाथ त्रैलोक्याधिपने हृद ॥

यन्मयाद्य कृतं पुण्यं तद्दुष्टस्य नियेदितम् ।

त्वत्प्रसादान्महादेव व्रतमद्य समर्पितम् ॥

प्रसन्नो भव मे श्रीमान् सद्गतिः प्रतिपाद्यताम् ।

त्वष्टालोकनमात्रेण पथिन्नोऽस्मि न संशयः” ॥

इति व्रतं समर्पयेत् ।

परदिने यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयित्वा—

“संसारक्लेशदग्धस्य व्रतेनानेन शङ्कर ।

प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव” ॥

इति प्रार्थ्य बन्धुभिः सह पारणं कुर्यादिति ।

एतस्योद्यापनं प्रतिमासशिष्यरात्रिव्रतप्रकारस्तदुद्यापनविधिश्च

व्रतकाण्डेषु द्रष्टव्यः ।

यदा तु—

“आयुष्मान्बलवान् श्रीमान् पुत्रवान्धनवान्सुखी ।

वरमिष्टं लभेच्छिङ्गं पार्थिवं यः समर्चयेत् ॥

तस्मात्तु पार्थिवं लिङ्गं ज्ञेयं सर्वार्थसाधकम् ।
 मृद्गस्मगोशकृत्पिण्डं ताम्रकांस्यमयं तथा ।
 कृत्वा लिङ्गं सकृत्पूज्य वसेत्कल्पयुतं दिवि ।
 वार्धं वित्तप्रदं लिङ्गं स्फाटिकं सर्वकामदम् ।
 तर्मदागिरिजं ध्रेष्ठमप्यदपि हि लिङ्गवत् ।
 कृत्वा पूजय विभेन्द्र लप्स्यसे चेदितं फलम्” ॥

इत्यादिनन्दिभविष्यपुराणादिवचनवशात्पार्थिवलिङ्गे शिवपूजा
 क्रियते ।

तदा—

“मृदाहरणसंघट्टप्रतिष्ठाङ्गानमेव च ।
 कूपनं पूजनं चैव विसर्जनमतः परम् ॥
 हरो महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक् ।
 पशुपतिः शिवश्चैव महादेव इति क्रमात्” ॥

इतिदेवीपुराणवचनान्मृदाहरणादयः सप्त पदार्थाः प्रणवादि-
 चतुर्थीनमोऽन्तहरादिनामभिः सप्तभिः कर्तव्याः ।

अन्ये तूपधाराः—

“गोभूहिरण्यवस्त्रादिवलिपुष्पमिवेदने ।
 ज्ञेयो नमः शिवायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ॥
 सर्वमन्त्राधिकश्चायमोङ्काराद्यः षडक्षरः” ।

इति नन्दिपुराणवचनात् ॐ नमः शिवायेत्यनेन ।

“तल्लिङ्गैः पूजयेन्मन्त्रैः सर्वदेवान्पृथक्पृथक् ।
 ध्यात्वा प्रणवपूर्वं तु तन्नाम्ना सुसमाहितः” ॥

इतिष्वनाद्वैदिकेनागमिकेन वा मन्त्रेण येन केनचिन्नाम्ना वा ।

तथायमनुष्ठाने विशेषः । ॐ हराय नमः इति मृदमाहृत्य फशकी-
टाक्षपनयनेन शोधितायां तस्यां शुचिजलप्रक्षेपेण ॐ महेश्वराय
नम इति संघट्टनं कृत्वा तेन पिण्डेन—

‘अक्षादल्पपरिमार्णं न लिङ्गं कुञ्चिच्चरः ।

कुर्वीताङ्गुष्ठुतो ह्रस्वं न कदाचित्समाचरेत्’ ॥

इति वचनादशीतिरक्तकामिनादक्षादधिकपरिमाणमङ्गुष्ठाधिकोऽर्च्यं च
लिङ्गं कृत्वा ॐ शूलपाणये नमः, शिव इह सुप्रतिष्ठो भवेति प्रतिष्ठाप्य—

‘ध्यायेन्निधं महेशं रजनगिरिनिभं चारुचन्द्रायनं

रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गं परशुभृगशराभीतिहस्तं प्रसन्नम् ॥

पद्मासीनं समन्तास्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानं

विश्वाद्यं विश्वघोरं निखिलमयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम्’ ॥

इति ध्यात्वा, ॐ पिनाकधृये नमः, शिव इहागच्छेश्यायाहनं
कृत्वा, ॐ पशुपतये नम इति शुद्धादकेन संस्त्राप्यान्धाञ्च स्वर्गस्त्रापन-
पूर्वभाविनस्तदुत्तरभाविनश्च पाद्यार्घ्यं वस्त्रगन्धादीनुपचारान्
शिवाय नम इति विसर्जनपर्यन्ताम्कुर्यात् ।

ततो—

‘मूर्त्तपोऽष्टौ शिवस्यैताः पूर्वोदिक्रमयोगतः ।

आगतेष्वन्ताः प्रपूज्यास्तु येषां लिङ्गं शिष्यं यजेत्’ ॥

इति भविष्यपुराणोक्तमष्टमूर्त्तिपूजनं “न प्राचीमग्रतः शम्भो-
रिति रुद्रायामले निवेद्याहु ‘देवाग्रे स्वाम्य चाप्यग्रे प्राची प्रोक्ता
शुरूकमै’ रित्यागिमिकीं प्राचीमनादृत्य प्राच्यैशान्यादिक्रमेणा-
ग्नेयीपर्यन्तं घामावर्त्तेन कुर्यात् । ॐ शर्वाय क्षितिमूर्त्तये नमः,
ॐ भवाय जलमूर्त्तये नमः, ॐ रुद्राय अग्निमूर्त्तये नमः, ॐ उग्राय
वायुमूर्त्तये नमः, ॐ भीमायाकाशमूर्त्तये नमः, ॐ पशुपतये

यजमानमूर्त्तये नमः, ॐ महादेवाय सोममूर्त्तये नमः,
ॐ ईशानाय सूर्यमूर्त्तये नमः इति । ततस्तोत्रादिना स्तुत्वा नमस्कृत्य
ॐ महादेवाय नम इति घिसर्जयेदिति ।

शिवपूजायां च विल्वपत्राणि धूसूरपुष्पाणि खातिफलदानि ।

“धुत्तरकैस्तु यो लिङ्गं सकृत्पूजयते नरः ।
सङ्गोलक्षफलं प्राप्य शिवलोके महीयते ॥
विल्वपत्रैरखण्डैश्च यो लिङ्गं पूजयेत्सकृत् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥
सर्वकामप्रदं विल्वं दारिद्र्यस्य विनाशनम् ।
विल्वपत्रात्परं नास्ति येन तुष्यति शङ्करः ॥
शुष्कारयपि च पत्राणि धीवृक्षस्य सदैव हि” ।

इत्यादिमविष्यस्कान्धादिष्वचनात् ।

यच्च शिवाय समर्पितं पुष्पनैवेद्यादि तन्म्रसाद्रूपेण विष्णुनिवे-
दितयत् स्वयं नोपयोज्यम् । “रूपद्रा वृद्धस्य निर्माल्यं सपासा
आप्लुतः शुचि” इति कालिकापुराणे,

“अग्राह्यं शिवनैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।
शालग्रामशिलारुपशार्त्तसर्वं याति पवित्रताम्” ॥

इति परिशिष्टे.

“दत्त्वा नैवेद्यवस्त्रादि नावृद्धीत कदाचन ।
त्यक्तं यच्छिवमुद्दिश्य तदादाने न सत्फलम्” ॥

इति च भविष्ये निषेधात्,

“निर्माल्यं यो हि मङ्गकृत्या शिरसा धारयिष्यति ।
अशुचिर्भिन्नमर्यादो नरः पापसमन्वितः ॥
नरके पच्यते घोरे तिर्यग्योनी च संभवेत् ।

ब्रह्मशुचि शुचिर्भूत्वा निर्मलं यस्तु धारयेत् ॥

तस्य पापं महच्छीघ्रं नाशयिष्ये महाव्रतम् ॥

इति स्कन्दपुराणवचनादशुचिना तत्र ग्राह्यम् ।

किन्तु क्षानादिना शुचिनेति स्मार्त्तः । अपनीतं तत्र ग्राह्यमिति श्रीदत्तः । शिवदीक्षारहितैर्ज्योतिर्लिङ्गातिरिक्तस्य वा न ग्राह्यमिति शैवा इत्यलं प्रसङ्गागतेन ।

त्रयोदश्या त्रियामाहर्द्धादूर्ध्वमप्यनुयुत्तया ।

युक्ता निशीथायोगेऽपि परा शिवचतुर्दशी ॥

पूर्वेऽथुरेव तद्युक्ताहर्द्धयेऽपि तथाविधा ।

भूयो रात्रिजयायोगलाभात्पूर्वैव संमता ॥

दिनद्वयेऽप्यर्द्धरात्रे धर्तमाना परा शुभा ।

प्रदोषे च निशीथे च धृत्तेरिति तु माधवः ॥

रविभौमाम्यतरयुक्शिवयोगयुता तथा ।

उदितान्तिप्रशस्तेयं प्रतिमासासिता तु सा ॥

शुक्ररात्रियुता ग्राह्या साम्ये पूर्वैव संमता ।

यदि प्रतीक्ष्यतिव्यन्तं दिवा शक्यं तु पारणम् ॥

तदा तिथ्यन्तं पव स्यान्न चेसम्भय एव तत् ।

इति संग्रहः ।

इति श्रीमीमांसकसम्प्रदायस्थपतिरघुनाथवाजपेययाजिकृतौ शिवरात्रिनिर्णयः ।

अथैकभक्ततिथिविवेचनम् ।

अथैकभक्तादिषु तिथिनिर्णयः । यद्यपि कर्मकालव्याप्तियुग्म-
वचनार्थं तत्तद्विशेषवचनैश्चोपवासे यो ग्राह्यातिथिनिर्णयः
कृतस्तेनैकभक्तादिष्वपि स कृतशाय एव । तथापि तत्तत्कालपरिच्छेद-
पूर्वकं तत्र तत्र किञ्चिद्विशेषाभिधित्तया स एव योज्यते ।

तत्रैकभुक्तशब्दादेकभक्तशब्देऽपि भक्तशब्देन तत्साध्यभोजनलक्षणात् एकं द्वितीयभोजनाभावसहकृतभोजनमेकभक्तव्रतस्वरूपम् । तदपि च तत्कव्यपदेशान्ततो भिन्नं दिवैव । तस्य चाहर्भागविशेषः कालत्वेन धर्मविशेषश्च स्वरूपकथनव्याजेन स्कन्दपुराणेऽभिहितः ।

“दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तस्याद्विवैव हि” ॥ इति ॥

“नियमेन” इत्यस्य स पुरुषार्थनियमप्राप्तद्वितीयभोजननिवृत्तिरर्थः । यौगिकैकभुक्तनामधेयादेव तल्लभात् । व्रतपर्यायस्य नियमशब्दस्य तदनभिधायित्वाच्च । नापि व्रतस्मात्त्याङ्गत्वेन विहिता ब्राह्मचर्यादयः । सामान्यविधिनैव तल्लभात् ।

किन्तु—

“अद्यौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनः ।

द्वात्रिंशत् सृहस्थस्य ह्यमार्त्रं ब्रह्मचारिणः ॥

वक्त्रप्रमाणपिण्डश्च असेदेकैकशः पुनः” ।

इति व्यासोक्तनित्यभोजनगोचरतत्तदाश्रमग्राससंख्यामध्ये—

“दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तं तु तत्प्रोक्तं न्यूनं ग्रासत्रयेण तु” ॥

इति देवलोक्ता ग्रासत्रयन्यूनता ।

देषलवचने त्वगत्या सामान्यनियमाबुवादः । अतस्तदिति समाख्यानव्यपदेशप्रज्ञां रात्रिभोजननिवृत्तिं हेतुत्वेन परामृश्य सूर्यास्तमयपर्यन्तगौणकालविधिः ।

मुख्यकालस्वस्य “मध्याह्न्यापिनी ग्राह्या एकमके सदा तिथि”
रिति पञ्चपुराणवचनात्, “कर्मणो यस्व यः कालः” इति सामान्य-
शास्त्रसंवादिनो मध्याह्नः । सोऽपि न संपूर्णः । किन्तु “दिनार्द्ध-
समयेऽतीते” इति वचनमस्तदुत्तरभागः ।

मध्याह्नश्च पूर्वाह्नमध्याह्नपराह्णैस्त्रैश्च विभक्तस्य दिनस्य
पञ्चमुद्घर्त्तात्मको द्वितीयभाग एव ग्राह्यः । पूर्वोत्तरभागद्वयापेक्षया
मध्यमस्यैव मध्यशब्दाच्छ्रद्धं प्रतीतेः । “पूर्वाह्नमध्याह्नपराह्णसायाह्ण-
तुर्धाविभक्तस्य तु द्वितीयो भागः प्रातःसङ्क्रममध्याह्नापराह्णसायाह्णैः
पञ्चाधाविभक्तस्य तृतीयभागो वा विलम्बितप्रतीतिक इति स. न.
ग्राह्यः” इति हेमाद्रिः ।

तद्युक्तम् । सर्वेष्वेव मध्याह्नशब्दनेष्वनेन न्यायेन त्रैधावि-
भक्तदिनभागस्यैव ग्रहणप्रसङ्गे विधान्तरदिनभागतत्संज्ञाकरणस्या-
नर्थक्यप्रसङ्गात् । संज्ञाकरणस्य कार्यविनियोगार्थत्वात् । उक्तौ च
“पूर्वाह्नो वै देवानां मध्यदिनो मनुष्याणां पराह्णः पितॄणां” मिति-
वचनतुर्धापञ्चाधाविभागावपि गोभिलपराशराम्याम्—

“पूर्वाह्नः ग्रहं सार्द्धं मध्याह्नः ग्रहं तथा ।

आतृतीयादपराह्णः सायाह्नश्च ततः परम्” ॥ इति,

“लेखाप्रभृत्यादित्ये त्रिमुद्घर्त्तगते खौ ।

प्रातस्तु स स्मृतः कालो मागश्चाह्न स पञ्चमः ॥

सङ्क्रवस्त्रिमुद्घर्त्तस्तु मध्याह्नस्तत्समः स्मृतः ।

ततस्त्रयो मुद्घर्त्तास्तु अपराह्णोऽभिधीयते ॥

पञ्चमो दिनभागो यः स सायाह्न इति स्मृतः ।

यद्यदेतेषु विहितं तत्तत्कार्यं विज्ञानता” ॥ इति च ।

तेन पञ्चधाविभागे सार्द्धमुद्भृत्तार्त्तमकश्चतुर्द्धाविभागे किञ्चिद्भूत-
मुद्भृत्तद्वयात्मकश्चेयाविभागे सार्द्धमुद्भृत्तद्वयात्मकः सार्धोऽप्यावर्त्तना-
परि । ततो मध्यह्नसर्गभाग एकमकस्य मुख्यः कालः । तदुत्तरोऽस्त-
मयावधिः कालो गौणः ।

पर्वं सति यदानीतरेव मध्याह्नोत्तरद्वयापिनी तदा तस्यामेव
सत्कार्यम् । सामान्यविशेषशास्त्राभ्याम् । विशेषशास्त्रे च मध्याह्नशब्द
उक्तदेशकदेशपरो प्राप्तो दग्ध इतिवत् । दिनद्वयेऽपि तद्व्याप्तौ
तद्व्याप्तौ साम्येन तदेकदेशव्याप्तौ च पूर्ववत् मुख्यकालः । सम्यन्धा-
विशेषेऽपि गौणकालद्वयाद्वेदाधिक्यात् । मुख्यकालास्पर्शोऽपि
चैकभुक्तानुष्ठानं मुख्यकाल एव ।

‘तिथ्यादिषु भवेद्याद्यान् हासो वृद्धिः परेऽहनि ।

तादात्तं प्राह्यः स पूर्वेषुरद्वयोऽपि स्वकर्मणि” ॥

इति हेमाद्र्यादिभूतवचनात् । शास्त्रतस्तत्र तत्तिथिस्त्वेवात् ।
पतदर्थमेव हीदं वचनमुदयास्तमयमात्रसत्त्वेन साकल्यवचनं च ।
पूर्वेषुः पूर्वतिथ्यादिषु । स्वकर्मण्युत्तरतिथ्यादिप्रयुक्तकर्मानुष्ठाननि-
मित्तम् । हासवृद्धिसाम्यानि च सर्वत्र षष्टिचटिकापेक्षया । न तु
पूर्वतिथ्याद्यपेक्षया । त्रिंशच्चतुर्विंशत्यष्टादशद्वादशचटिकादिक्रमेण
सूर्योदयोत्तरं तिथीनां सत्त्वे चतुःपञ्चाशच्चटिकाव्यापित्वेन तिथीनां
परस्परं साम्येऽप्युत्तरोत्तरहासव्यवहारात् ।

वृद्धिप्रक्षेपस्तु यत्र नकादौ दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्याप्ताद्युत्तरतिथे-
र्ग्राह्यत्वम् । तत्र कर्मतिथेः पूर्वदिने कर्मकालासत्त्वसंपादनेन
तदुपोद्बलनार्थः ।

“तिथेः परस्या घटिकास्तु याः स्यु—

न्यूनास्तथैवाभ्यधिकाश्च तासाम् ।

अर्द्धं विशेष्यं च तथा प्रयोज्यं

हासे च वृद्धौ प्रथमे दिने तत् ॥

इति लौगाक्ष्युक्तो हासवृध्यर्द्धप्रक्षेपस्त्वसंहारादिष्टयुपयोगिसन्धि-
निर्णयार्थः ।

तनु दिनद्वयमध्याह्न्यस्यादिषु युग्मवाक्यात्किमिति निर्णयो न
क्रियते । “द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता नियमादिषु” इति वचना-
देकभक्तोऽपि तत्प्रवृत्तेः ।

उक्त्यते । यथा मध्याह्नादेर्मुख्यकालस्य विधानं तत्कालेऽनुष्ठा-
नार्थं संदेहे तत्कालव्याप्त्या निर्णयार्थं च । तथा “अतस्तत्स्यादिवैष-
ही”ति गौणकालविधानमपि । अनुष्ठानमात्रोपयोगिनो गौणकालस्य
“स्वकालादुत्तरः कालो गौणः पूर्वस्य कर्मणः” इति सामान्यवचना-
देव लाभसंभवात् ।

तेन यत्रैवं विशेष्यतो गौणकालविधानम् । तत्र गौणकालव्याप्त्यापि
मुख्यकालव्याप्त्येव तिथिनिर्णेतव्या, न तु युग्मवाक्यात् । तेन
दिनद्वये मुख्यकालव्याप्तौ युग्मवाक्यात्तिथ्याभिधानं हेम.द्वेयुक्तम् ।
केन च विशेषेणात्रैव युग्मवाक्यात्तिथ्यकरणम् । अस्पष्टकदेशसम-
स्याह्योक्तुः। गौणकालव्याप्त्या तदिति न जनीमः । ईषम्येण मुख्य-
कालैकदेशव्याप्तौ त्वधिकतद्व्यापिनी प्राप्या ।

यत्स्वम्याङ्गमेकभक्तं न तत्तत्कालव्याप्त्या निर्णीतायां तिथौ
कर्त्तव्यम् । किन्तु प्रधाने निर्णीतायाम् । मध्याह्नस्य च प्रधानेन
व्याप्तौ गौणकाल एव तत्कर्त्तव्यम् । अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति
स्थायात् ।

यत्तूपवासप्रतिनिधिभूतं तदुपवासयोग्यतिथौ मध्याह्न एव
च कर्त्तव्यम् । प्रतिनिधित्वात्, “तिथिर्यथोपवासे स्यादेकभक्तोऽपि

सा तथे" ति सुमन्तुवचनाच्च । इदं हि वचनं परिशेषादुपशास-
यतिनिध्येकमकविषयमेवेति ।

अथ नक्तव्रतसिधिविवेचनम् ।

नक्तव्रतस्य तु दिवाभोजनाभाषविशिष्टरात्रिभोजनात्मकस्य
प्रक्षेपो मुख्यः कालः । "प्रदोषम्यापिनी प्राद्या स्तिथिर्तक्तव्रते
अदे"ति वन्सवचनात् ।

भोजनरूपत्वं च यस्य भोजनघट्टित्रैकमक्तोपशासायाच-
क्षादिभिः आजापत्यादिषु भूयसः साहचर्यात्प्रायिकप्रतीतिकम् ।
न तु शब्दार्थः । योगेन नक्तकालसाध्यत्वमात्रप्रतीतेः । तदंशे
कद्विकल्पनायां च प्रमाणाभावात् ।

अत एव क्वचित्, "नक्ताशीव" इति स्पष्टमभिधीयते । अतश्च
माधवाद्युक्तं नवरात्रव्रतस्य नक्तव्रतत्वं मुख्यं गौणं यौगिकं वेति
विकल्पपूर्वकं यत्केनचिदुद्धृतं भोजनरूपमेव मुख्यं नक्तव्रतमिति
अमेण । तत्प्रायिकप्रतीतिके शक्तिभ्रान्त्या ।

प्रदोषश्च सूर्यास्तोत्तराश्विमुहूर्त्तस्तकः ।

"त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्याद्भानावच्छं सते सति ।

मर्कं तत्र तु कर्चव्यसिति शास्त्रविनिश्चयः" ।

इति व्यासवचनात् । यस्तु द्विगुणच्छायातिकमोपलक्षितो
दिनान्त्यमुहूर्त्तः—

"यदा तु द्विगुणां छायां कुर्वन्तपति मास्कः ।

तत्र मर्कं विजानीयाच्च मर्कं निशि भोजनम्" ॥

इति सौरवर्मादिषु नक्तव्रतकालत्वेनोक्तः । सोऽनुकल्पः—

"मुहूर्त्तैर्न दिनं नक्तं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

महानदर्शनात्मकमहं मन्ये मण्डाधिप" ॥

इति भविष्यपुराणे नक्षत्रदर्शनोत्तरप्रदोषभागस्य शिवेनाहं मन्य इति
स्वाभिमतत्वेन तस्य च परमतत्वेनाभिधानात् । तद्वाक्यस्यापि
चाप्रसक्तनिषेधायोगेन प्रदोषमुपजीव्यैव प्रवृत्तेः ।

अन्तिममुद्घर्षपूर्वभाव्यपि मुद्घर्षद्वयं गौणतरः कालः ।

“प्रदोषव्यापिनो यत्र त्रिमुद्घर्षा दिवा यदि ।

तदा नक्तवतं कुर्यात्स्वाध्यायस्य निषेधवत्” ॥

इति कूर्मपुराणे तस्यापि नक्तकालत्वेनाभिधानात् । प्रदोषतुल्यत्वे-
नाभिधानेऽपि च तस्य गौणत्वमेव । पूर्वोक्तयुक्तेः ।

मुख्यकालेऽपि त्रिमुद्घर्षात्मके आद्यमुद्घर्षद्वयं मुख्यतरम् ।

“निशा नक्तं तु विज्ञेयं यामार्द्धे प्रथमे सदे” ति स्मृत्यन्तरात् ।

एवं नक्षत्रदर्शनानन्तरप्रदोषभागस्य नक्तवतकालत्वे स्थिते—

“चत्वारोमानि कर्माणि संध्यायां परिवर्जयेत् ।

आहारं मैथुनं निद्रां स्वाध्यायं च चतुर्यकम्” ॥

इति निषेधेऽपि संध्या नक्षत्रदर्शनपर्यन्तैव “नक्षत्रदर्शनात्संध्या सायं
तत्परतः स्थितम्” इत्यादिवचनोक्ता ग्राह्या । प्रसिद्धोऽपि च सर्वेषां
सायंसंध्याशब्दः सूर्यास्तादौ नक्षत्रदर्शनान्ते काले । प्रातःसंध्याशब्दश्च
किञ्चिदालक्ष्यतारकादौ सूर्योदयान्ते । संध्यापासनमपि तत्रैव
विहितम् ।

यस्तु स्कन्दपुराणे—

“उदयात्प्राक्तनी संध्या घटिकात्रयमुच्यते ।

सायंसंध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः” ॥

इति घटिकात्रयान्मकः संध्याकाल उक्तः । स संध्यागजितादा-
वनध्यायप्रयोजके ग्राह्यः ।

वस्तुतस्तु निषेधे घटिकाश्रयात्मकत्वाभ्यामप्येऽपि वैधे नक्त-
भोजने नक्षत्रदर्शनात्तन्तरं घटिकाश्रयमप्येऽपि क्रियमांशे न दोषः ।
निषेधस्य मैथुनादिस्पर्शभिव्याहारेण रागप्राप्तभोजनविषयत्वात् ।
वैधविषयत्वे विकल्पापत्तेश्च । यदर्थतया हि यद्विधितः प्राप्तं तदर्थ-
तयैव तस्य निषेधो विशेषविषयत्वादिना प्रबलोऽप्युपजीव्येव
विधिना तुल्यबल एव स्वप्नात्मविषयत्वादिना दुर्बलेनापि ।

अत एव पर्वरविषारादिषु रात्रिमौजननिषेधस्यापि रागप्राप्त-
विषयत्वापि तुल्यमौजनं तदर्थं रात्रिभवेन मुख्यकाल एव कार्यमिति
हेमाद्रिप्रभृतयः ।

माधवस्तु—

“ये त्वादित्यदिने ब्रह्मसकलं कुर्वन्ति मानवाः” ।

दिनान्ते वेऽपि मुञ्जीरनिषेधाद्वात्रिभोजने” ॥

अति मविष्यत्युराणबचनादेतादृशे विषये पूर्वोक्ते गौणकाल एव
नक्तवतं कार्यमित्याह ।

अत्रेदं जित्यम् । नार्यं वाचनिकोऽर्थः । यद्यनेऽपि
“निषेधात्” इतिहेतुपन्यासात् । निषेधश्च पूर्वोक्तयुक्त्या वैधेनैव
प्रवर्तते । किं च वैधविषयेऽपि तस्य प्रवृत्ताद्यन्यत्राङ्गनत्वेऽपि
प्रवर्तते । तत्र च तदुद्धारोपस्थिततद्भ्रताङ्गत्वस्यैव प्रजापतिव्रतनयपूर्व-
वक्षस्यापघेत । तेनेदं वचनं भानुसप्तम्यादिविहितसौरनक्तविषयम् । न
तु कदाचिद्विचारप्राप्तेतरनक्तविषयम् ।

तत्र हि—

“त्रिमुहूर्त्तस्फुगेवाहि निशि, चैतावती तिथिः ।

तस्यां सौरं क्रमेणक्रमस्येव तु सोजवम्” ॥

इति मुख्यतुष्यने पूर्वकादेण वक्तव्यमध्यमस्य सन्निकालत्वस्य
निवर्तितत्वाविषेधोक्तिः सालम्बना भवति ।

“नरस्य द्विगुणं क्लायामतिकामेयदा रविः ।
तदा सौरं घरेन्नक्तं न नक्तं निशि भोजनम्” ॥

इति कूर्मपुराणेऽपि ।

इदं सौरनक्तं निशि भोजनकथं नेति व्याख्यानात्सौरनक्तस्य रात्रौ निषेधः । नक्तस्य निशामोजनात्मकत्वादेव सामान्यतो निषेधानुपपत्तेः । अपि च “ये नक्तं कुर्वन्ती” ति वैधर्मकृत्यनुवादे नित्यवच्छ्रुतस्यादित्यवारस्य वैधं नित्यमेव विरोधपूर्वकं प्रतीयते न त्वार्यसमाजसिद्धं कादाचित्कम् ।

तेनेदमपि वचनं सौरनक्तविषयमेवेति तदेव दिनान्त्यमुहूर्तं पूजादिकं पूर्वमेव कृत्वा कर्त्तव्यम् । एवं यतिविधवाधिकारिकमपि नक्तं दिवैव भवति ।

“नक्षत्रदर्शनाभक्तं गृहस्थस्य कुचैः स्मृतम् ।
यतेर्दिनाष्टमे भागे तस्य रात्रौ निषिध्यते” ॥

इति देवलवचनात् ।

“नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थे विधिसंयुतः ।
यतिश्च विधवा सैव कुर्यात्तत्सद्विवाकरम् ॥
सद्विवाकरं तु तत्प्रीकमन्तिमे घटिकाद्वये” ।

इति स्मृत्यन्तराच्च । तदेवं गृहस्थनके नक्षत्रदर्शनाभक्तप्रदोषमागस्थ मुख्यकालत्वे तत्पूर्वसायाह्नस्य च गौशकालत्वे स्थिते यैकस्मिन्नेव दिने कात्स्न्येनैकदेशेन वा मुख्यकालं व्यज्जमेति खैव ग्राह्या ।

दिनद्वयेऽपि प्रदोषव्यापिन्युत्तरैव । गौशमुख्योऽयकालः व्यापित्वात् “प्रदोषव्यापिनी” त्यादिकूर्मपुराणात् ।

“यदि स्यादुभयोस्तिथ्योः प्रदोषव्यापिनी तिथिः ।

तदोत्तरत्र नक्तं स्यादुभयत्रापि सा यतः” ॥

इति जावालिवचनाच्च ।

दिनद्वयेऽपि प्रदोषास्पर्शिनी परा ग्राह्या । सायाह्ण एव च तत्र भोजनं कार्यम् । गौणकालव्याप्तित्वात् ।

“प्रदोषव्यापिनी न स्यादु दिवा नक्तं विधीयते ।

आत्मनो द्विगुणा द्वाया मन्दीभवति भास्करे ।

तत्रक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ।

एवं हात्वा ततो विद्वान् सायाहे तु भुज्जिक्रियाम् ॥

कुर्यान्नक्तव्रती नक्तफलं भवति निश्चितम्” ।

इति स्कन्दपुराणम् ।

दिनद्वयेऽपि साम्येन क्षेपम्येण च तदेकदेशस्पर्शिन्यप्युत्तरेष ।
गौणकालव्याप्तेरधिकृत्यात् । अनेनैव स्यादेन सौरनक्ते यतिनक्ते च
दिनद्वये सायाह्णव्यापिनी तदस्पर्शिनी तदेकदेशस्पर्शिनी च पूर्वेष्वरेष
तद्व्यापिनी च पूर्वा, परेष्वरेष तद्व्यापिनी केवलं परेति ज्ञेयम् । तत्र
सायाह्णस्य मुख्यकालत्वात्प्रदोषस्य च गौणत्वात् । अस्याङ्गे उपवास-
प्रतिनिधौ च तादृशैकमक्तन्याय एव ।

अथ च प्रदोषव्याहृता नक्तव्रतनिर्णयो न केवलं भोजनरूपे एव
तस्मिन् । अन्यत्रापि प्रदोषसाध्ये पूजादिरूपे द्रष्टव्यः । स्याद्याधिशेषान् ।
अत एव त्रयोदशीप्रदोषव्रतेऽपि योजितः । मघरात्रव्रतनिर्णयो-
ऽप्येतदनुसारेणैव करिष्यते ।

अथ यदा तिथिद्वयप्रयुक्तमेकमक्तमक्तादिकं कथं तिथिनिर्णय-
धशादेकत्र दिने प्राप्नोति तदा पूर्वप्रारब्धयोर्द्वयोः पूर्वतिथिप्रयुक्त-
मनुपसंज्ञाविरोधित्वान्मुख्यकल्पेन कार्यम् । इतरत्वनुसङ्गेन ।

तत्रोत्तरनिधेरुत्तरदिने गौयकालभ्यापिन्याः सत्त्वे तेनैव कर्त्रा तन्प्रयुक्तं वनमुत्तरदिने कर्त्तव्यम् । कालस्यात्यन्तबाधाभावे कर्त्रनुरोधस्यापि न्याय्यत्वात् । अस्तत्त्वे तस्मिन्नेव दिने कर्त्रन्तरेण तत्कारणीयम् । अनुपादेयकालानुरोधेनोपादेयकर्तृप्रतिनिष्ठ्युपादानस्योचितत्वात् । अयमेव न्यायोऽनेकतिथिव्यापिपूर्वप्रारब्धव्रतान्तःपातिनि सङ्घिरोध्येकतिथिव्रतेऽपि ।

नियमाश्च केचिद्वैशेषिका नक्तमोजिनो व्यासेनोक्तः—

“हविष्यमोजनं खानं सत्यमाहारलाघवम् ।

अश्रिकार्यमद्यशय्यां नक्तमोजीं वडाचरेत्” ॥ इति ॥

खानं कर्माङ्गं प्रधानकालं धृजादेः पूर्वम् । आहारे लाघवमल्पत्वम् । कियदित्यपेक्षायां “स्यूनं प्रासत्रयेण तु” इत्येकभक्तवद्वाचनभाषा-
त्प्राज्ञापत्यप्रकरलुगता प्राससंख्या नक्तमोजनविषया साम्याद्वापि प्राज्ञा । सा च पराशरायस्तम्बाभ्यां चतुर्विंशतिमते चाम्ययान्यधोक्ता ।

“सायं तु द्वादशप्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः ।

चतुर्विंशतिरायाच्याः परे निरशनाख्यः” ॥ इति ॥

“सायं द्वाविंशतिप्रासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृता ।

चतुर्विंशतिरायाच्याः परे निरशनाख्यः” ॥ इति ॥

“प्रातस्तु द्वादशप्रासा नक्तं पञ्चदशैव तु ।

अयगचिते तु द्वौ खाद्यौ प्राज्ञापत्यो विधिः स्मृतः” ॥ इति च ॥

अत एवायचित्तव्रतेऽपि “अयचित्तारी मितभुक्” इतिवचना-
दपेक्षिता प्राज्ञापत्यीयतद्गतैव प्राससंख्या । अश्रिकार्यं “होमं च तत्र कुर्वीत” इत्यादिभिर्धान्यव्रतादौ विहितं होमरूपम् ।

अथायाचितव्रतविवेचनम् ।

अयाचितं व्रतं खोपवासयत्रहोरात्रसाध्यत्वात्तदुभययोगिन्यां तिथौ कर्त्तव्यम् । “दिवस रात्रिव्रतं यच्च” इत्यादिस्कन्दपुराण-
कचनावत् ।

यदा तत्तिथिरेकस्मिन् दिने द्विवैयान्यस्मिन् रात्रावेव सदाहर्ष्यापिग्या कर्त्तव्यम् । “अहस्तु तिथयः पुर्याः” इत्यादि-
जायानिवचनात् । त्रिसंध्यध्यापित्वाच्च । एवं सति संयाचित-
पक्षान्तरेष्वप्युपवाससद्वेकं तत्तिथिर्निर्णेतव्यम् । अयाचितव्रतमोजनं
तु यदैव तल्लभस्तदैव दिने रात्रौ वाऽपि विप्रकाले साहदेव कर्त्तव्यम् ।
अलाभे तूपवासेऽपि न व्रतभ्रतिः ।

मध्ययाचितव्रतमथापरं “अथ न कंचन याचेत” इति व्यस्तनञ्-
अवशेषेऽपि व्रतशब्दव्यत्येन निषेधरूपत्वासंभवात्, “नेक्षेतोद्यन्तमा-
दित्यम्” इत्यादिष्वस्त्वंकल्पलक्षणाया याचितमदनीयं “न भोक्ष्ये”
इत्येवंविधसंकल्परूपं यथा प्रतीयते, तथा “अथ हमाद्याचितम्”
“अयाचितारी मितमुक्” इत्यादिषु समस्तनञ्अवशेषाद्भूतविहित-
गुणिप्रत्ययअवशेषाच्च याचितभिन्नमद्यादेवेत्येवं साधनविशेषविशिष्टा-
चनधात्वर्थनियमरूपवाक्यार्थप्रतीतिर्याचितभिन्नमदनीयं भोक्ष्य पवेत्येवं
संकल्परूपमपि । अत एव माधवेनोभयरूपमपि तदङ्गीकृतम् ।
अनन्तमद्वेन तु द्वितीयसंकल्परूपमेव । तथा च कथमुपवासे-
ऽयाचितसिद्धिः ।

अत्रोच्यते । समस्तनञ्अवशेषेष्वपि साधवात्मासे भोजने
याचितमिन्नरूपसाधनविशेषनियम एव विधेस्तात्पर्यम् । न
स्वप्नरूपमाध्वर्धनियमेऽपि । गौरवात् । “ऋतौ भार्गवमुपेयात्”
इत्यत्र तु, वाप्यायुक्तस्यर्तोर्निमित्तत्वेनाधिषेयत्वमेव लघात्वार्थनिय-
माच्च गौरवम् । न च सर्वसाध्यव्रतसंबन्ध इति न्यायेन “साधे जुहोती”

न्यायिष्यत्कालत्वेनैव गमनानुवादेन श्रुतस्तत्र विधानं शक्यम् । तथा सति परित्यज्यापत्तेः । न ह्येकस्यां गमनव्यक्ती श्रुतोः प्राक्षिकी प्राप्तिर्वेन नियमः स्वेभ्येत् । तेनानुतुषामनव्याप्यत्वावृत्त्यर्थेवावपि-
स्यैव स्यात् ।

इह त्वेकस्यां भोजनव्यक्तावयवाचित्तमस्य प्राङ्मुखात्स्येव सर्वदाऽप्राप्तेः संभवति नियमः । स च निवेद्यगोचरसंकेत-
योगक्षेम एव ।

केचित् “अस्यैव श्रयाः” इति वचनमसंगतस्यापि नमः क्रिया-
संभवाधपत्तेन शिष्येव वाक्यसमानार्थत्वमेव “अथ हर्म्यादवाचितम्”
इत्यादीनामिच्छन्ति । वस्त्वशमानुवादे साधनविशेषनियमस्य
अपवादस्य विधानाद्वाक्यमेव प्रसङ्गः, “अयाचितारो” इत्यत्र चैकपदे
प्रसङ्गमेव प्रसङ्गः, स आर्थिकानुवादाभ्युपगमात्पौरुषेयस्मृत्यादिवचनेषु
च बहुशो दर्शनात्सुपरिहरः ।

य चैवं सति नलैकभक्तविध्योरपि दिवारात्रिभोजननिवृत्त्योरेव
तात्पर्यं स्यात् । तथा च तत्राप्युपवासो व्रतसिद्धिः स्यादिति
वाच्यम् । निवृत्तिभावे तात्पर्यं व्रतवर्जितार्थं संकल्पसंज्ञा-
प्रसङ्गत्वं, निवृत्तिविशिष्टभुक्तभोजननियमविधानाभ्युपगमेनैव तजिर्वा-
ह्योचितत्वात्, कान्द्रावणादिविधिष्वप्यनेनैव न्यायेन चन्द्रगान्तु-
वर्धनाद्यन्वयभुक्त्याऽनेकगुलोपादानाच्च भोजनविधिरेव । य च
निवृत्तेरपि व्रतत्वमस्ति चेति वाच्यम् । “नियमो व्रतमस्ती तजो-
वासादिपुष्पकम्” इति कोशाद्भुक्तशब्दस्यानुष्ठेयमात्रवाचित्वा-
प्रमात् ।

पुण्यशब्दो हि धर्ममुक्तमदिक्याम् बुद्धार्थसाधनादुद्देशेन क्रियायां
तवावेशेन तादृशे द्रव्यादौ वा वेदवादिनां प्रसिद्धः ।

तथा (१) चोक्तमाचार्यैः—

“भेदो हि पुरुषप्रीतिः, सा श्रवणशुक्लकर्मभिः ।

चोदनालक्षणैः साध्या तस्मात्सर्वेष्वेव धर्मता” इति ।

केरांचित्तद्दृशोऽदृष्टे वा । न च साधनावाक्यार्थवादिनां निवृत्ते-
स्तादृशादृष्टहेतुत्वे प्रमाणमस्ति । तस्याः काष्ठास्तरभाविफलताभावा-
त्स्वरूपेणैव च सत्त्वात् ।

कार्यवाक्यार्थवादिभिः कार्माधिकारकसूत्रशक्तिवशाद्विषयेषु
निवृत्तेरप्यदृष्टं यद्यप्यभ्युपगम्यते, तथापि न तत्पुरुषार्थहेतुरिति न
तत्तदेतुर्वा निवृत्तिः पुण्यशब्दाख्या । अत एव निषेधेभ्यो निवृत्तो
न धार्मिक इत्युक्त्यने किंत्वधार्मिको न भवतीत्येव । तेन विध्येक-
तत्त्ववादे यद्यपि निवृत्तिरपि विधिविषयो भवति । तथापि न
तस्या धर्मत्वम् । तादृशादृष्टहेतुत्वाभावात् । अत एव प्रजापतिव्रतनये
“भेदेतोद्यस्तमादित्यम्” इत्यादिब्रतकवतप्रकरणाधीतनिषेधेषु पर्यु-
दासलक्षणया संकल्पविधित्वं सिद्धास्ति तम् । निवृत्तेरपि व्रतत्वे
प्रधानाख्यातार्थात्त्वेन नञ् भूत्या निषेधत्वमेव स्यादिति वैदिकपद-
वाक्यार्थमभिधानां निवृत्तेरपि व्रतत्वमिदानीं प्रलाप एव ।

चतुर्थचत्वारिंशत्कालिकादिविधिषु तु चतुर्थकालिकादिश-
ब्दानां सत्त्वर्थीयठम्पत्यास्तानां “चतुर्थकालाहारः” इत्यादिब्रह्मनाम्त-
रैकवाक्यतया भोजनगोचरचतुर्थादिकालसम्बन्धपरत्वावगमाद्भवति
लोकपदाम्यप्यवधारणानि । यथा “अम्मक्षो वायुमक्षः” इति
स्यायाच इत्यादिकालगतभोजननिवृत्तेश्चतुर्थादिकालगतनौकमका-
दिविधमस्य चोभयस्य प्रतीतावपि निवृत्तावेव विधेस्तात्पर्यम् । न तु
भोजननियमेऽपि । गौरवप्रसङ्गात्कालांशो परिसंख्यात्वेन भोजनांशो

(१)—कुमारिलभट्टमीमांसाश्लोकवार्तिके (२ सूत्रे १११ श्लोके)

उक्तमित्यर्थः ।

गियमाचनेनैकपदे मिश्रप्रसरतापत्तेः । प्रतत्त्वमिवाहिस्तु “चतुर्थकाला-
हाणे ब्राह्मणान् भोजयेत्” इत्यादिविशेष्यादिभूतब्राह्मणभोजनादि-
नैव । तेन मासादिव्यापिनि चतुर्थकालिकत्वादिप्रतेऽनुष्ठेयमाने
एकादस्याद्युपवासदिने भोजनप्राप्तावपि तदकरणेऽपि तद्व्रतक्षतेर-
नावातुपवास एव कर्तव्य इति ।

तेनावमेकमकादिषु संग्रहः ।

मध्याह्नस्य द्वितीयेऽर्धे एकमकव्रतं भवेत् ।
तेन तद्व्यापिनी या स्यात्सैकमकव्रते तिथिः ॥
दिनद्वयेऽपि तद्व्याप्त्यावस्पर्शे साम्य एव वा ।
पूर्वा वैषम्यपक्षे तु याधिका सैव गृह्यताम् ॥
तत्तिथिक्षयनिकेपात्पूर्वस्यां भोजनं भवेत् ।
अस्पर्शेऽपि स्वसमये भौखस्त्वस्तावधिस्ततः ।
त्रिमुहूर्ते प्रदोषः स्याद्रवावर्तं गते सति ।
नक्षत्रदर्शनादूर्ध्वं तत्र नक्तव्रतं भवेत् ॥
तत्पूर्वभाषी सायाह्ने गौखस्तात्समयः स्मृतः ।
वैव ह्रस्वेऽल्पके वापि मुष्के तत्समये भवेत् ॥
सैव तत्रेव शेषपक्षेषु तु परा भवेत् ।
सायाह्ने एव भोजन्यं मुख्यास्पर्शे च तत्र तु ॥
एवं नक्तव्रते सौरे विषयावतिमोस्त्रया ।
पर्यधुरेव सायह्नव्यापिनी परती भवेत् ॥
शेषपक्षेषु पूर्वैव नार्थं नक्तैकमक्रयोः ।
अध्याह्नयोधोपवासप्रतिनिध्योश्च निर्णयः ॥

अत्रासौऽर्वादिहोऽप्येव यत्र विनिर्णयः ।
 लघुचिह्नं त्वद्धि सत्त्वावधि का वा तिष्ठिर्भवेत् ।
 अत्र कार्यं तथा श्लोकावसानवत्तत्र निर्णयः ।
 यवैवायाचितं लघुं तदैवात्र भुजिर्मवेत् ।
 अत्राभेत्पवासेऽपि न अतक्षतिरिष्यते ।

इति भीमसम्पादस्यपतिरघुनाथवाजपेययाजिकृता—
 लेकमकारविनिर्णयः ।

अथोपाकर्मतिथिविवेचनम् ।

अथोपाकर्मनिर्णयः ।

इदं उपाकर्म “उपाकृत्याधीयीत” इत्यध्ययनसमभिव्याहाराद्ग्रह-
 चारिप्रकरणाधीतस्य आधीतैर्ग्रहचर्यस्य ग्रहणाध्ययनार्थत्वेन
 सन्मात्रपरत्वाद्ग्रहणाध्ययनाङ्गत्वात्तदधिकारिणां ग्रहचारिणां
 भवत्येव । तन्मात्राङ्गत्वेऽपि च अतस्मात्तत्कालामनुवृत्तग्रहणाध्ययनार्थं
 गृहस्थानामपि भवति । इदं च गृहस्थानामपि ग्रहणाध्ययनमाश्वला-
 यनेन “समावृत्तोऽग्रहचारिकल्पेन ययान्यायमितरे जायोपेयेत्येके
 प्राजापत्यं तत्” इति, अतमात्रानुष्ठानेन ज्ञानं वृद्धिरन्यैश्च ।

वस्तुतस्तु न केवलग्रहणाध्ययनार्थमुपाकर्म धारणाध्ययनार्थमपि ।
 “अध्येष्यमाणोऽध्याप्यैस्त्वारब्ध” इत्यत्राध्याप्यसमभिव्याहारादध्याप-
 कपरेऽध्येष्यमाणबदे धारणाध्ययनरूपत्वात्, तं विनाप्युक्तस्याध्याप-
 नस्य तेनैव रूपेण लघोपाकर्मप्रतिशेधित्वप्रतीतिः । उक्तयोक्तिसत्तासत्स-
 मर्थस्याध्याप्यैर्विनाप्युपाकर्मस्वीकृत्यम् ।

तेन ग्रहणाध्ययनाङ्गित्वज्ञानं धारणाध्ययनमात्रं कुर्वतां गृहस्थ-
 वान्महानामपि भवति । अत एव स्पष्टं भोमिलवचनम्—

“उपाकर्मोत्सर्जनं च धनस्यानामपीज्यते ।

धारणाभ्ययनाङ्गत्वाद् गृहिणा ब्रह्मधारिणाम्” इति ।

कात्यायनेन तु वेदसाध्यकार्यमात्रार्थतैवोक्ता ।

“प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद्विजैः ।

क्रियते छन्दसां तेन पुनराप्यायनं भवेत् ॥

अयातयामैश्वन्दोभिर्यत्कर्म क्रियते द्विजैः ।

कीडमानैरपि सदा तत्तेषां सिद्धिकारणम्” ॥ इति ॥

अत एवाकरणप्रत्यवायभ्रमणं जपयज्ञस्यापि ग्रहणम्—

“उत्सर्जनं च वेदानामुपाकटणकर्म च ॥

अकृत्वा वेदजप्यस्य फलं नान्नोति मानवः” ॥ इति ॥

अत एव “उपाकर्मोत्सर्जनयोर्नित्यत्वम् ।

अत्र च स्मृतिषट्पञ्चादिगृह्येष्वपि प्रत्येकमनेके काला
उपाकरणस्योक्ताः । तत्र भावणभाद्रपदयोस्तावच्च तुल्यवद्विकल्पः ।
किंतु मुख्यानुकल्पभावेनेति स्पष्टं प्रतीयते ।

आश्वलायनसूत्रे तावत्—“अथातोऽध्यायोपाकरणमोषधीर्नि
व्रतुर्भावे भवणेन भावणस्य पञ्चम्यां हस्तेन वा” इति भावणस्य स्पष्टं
विधानं भाद्रपदस्य तु वार्षिकमित्येतद्वाच्यम् इति समाख्यया
सूचनमात्रं तद्विज्ञम् । अत एव तत्कारिका—

“अवृष्टधौषधयस्तस्मिन्मासे तु न भवन्ति चेत् ।

तदा भाद्रपदे मासि भवणेन तद्विध्यते” इति ॥

अन्यसूत्रेष्वपि प्रायः भावणस्यैव स्पष्टं विधानं भाद्रपदस्य
तु कचित्सूचनमात्रमिति ।

यद्यपि “भावण्यां प्रौष्ठपद्यां चाप्युपाकृत्य यथाविधि” ।

“उपाकर्मोत्सर्जनं च वनस्यानामपीक्यते ।

आरुखाध्ययनाङ्गत्वाद्गुह्यिकां अन्नकारिकाम्” इति ।

कात्यायनेन तु वेदसाध्यकार्यमात्रार्थतैकोका ।

“अथर्वं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद्विज्ञैः ।

क्रियते क्षुद्रसां तेन पुनराप्यायनं भवेत् ॥

अपातयामैरुन्मोभिर्यन्कर्म क्रियते द्विज्ञैः ।

कीदृमार्गैरपि तदा तत्तेषां सिद्धिकारकम्” ॥ इति ॥

अत एवाकरसम्यवायमत्रयै उपपन्नस्यापि ग्रहकम्—

“उत्सर्जनं च वेदान्तमुपाकरसकर्म च ॥

आहुत्वा वेदजन्यस्य फलं भाग्येति मानवः” ॥ इति ॥

अत एव चोपाकर्मोत्सर्जनयोर्मित्युक्तम् ।

अथ च स्मृतिषट्पञ्चादिवृत्तौ चरि ज्ञेयकर्मणोऽपि काशा
उपाकरसस्योक्तः । तत्र आचम्यमाद्रपदयोस्तावन्न तुल्यवद्विज्ञेयः ।
किंतु शुच्यानुकूल्यभावेनेति स्पष्टं प्रतीयते ।

आचम्यतामनस्ये तावत्—“अपातोऽम्बासोपाकरसमोवर्त्तनी
मातुर्मावे भवणेन आचम्यस्य वज्रमर्मा इस्तेन च” इति आचम्यस्य स्पष्टं
विधानं माद्रपदस्य तु वार्षिकमित्येतदाचम्य इति समाचम्य-
सूचनमर्थं तद्विज्ञम् । अत एव तत्कारिका—

“अवृष्ट्यौषधयस्तस्मिन्मासे तु न भवन्ति चेत् ।

तदा माद्रपदे मासि भवणेन तद्विध्यते” इति ।

अथ सूत्रेण च ज्ञेयः अचम्यस्यैव स्पष्टं विधानं माद्रपदस्य
तु कश्चिद्व्यवहारमिति ।

अथ च “आचम्यं प्रोक्तं चानुपाकृतं यथाविधि” ।

“अथातः स्वाध्यायोपाकर्म भाषणयां प्रौढपद्यां वा” इत्यादिमनु-
 गौतमादिवचनेषु भाषणमात्रपदयोस्तुल्यकल्पत्वं प्रतीयते, तथापि
 सूत्रस्वरसाच्छब्दवर्णकर्मसमाख्यया च भाषणमात्रस्य मुख्यत्वम् ।
 तत्रापि यद्यपि बहुषुगृह्येषु भवणातिरिक्ता अपि याजुषगृह्येषु च
 पौर्णमास्यतिरिक्ता अपि काला उक्ताः । तथापि बहुवानां भवणनक्षत्रं
 यजुर्वेदिनां च मैत्रायणगृह्ये भवणविधानास्तन्निधानां पौर्णमास्येव
 मुख्यस्तत्कालाः ।

“उपाकर्म प्रकुर्वन्ति क्रमात्सामयजुर्विदः ।

प्रहसंक्रान्त्यदुष्टेषु हस्तभक्षणपर्वसु ।

अग्निष्ठामतिपद्युक्ते त्वाष्ट्रमृक्षसमन्विते ।

भाषणं कर्म कुर्यात्तुल्यजुःसामपाठकाः” ॥

इत्यादि वचनेषु तत्तद्वैतिसंयमिधिवेन तत्तत्कालनिर्देशात् ।

यस्तु केनचित्प्रथमनिर्दिष्टत्वादुग्वेदिनां भवणो यजुर्वेदिनां
 भाषणो मुख्यः काल इत्युक्तम् । तदेकैकस्य पदस्यानुष्ठानहेतुत्वात्जन-
 कत्वाभावेनैकवाक्यगतपदक्रमस्य क्रमप्रमाणत्वासंभवादवर्जनीय-
 मात्रत्वात्कारत्यायनेन भवणस्य, बोधायनेन वाचाख्या अपि प्रथम-
 निर्दिष्टत्वेनाव्यवस्थितत्वाच्चायुक्तम् ।

तेन भाषणभवणस्य प्रहसंक्रान्तिदुष्टत्वे तत्र सूतकादि-
 संभाषनार्या वा तस्मात्सशुक्लपञ्चम्यां केवलायां हस्तयुक्तार्या
 वा बहुचैरुपाकर्म कार्यम् । “बहुवाः भवणे कुर्युर्ग्रह-
 संक्रान्तिवर्जिते” इत्युक्तत्वात्तदुगृह्ये तादृशपञ्चम्या अपि
 निर्देशाच्च । अवृष्ट्यादिना तु भाषणभवणसंमये मात्रशुक्लगतयोः
 भवणतादृशपञ्चम्योः । वार्षिकसमाख्याकरणस्य तस्मात्सिफलकत्वात् ।

एवं धावशाश्वतस्य शुद्धशुक्लस्तवार्द्धकासाकान्तस्ये तत्र नभसो-
पाकर्मनिवेधानां च धावसंभवं भाव्यपञ्चम्यां भाव्यपञ्च-
पञ्चम्योर्वा तत्कार्यम् ।

निषेधस्य कस्यपेनोक्तः—

“शुद्धशुक्लतिरोधाने वर्जयेच्छ्रुतिबोदिताम् ।

इत्याह भगवानग्निः श्रावणं तु विशेषतः” ॥ इति ॥

अत एव निषेधः प्रारम्भानुपादानेऽपि तद्विषय एव ।

“यज्ञोपवीत कर्त्तव्यं भाव्ये शुद्धशुक्लयोः ।

मौल्येऽपि वार्द्धके वास्ये नित्यवत्कर्म बोदितम्” ॥

इति स्मृतिसादसमुक्त्ये तत्पुष्ट्यावस्थापि उपोक्तत्वात् । यज्ञो-
पवीतधारणेनोपाकर्मोपपन्नस्यते । तत्र नभस्योपवीतधारणविधानात् ।

तथा च वास्तवः—

“कृत्वा यज्ञोपवीतानि नवानि वस्तुधाधिय ।

हुत्वाग्नौ गुरवे हत्वा पितृभ्यो धारयेत्ततः” ॥ इति ॥

अत एव स्मृतिसंग्रहे स्पष्टं प्रथमग्रहणम्—

“शुद्धशुक्लयोर्मौल्ये वास्ये वा वार्द्धकेऽपि वा ।

तथाधिमाससंसर्पमलमासादिषु द्विजे ॥

प्रथमोपाकृतिर्न स्यात्कृतकर्मविनाकृतम्” इति ।

अधिमाससंसर्परूपौ मालमासौ । आदिशब्देन तिहस्यगुरु-
वृक्षातिचारादिग्रहणम् । अत्र प्रथमोपाकृतिनिषेधे यदधिमासादि-
ग्रहणम्, तत्र तत्र द्वितीयादिप्रयोगप्राप्त्यर्थम् । नित्यस्यापि सगतिकस्य
तत्र कर्तुमनुचितत्वात् ।

“उपाकर्म तथोत्सर्गः प्रसवाहोत्सवाष्टकाः ।

मासषड्वी पराः कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकम्” ॥

इति ज्योतिःपराशरवचने सर्वप्रयोगसाधारण्येन निवेद्याम् ।
किंतु तत्र प्रारम्भे प्रत्यवायातिशयङ्गापनार्थम् । प्रसवाहोत्सवशब्देन
प्रसवनिमित्ता आपातकालदिने प्राप्ता जातेष्टिर्गृह्यते वर्जापनं वा ।
न तु जातकर्मादि तस्याधिमास एव कर्त्तव्यत्वोक्तोः ।

वस्तुतस्तु—अधिमासे प्रथमोपाकर्मप्रतिषेधः सामगविषयः ।
तेषां तदुक्तिर्यादिप्रयोगस्य सिद्धे रक्षौ मलमासे तत्रैव कर्त्तव्यत्वात् ।
“सिद्धे रक्षौ” इत्युक्तेः । अत एव—

‘वशाद्वरासु मोक्षकर्मभूतुर्नपि युगादिषु ।

उपाकर्मप्रक्षाल्योद्धेतदियं वृषादितः” ॥

इत्युच्यतेऽङ्गवचनमपि सामगविषयमेव । तनुपाकर्माद्येव । “एतदियं
वृषादितः” इति हेतुप्रसिद्धिलाभात् । अस्योपाकर्मणि सौरमासग्रहणे
प्रमाणभावात् । तेन सामगैः प्रथममुपाकर्म सिद्धये रक्षौ मलमासे
न कर्त्तव्यम् । अन्यैस्तु भावणैऽधिकमासे द्वितीयाद्यपि । “वशाद्वरा-
सु” इति वचनार्थं च मलमासप्रकरणे निष्कस्यते ।

यजुर्वेदिभिस्तु भावण्या अर्चभवे येषां गृह्ये भावणहस्तपञ्च-
म्यावुक्ते तैस्ते, तयोऽप्यर्चभवे भाद्रपदपूर्णिमासीतद्वगत्कलपञ्चम्यौ
वा प्राहो । येषां गृह्ये ते नोक्ते तैर्भाद्रपद्येव ।

“संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि यदि पर्वणि जायते ।

तस्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्या वा तद्विष्यते” ॥

इति स्मृतिग्रहणवधूतवचनात् ।

“भावण्यां प्रौष्ठपक्षां वाप्युपाकृत्य यथाविधि ।

शुक्रशुद्धास्यधीयीत मासान् विमोऽर्द्धपञ्चमाम्” ॥

“अथतः स्वाध्यायोपाकरणं आचर्या ग्रीहपत्या वा” इत्यादिप्रदु-
 ब्दवसिष्ठादिबचनेषु ग्रीहपत्या अपि, “ग्रीहपत्या इत्येकेषाम्कर्मा”
 इतिमोमिलबचने च आप्येत्यध्याहारेकमप्यत्र हस्तपञ्चम्योऽप्येक-
 साहचर्यदर्शनात्, हस्तग्रहणात्पञ्चम्युपलक्षणेन च माद्रूपग्रहस्त-
 पञ्चम्योरप्युपाकर्माकालसौकर्येण । स्मृतिमहार्णवबचने च वातम्बा निवा-
 तानामनेकार्थत्वात्तद्वर्त्त । तेन हस्तयुक्तायां पञ्चम्यामित्येक एव
 पक्षः । अत एवाभ्युपगमनसूत्रगतं हस्तग्रहणं पञ्चमीविशेषकबचनेन
 वृत्तिकृता व्याख्यातम् । यद्वा—

“यदि स्वाध्यायार्थं पक्षं ग्रहसंक्रान्तिवृत्तितम् ।

स्वाध्यायुपाकरणं शुद्धपञ्चम्यां आचरन्त्य तु” ॥

इति बचने शुद्धपञ्चम्यात्, “ग्रीहपत्या इत्येक” इत्यादिबचने च
 केवलहस्तस्याप्युपादावाहस्तयुक्तायां यस्यां कस्यांचित्पि पञ्चम्यां
 वा केवलायामपीति विकल्पार्थ एव वातम्बा । संक्रान्तादिग्रहणं च
 सूतकादिसंभवनाया अप्युपलक्षणम् ।

“संक्रान्तौ ग्रहणे चापि सूतके सूतके च वा ।

गणखानं न कुर्वीत गारुडस्य बन्धो यथा ॥

अथ केदोपसंयुक्ते कर्वाणि स्वाध्यायक्रिया ।

युक्तश्रेकान्नवप्रस्ता रात्रौ तस्मिन् विज्ञातम्” ॥

इति स्मृत्यन्तरबचने सूतकादावपि तन्निषेधात् । “वैतलीपास्त-
 वाः” इति प्रतिप्रसन्ननिवृत्त्यर्थं पुनः प्रतिषेधः । उपाकर्माद्येऽपि
 वृत्तान्तिस्तत्त्वम् ।

“संक्रान्तिर्ग्रहणं चरति यदि कर्वाणि ऊचते ।

उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कर्वा वाजसनेयिनि” ॥

हेतुत्किं पूर्वमुपाकर्मणोऽप्युत्कर्षनिषेधकाद्वचनादस्माच्च कर्कसिंहव्य-
वस्थापकाद्वचनादुपाकर्मविधिगतस्य आचरणशब्दस्यापि शक्यं
सौरपरत्वं वक्तुम् ।

न चैवम्—“उत्कर्षः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्मादिकर्मणि”
इत्यादिवाक्यं निर्विषयं स्यादिति वाच्यम् । सत्यपि चैत्रादीनां
वैकल्पिकमीनमेवादिरूपत्वे “तुलामकरमेषेषु प्रातः स्नायी भवेन्नरः”
इत्यस्य कालिकमाद्यवैशाखशब्दघटितप्रातःस्नानविध्येकवाक्यतया
अन्यस्मादपि च भूयसः स्नानसंपीराण्यवहाराच्चैत्रादीनां मीनादिरूप-
त्वस्योत्सर्गिकत्वावगमावधिकमासेऽपि कर्कभाषण एवोपाकर्मप्राप्तौ
तत्र सिंहभाषणविधानार्थत्वेन सार्थक्यत्वात् । यथा मासशब्दस्य
चैत्रादिशब्दानां च सौर एव मुख्यत्वं भवमानानां जीमूतवाहनादीनां
मते कन्यास्ये रवौ कर्तव्यस्य महालयथाङ्गस्य तत्राधिमासप्राप्तेऽपि
सौरमानोपजीवित्वात्तत्रैव प्रातस्य तत्राकर्तव्यत्वात्तुलायां कर्तव्य-
त्वात्तं च तुलाविधानं “यावच्च कन्यातुलयो” इत्यादि तद्वत् । अत्रापि
च तैरेषमेव वक्तव्यमित्याद्यधिमासनिर्णये प्रश्यते । स्यायस्य च
मन्थरत्वाद्यौत्सर्गिकत्वरूपन्यायलभ्यकर्कनियमावगमात्पूर्वमेव देशमे-
हेन व्यवस्थापनं शानुपपन्नम् । स्यायलभ्यसुसदृशनियमात्पूर्वमेव
विसदृशपूतिकादिनियमविधानवत् । सर्वं चैतद्धेमाद्रिमतमन्वा-
ख्योक्तम् ।

वस्तुतस्तु सामगेतरविषय एवोपाकर्मणि श्रुतः आचरणशब्दो
मुख्यसाध्विषय एव । तत्रैव उपोपकर्मकाले कर्कसिंहयोर्द्वयोरपि
संभवात् । इतरान्प्रत्येव देशमेवेन तयोर्व्यवस्थोचिता । न तु
सामगान्प्रति । तेषां कर्क उपोपकर्मणः प्राप्तरेव “उपाकर्म न कर्तव्यं
कर्कटस्थे दिवाकरे” इति निषेधाप्रवृत्तेः । कथं तर्हि नर्मदोत्तर-
भागस्थानामप्यार्यावर्त्तनिवासिशिष्टानां आचरण एव कर्कटस्थेऽपि
एवाधुपाकर्मानुष्ठानसृज्यजुर्वेदिनाम् । प्राच्यादिनिबन्धेषु दाक्षिणात्या-

आमपि ग्रहनिबन्धेष्वलिखितेऽस्मिन्वचनद्वये नाश्यासादित्वत्वेहि ।
तस्मादितरेषामेकं यथा तथा वा भवतूपाकर्म । सामर्थ्यात् तु
सिंहाकेहरत एव न चाधिमासेऽप्युक्त्यते । आशौचाशक्त्यादिना
च तत्तिक्रमे लुप्यत एव । एवं ग्रहसंक्रान्तियुक्तेऽपि । “उपाकर्म
प्रकुर्यन्ती”ति प्राग्लिखितवचनात् । ग्रहसंक्रान्तियोगश्च यस्मिन् दिने
उपाकर्मं तदिनाद्धरात्रात्पूर्वमेवाकेषु काले (हस्तभयखपर्वस्तु न तु
चित्राघनिष्ठाप्रतिपत्तिव्यत्ययः) श्रूयज्यायमानस्तेषां दूषको न तु
तस्मान्परस्तात् ।

“अर्द्धरात्रादधस्ताद्योत्तरक्रान्तिर्ग्रहणं तथा ।

उपाकर्म न कुर्यात् परतश्चेज्ज्ञेयकृत्” ॥

इति गार्ग्यवचनात् ।

“यद्यर्द्धरात्रादधार्वाकु ग्रहः संक्रम एव वा ।

मोपाकर्म तदा कुर्याच्छ्रावण्यां भवत्येऽपि वा”

इति वचनान्तराच्च ।

आश्वयादिग्रहणमुपलक्षणम् । यानि तु ग्रहणदिनेतरेषामपि
तत्समीपवर्तिनां केषांचिद्दिनानां सद्योपत्यप्रतिपादकानि वचनानि—

“त्रयोदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवम् ।

माङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ॥

श्रावस्यादिस्तृतीयास्तो वेध इन्दुग्रहे स्मृतः ।

एकादश्यादिकः सौरे खनुर्ध्यन्तः प्रकीर्तितः ॥

अष्टमग्रहे तयोः प्रोक्तमुभयत्र दिनद्वयम्” ।

इत्यादीनि, तान्युपाकर्मादिभिन्नविषयाणि ।

“नित्ये, नैमित्तिके जप्ये होमयज्ञक्रियास्तु च ।

उपाकर्मणि चोत्सव ग्रहवेधो न विद्यते” ॥

इति वचनात् ।

इति वचनान्तरे च राजस्वनेयिग्रहणं येषां गृह्यो पञ्चमी भूता,
तेषां सर्वेषामुपलक्षणम् । या पञ्चम्यामुपाकृतिः कार्यत्वेनोक्ता सा
सर्वतो दुष्टत्व इति पञ्चमीपक्षस्य विषयविशेषमात्रविधानार्थ-
स्वाङ्गजनस्य । अथवा सा च राजस्वनेयिभिरेवेत्यपि विधाने
वाक्यभेदापत्तेः । अनुक्तपञ्चमीकैस्तु प्रौष्ठपद्यामेवेत्युक्तम् ।

बौधायनीयैस्तु धावण्यसंभवे वार्षिकसमाख्यां वाचित्वा
‘आषाढ्यामपि कर्त्तव्यम्’ । “धावण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्यां घोषाकृत्य
छन्दोऽस्यधीयीत” इति बौधायनसूत्रात् । एवमभ्येति बहुवैद्यां जुषेध
मुख्यकालासंभवे स्वस्वसूत्रोक्तं अभ्ये काला अनुकल्पत्वेन प्राज्ञाः ।

सामगैस्तु सिंहस्थे सूर्ये हस्तनक्षत्रे कार्यम् ।

“सिंहे रवौ तु पुष्यर्क्षे पूर्वाह्ने चित्ररेवृहिः ।

छन्दोगा मिलिताः कुर्युदत्सर्गं सर्वद्वन्द्वसाम् ।

शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपकर्मापराहिकम्” ॥

इति गार्ग्यवचनात् ।

एवं च “प्रौष्ठपदी (१) हस्तेनोपाकरणम्” “तैष्यामुत्सृजति”
इतिसोभिलसूत्रमपि सौरप्रौष्ठपदाङ्गीकारेण “कचिदपवादविषयेऽपि”
इति न्यायेन छविषयेऽप्यौत्सर्गिकमणं कृत्वा हस्तयुक्तां प्रौष्ठपदमास-
सम्बन्धिनीं तिथिं प्राप्योपाकरणं कार्यम्, नक्षत्राणाम् सूत्रस्वरसात्पीवी
रात्रिः पौषमहरित्युदाहरणाच्च पौर्णमासीमात्रविषयत्वप्रमाणमात्रेण
सामान्यविषयत्वात् तिथ्ययुक्तां तादृशप्रौष्ठपदीमेव प्राप्योत्सर्जनमिति
व्याख्येयम् । “उपाकर्मापराह्ने स्यादुत्सर्गः प्रातरेव च” इति सामान्य-
वचनमपि छन्दोगविषयमेव । विशेषवचनैकवाक्यत्वात् । अन्येषां

(१)—हस्तेनेत्यत्र “नक्षत्रेण युक्तः कालः” इत्यनेनाह । “लुपविशेषे”
इति तस्य लुप् । “नक्षत्रे च लुपि” इति सप्तम्यर्थे तृतीया । तेन
हस्तयुक्ते काल उपाकरणमित्यर्थो लभ्यते ।

तु वैकृतात्पूर्वार्द्धे यकोपाकर्म । अयोमपारिजाते तु सचोऽग्रप्युपाकर्म-
पदादिकमुक्तम् ।

यस्तु केनचित्—

“वंशोपाकरणे प्राप्ते कुलीरे संस्थिते रवौ ।

उपाकर्म न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सिंहयुक्तके ॥

इति वचनं देशविशेषे व्यवस्थापयतो—

“नर्मवोत्तरमागे तु कर्त्तव्यं सिंहयुक्तके ।

ककटे संस्थिते भानाद्युपाकुर्यात् इक्षिणे” ॥

इति बृहस्पतिवचनस्य छन्दोगविषयत्वमभिप्रेत्या सामगानां
देशविशेषे कर्त्तव्ये रवाद्युपाकर्मोक्तम् ।

तदयुक्तम् । बृहस्पतिवचनस्योपाकर्मणि देशविशेषेण सिंहकर्त्त-
व्यवस्थापकता तावत्तेनैवोक्ता । व्यवस्था शोभयप्राप्तौ भवति । न
आहत्य सामगानां कर्त्तव्यपक्षं वचनं कापि ग्रन्थे दृश्यते ।

यदि च आचणशब्देन सामगानाद्युपाकर्मकालविधानं कापि
स्यात् । स च कथञ्चित्तौरपरः स्यात् । ततो “मीनमेचयोर्नैववृषमयोर्वा
वस्तन्तः” इति वचनात्सर्चोपां चैत्रवैशाखादीनां मीनमेववृषाद्यन्वय-
रूपत्वेन वैकल्पिकोऽन्वयरूपत्वाच्छ्रावणस्यापि कर्त्तव्यत्वात्तत्प-
रूपस्याव्यवस्थया प्राप्तिः स्यात् । न च तादृशमपि ताम्प्रतिविधा-
नमस्ति । प्रत्युतेतराम्प्रत्येव तादृशं विधानमस्ति । सौरपरता च
तत्रत्यस्य आचणशब्दस्य समावधितुं शक्यते ।

तथाहि “वृषे रवौ” इतिदशहराया इव युगादीनां सौरपञ्जीयने-
न काव्यमिधानादर्शनेऽपि “यत्तदिष्टं वृषादितः” इति सिद्धचञ्जेतु-
निर्देशान्न्यानुपपत्त्या युगादिव्याख्यागतानां वैशाखादिशब्दानामेव
गौणेऽपि सौरे तात्पर्यं गृह्यत इति यथा हेमाद्रिणोक्तं तथा तस्मादेव

हेतुक्तिपूर्वमुपाकर्मणोऽप्युत्कर्षनिषेधकाद्वचनादस्माच्च कर्कसिंहव्य-
वस्थापकाद्वचनादुपाकर्मविधिगतस्य भ्रावणशब्दस्यापि शक्यं
सौरपरत्वं वक्तुम् ।

न चैवम्—“उत्कर्ष. कालवृद्धौ स्यादुपाकर्मादिकर्मणि”
इत्यादिवाक्यं निविषयं स्यादिति वाच्यम् । सत्यपि चैत्रादीनां
वैकल्पिकमीनमेषादिरूपत्वे “तुलामकरमेषेषु प्रातः स्नायी भवेन्नरः”
इत्यस्य कर्त्तिकमाघवैशाखशब्दघटितप्रातःस्नानविध्येकवाक्यतया
अस्यस्मादपि च भूयसः स्नासंपौराण्यवहारचैत्रादीनां मीनादिरूप-
त्यस्यौत्सर्गिकत्वावगमादधिकमासेऽपि कर्कभ्रावण एवोपाकर्मप्राप्तौ
तत्र सिंहभ्रावणविधानार्थत्वेन सार्थक्यात् । यथा मासशब्दस्य
वैषादिशब्दानां च सौर एव मुख्यत्वं मन्वानानां जीमूतवाहनादीनां
मते कन्यास्थे रवौ कर्त्तव्यस्य महालयभ्रातृस्य तत्राधिमासपातेऽपि
सौरमानोपजीवितास्तत्रैव प्रातस्य तत्राकर्तव्यत्वात्तार्थं तुलायां कर्त्तव्य-
त्वात्तार्थं च तुलाविधानं “यावच्च कन्यातुल्यो” इत्यादि तद्वत् । अत्रापि
च तैरेवमेव वक्तव्यमिदं यावदधिमासनिर्णये चक्ष्यते । न्यायस्य च
मन्थरत्वादौत्सर्गिकत्वरूपन्यायलभ्यकर्कनियमावगमात्पूर्वमेव देशभे-
देन व्यवस्थापनं नानुपपन्नम् । न्यायलभ्यसुसदृशानियमात्पूर्वमेव
विसदृशपूतिकाधिनियमविधानवत् । सर्वे चैतद्वेमाद्रिमतमन्वा-
ख्योक्तम् ।

वस्तुतस्तु सामगेतरविषय एवोपाकर्मणि ध्रुतः भ्रावणशब्दो
मुख्यचान्द्रविषय एव । तत्रैव जोपकर्मकाले कर्कसिंहयोर्वयोरपि
संभवात् । इतरान्प्रत्येव देशभेदेन तयोर्व्यवस्थोचिता । न तु
सामगान्प्रति, तेषां कर्के उपाकर्मणः प्राप्तैरेव “उपाकर्म न कर्त्तव्यं
कर्कदस्थे विवाकरे” इति निषेधाप्रवृत्तेः । कथं तर्हि नर्मदोस्तर-
भागस्थानामप्यार्यावर्त्तनिवासिशिष्टानां भ्रावण एव कर्कदस्थेऽपि
इवाधुपाकर्माद्युष्ठानमृग्यजुर्वेदिनाम् । प्राच्यादिनिषन्धेषु दाक्षिणात्या-

यामपि महानिबन्धेष्वलिखितेऽस्मिन्वचनद्वये नाश्वत्थस्यदित्यवेति ।
तस्मादितरेषामेक यथा तथा वा भवत्पाकर्म । सामगानां तु
सिंहार्कहस्त एव न चाधिमासेऽप्युत्कृष्यते । आशौचाशक्त्यादिना
च तदतिक्रमे लुप्यत एव । एवं ग्रहसंक्रान्तियुक्तेऽपि, “उपाकर्म
प्रकुर्वन्ती”ति प्राग्लिखितवचनात् । ग्रहसंक्रान्तियोगश्च यस्मिन् दिने
उपाकर्म तद्दिनादर्शनात्पूर्वमेवाक्तेषु काले (हस्तश्रवणपर्वसु न तु
चित्राधनिष्ठाप्रतिपत्तिवत्तर्थाः) पूजयमानस्तेषां रूपको न तु
तस्मात्पक्तात् ।

“अर्द्धरात्रादधस्तादधोत्संक्रान्तिर्ग्रहणं तथा ।

उपाकर्म न कुर्वीत परतश्चेन्न दोषकृत्” ॥

इति गान्धर्ववचनात्,

“यद्यर्द्धरात्रादधस्तात् ग्रहः संक्रम एव वा ।

नोपाकर्म तदा कुर्याच्छ्रावणार्था श्रवणेऽपि वा”

इति वचनात्सराच्च ।

आश्वत्थस्यदिग्रहणमुपलक्षणम् । यानि तु ग्रहणदिनेतरेषामपि
तत्समीपवर्तिनां केषांचिद्दिनानां सर्वोपत्वप्रतिपादकानि वचनानि—

“त्रयोदश्यादितो अर्ज्यं दिनानां नवर्कं भूषम् ।

माहृत्येषु समस्तेषु ग्रहणे अन्द्रसूर्ययोः ॥

द्वादश्यादिस्तृतीयान्तो वेध इन्दुग्रहे स्मृतः ।

एकादश्यादिकः सौरेः षतुर्ध्वस्तः प्रकीर्तितः ॥

अष्टग्रहे तयोः प्रोक्तमुभयत्र दिनद्वयम्” ।

इत्यादीनि, तान्युपाकर्मादिभिन्नविषयाणि ।

“नित्ये, नैमित्तिके जप्ये होमयज्ञक्रियासु च ।

उपाकर्मणि चोत्सग ग्रहवेधो न विद्यते” ॥

इति वचनात् ।

तेन पर्वणि ग्रहदुष्टेऽपि महावेधान्तपातिनि भवणे उपाकर्म भवत्येवेति । अत्र च सामगानामुत्सर्जनोपाकर्मणोर्यौ पूर्वाह्वापराह्नौ तौ द्वेधाविभक्तदिनभागौ ग्राह्यौ । तद्वाक्ये द्वयोरेव निर्देशात् । येषां तु दैवत्वेनोपाकर्मणि पूर्वाह्नग्रहणं तेषां दैवकर्मसु पञ्चधात्रेधाचतुर्धाद्वेधा- विभागस्यतरविभक्तस्य पूर्वाह्नस्य मुख्यानुकल्पभावेन प्रयोगादपत्य- महत्वाभ्यां वा व्यस्थितस्य सर्वव्याप्यङ्गत्वाद्वापि तादृशस्य ग्रहणम् । सर्वथापि हस्तभ्रवणपर्वणां क्षणद्वये औदधिकानामेवात्र कर्मणि ग्रहणम् ।

तथा च परिशिष्टम्—

“धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रश्रुतसमन्वितम् ।

भावणं कर्म कुर्वीरन्मृग्यञ्जु.सामपाठकाः” ॥ इति ॥

कर्मणो धनिष्ठादियुतत्वं धनिष्ठायुते भ्रवणे प्रतिपद्युक्तपौर्णमास्यां चित्रायुते च हस्ते यथाक्रममनुष्ठानात् । भ्रवणेऽध्वव्यतिरेकविधया व्यासयञ्चनमपि—

“भ्रवणेन तु यत्कर्म उत्तराषाढसंयुतम् ।

सम्ब्रत्सरकृतोऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥

“धनिष्ठासंयुतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म यज्ञवेत् ।

तत्कर्म सफलं विद्यादुपाकरणसंश्रितम्” ॥ इति ॥

औदधिकानि च वर्षादीनि प्रातःसङ्गचारमकपणमुहूर्त्तव्यापीनि ग्राह्याणि ।

“श्रावण्यां शौष्ठपद्यां वा प्रतिपत्यणमुहूर्त्तकैः ।

विद्धा स्याच्छ्रद्धसां तत्रोपाकर्मोत्सर्जनं भवेत्” ॥

इतिनिगमवचनात् । पर्वग्रहणं हस्तभ्रवणयोरप्युपलक्षणम् ।

अत एव पृथ्वीचन्द्रोदये—

“भावणी पौर्णमासी तु सङ्गवात्परतो यदि ।
तदैवौदयिकी ग्राह्या नाम्यवौदयिकी भवेत्” ॥

इति गार्ग्यध्वनं लिखित्वा—

“उदये सङ्गवस्पर्शे भूतो पर्वणि आर्कमे ।
कुर्युर्नभस्युपाकर्म ऋग्यजुःसामगाः क्रमात्” ॥

इति वचनान्तरमपि लिखितम् ।

एवं सति कर्मकालव्याप्तिरपि द्वितीयदिने सम्पद्यते । सामगानां स्वपराहोपाकर्मिणां वचनास्तत्कालव्यापिनमपि पूर्वहस्तं बाधित्वो-
त्तरदिन एव तदनुष्ठानम् ।

तेन दिनद्वये कर्मकालव्याप्तौ तदस्पर्शे वा औदयिकानां हस्तादीनां ग्राह्यात्वं यत्केनचिदुक्तं तदयुक्तम् । सङ्गवस्पर्शहस्तग्राह्याविधाना-
नुपपत्तेः । तदा पूर्वदिने कालव्याप्तेरवश्यं क्रमात् । यदा च
“धनिष्ठे”स्थादिवाक्येन सर्वयाजुषाणां प्रतिपद्युक्ते पर्वण्युपाकर्मं
विहितं तदा—

“पर्वण्यौदयिके कुर्युः भावणीं तैत्तिरीयकाः ।
बहुधाः भवणे कुर्युर्महस्तकाविर्जिते” ॥

इति बहुचगृह्यपरिशिष्टकारिकायां तैत्तिरीयकप्रवृत्तं सर्वयाजुषा-
णामुपलक्षणमेव । बहुचसमभिव्याहारादपि तथा । तुल्यवचनानामेव
हि समभिव्याहारो भवति । न हि भवति कश्चिदैरिदं कर्त्तव्यं बभूवैरिदं
कर्त्तव्यं कठैरिदं कर्त्तव्यमिति । भवति तु ग्राह्यैरिदं कर्त्तव्यमिति ।

किंच उत्तरार्द्धे ग्रहादिवर्जितत्वौदयिकत्वरूपभ्रमखण्डनविशेषविधान-
वत्पूर्वार्द्धेऽपि पर्वण्यतद्विशेषविधानमेव युक्तम् । अपेक्षितत्वात्सममि-
व्याहाराच्च । न तु यदौदयिके पर्वण्युपाकर्मं कुर्युस्तत्तैत्तिरीयका-
यवेति । पूर्वहेतुविपर्ययाद्विशिष्टानुवादिनबन्धनवाक्यमेदापत्तेः ॥

उपाकर्ममात्रं हि संनिहितम् । न तु पर्वाण्यसाधारण्येन । येन पर्वणः
संनिधिलभ्यत्वाद्यदौदधिके तत्तैत्तिरीयका इत्येव श्रुतवचनव्यक्त्यङ्गी-
कारेण स परिह्रियेत । विशेषणद्वयविधिनिमित्तस्तु वाक्यभेदः ।
विशेषणशब्दयोर्यौगिकत्वात् ।

यस्तु तच्च विशेष्यान्वयसिद्धिसंभवात् “योऽभिर्दाता स तद्गुल-
विशेषाणां देवता” इति वचदेतादृशं पर्व । तत्रोपाकर्मं कुर्युरिति विधि-
संभवात्सुपरिहरः । तत्र च पर्वणो विशेष्यस्य वचनान्तरैः
प्राप्तत्वाद्विशेषणयोरेवाध्याह्निकमिति । तत्प्राप्तिश्च सर्वयाज्ञविषयै-
वेत्युपलक्षणमेव तैत्तिरीयग्रहणं युक्तम् ।

केचित्तु बहुवचनकारिकाकारस्य बहुवचनसम्बन्धिधर्मविधानार्थमेव
प्रवृत्तत्वात्तद्विषयमुत्तरार्द्धमेव तद्गतं विधायकम्, पूर्वार्द्धं त्वम्य-
विषयकं यथाप्राप्तानुवादकमिति तैत्तिरीयकग्रहस्योपलक्षणत्वं सम-
र्थयन्ते । अत एव कलिकापुराणे उपाण्यानपुरस्सरं सामाम्यत एव
चतुर्वशीयुते पर्वण्युपाकर्मनिषेध औदधिकतद्विधेरुपोद्बलकः भूयते ।

“चतुर्दशां समुत्पन्नासुरौ मधुकैटभौ ।

वेदान् स्वीकुर्वतः पद्मयोनेस्तौ जहनुः भुर्तौ ॥”

इत्या तत्सुरौ देवः पातालतलवासिनौ ।

आहत्य ताः भुर्तौस्तस्मै द्वौ लोकगुरुः स्वयम् ॥”

अमूललब्धभृतिर्ब्रह्मा पर्वण्यौदधिके पुनः ।

अतो भूतयुते तस्मिन्मोपाकरणमिष्यते ॥

आसुरं वर्जयेत्कालं वेदाहरणशङ्कया” ॥ इति ॥

“भावणी दुर्गानवमी पूर्वा चैव हुताशनी ।

पूर्वविज्ञैर्ब्रह्मकर्त्तव्या शिखरात्रिर्वलेदिनम्” ॥

इति तु वचनं पुराणोक्तभावणीकृत्यविषयम् ।

अत एव—

“येन बद्धो बली राजा वानवेन्द्रो महाबलः ।
तेन त्वामभिधामि रक्षे मा खल मा खल” ॥

इति मन्त्रेण यत्पुरोधःप्रभृतिमी राजादीनां आचम्यपूर्वमास्यां
कर्त्तव्यत्वेन मविध्योस्तरे उक्तं रक्षाबन्धनम्, तत्पूर्वस्यामेव
कर्त्तव्यम् ।

“ततोऽपराह्णसमये कुर्यात्पोष्टलिकां शुभाम् ।
कारयेच्चाक्षतैस्तद्वत्सिद्धार्थं ह्येवमन्त्रं चिताम्” ॥

इत्यादितद्विधापराह्णकालत्वोक्तम् ।

“यद्यप्युपाकर्मादिकं प्रोक्तमृषीणां चैव तर्पणम् ।
कुर्यात् ब्राह्मणैः सार्द्धं वेदानुविप्रैश्च शक्तैः” ॥

इत्यभिधाय “ततः” इत्याद्यभिधानादुपाकर्मांतरकालताप्यस्य
प्रतीयते । तथापि तस्याः पूर्णतिथावाधिकत्वेनाविधेयत्वाविधेयत्वेऽपि
वा कालविरोधेऽनादृत्यत्वादुपाकर्माणः परदिनेऽनुष्ठानेऽप्येतत्पूर्वस्वा-
मेवापराह्णस्यापि न्यां कर्त्तव्यमिति ।

एवं यथागृह्यमुपाकर्मे कृत्वा “सार्द्धांस्तुतः पञ्च बद्ध्वा
मासानुत्सर्जनकालवशादुप्यवस्थया स्मृतिसिद्धान्त्यापपरिहारेण
शुक्लकृष्णपक्षयोः स्वाध्यायमधीयीरन्नभ्यायेच्चङ्गानि । नूतनग्रन्-
थारिणस्तु ज्योतिःशास्त्रोक्ते विद्याप्रारम्भकाले प्रारम्भान्तर् कृत्वा ।
अनभ्यायास्तु वक्ष्यन्ते ।

अथोत्सर्जनतिथिविवेचनम् ।

अथोत्सर्जनकालनिर्णयः । तत्र मनुः—

“पुण्ये तु कृत्यसां कुर्याद्द्विगुस्तर्जनं द्विजः ।
माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽर्हनि” ॥

पुण्ये पौषे मासि बहिर्गमात् । तत्र यथाश्रावणामुपाक्रमं कृतं
तदा पौषशुक्लप्रतिपद्युत्सर्जनं कार्गम् । यदा प्रौष्ठपक्षा तदा
माघतत्तिथौ ।

“श्रावण्यां प्रौष्ठपक्षां श्राव्युपाक्रम्य यथाविधि ।

शुक्लचन्द्रांस्त्यधीयीत मासांस्त्रिप्रोऽर्द्धपञ्चमान्” ॥

इति प्रागुक्तत्वात् । अर्द्धः पञ्चमो येषु तान् सार्द्धांश्चतुर इति यावत् ।

अत एव पुण्य इत्यत्रापि शुक्लस्य प्रथमेऽहनीति सम्बन्धप्रतीत्यम् ।
उत्सर्जनं च यथापूर्वं पक्षद्वयेऽपि क्वाभ्यासस्य । उत्सर्जनोत्तरं
शुक्लपक्षेणैव वेदाध्ययनविधानात् । तथा च मनुरेव—

“यथाशार्द्धं तु हृत्वेयमुत्सर्गं चन्द्रसां बद्धिः ।

धिरमेतपक्षिणीं राशिं यद्वाप्येकमहर्निशम् ॥

अत उर्ध्वं तु चन्द्रांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।

वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु संपठेत्” ॥ इति ॥

याज्ञवल्क्यस्तु पौषमासगतायां रोहिण्यां कृष्णाष्टम्यां वा तदाह—

“पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते चन्द्रसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्बद्धिः” ॥ इति ॥

पारस्करोऽप्येषम् ।

आश्वलायनगृह्ये तु “मध्यमाष्टकायामेताभ्यो देवताभ्योऽर्धेन
हुत्वा” इत्यौपश्लेषिकाधिकरणत्वस्योत्सर्गिकत्वाम्नाद्यकृष्णाष्टमी मध्य-
प्युत्सर्जनकालत्वेन प्रतीयते । तथापि “अष्टमासानधीयीत” इति तत्रैव
प्रागुक्तत्वात्सामीपिकाधारत्वाङ्गीकारेण आधीषत्तया तद्वाङ्मवृत्ति-
कारादिभिर्व्याख्यातम् ।

अत एव औधायनेनापि षण्मासाध्ययनमभिप्रेत्य
 आषण्युपाकर्मपक्षे माघ्येवोत्सर्जनकालत्वेनोक्ता । “आषण्यां
 पौर्णमास्यामाषाढ्यां शोपाकृत्य तैष्यां माघ्यां चोत्सृजेत्” इत्युपाकर्मो-
 त्सर्जनकालयोर्ध्यान्येन व्यवस्था । एषां च पक्षाणां यथापरिग्रहं
 व्यवस्था ।

सामगानां तु सिंहस्थ एवार्के पुष्यनक्षत्रे । “सिंहे रवौ”
 इत्यादिप्रामाण्यलिखितवचनात् । यदा तु सिंहस्थे सूर्ये प्रथमतो हस्त एव
 भवति तत्पूर्वः पुष्यस्तु कर्कस्थे । तदा तत्रैवोत्सर्जनं कृत्वा
 सिंहार्कहस्ते उपाकर्म कार्यं नूतनग्रह्याचारिव्यतिरिक्तैः सामगैः ।

“मासे प्रौष्ठपदे हस्तात्पुष्यः पूर्वो भवेद्यदा ।

तदा तु आचये कुर्यादुत्सर्गं छन्दसां द्विजः” ।

इति कात्यायनवचनात् । प्रौष्ठपदमासे यो हस्तस्तस्मात्पूर्वमाषि-
 आषण्यमासगत इति व्याख्येयम् । प्रौष्ठपदप्राचणशब्दौ चात्रत्यौ
 सिंहकर्करूपसौरमासपरौ । सामगानां सौरमास एवोपाकर्मोत्सर्ग-
 विधानात् ।

मन्दमतीनां तूपाकर्मदिनेऽप्युत्सर्जनं ततः पूर्वं भवति ।
 तथा च खादिरगृह्यम् — “पुष्ये तूत्सर्जनं कुर्यादुपाकर्मपिच” इति ।
 औदयिकस्य पर्वणः षण्मुहूर्त्तसत्त्वापेक्षाबोधके च “आषण्यां प्रौष्ठपद्यां
 वा” इति वचने उत्सर्गग्रहणादपि तथा ।

उत्सर्जनकाला अप्येते “ज्येष्ठस्ये औदयिका एव सङ्ग्रह्यपरिनि-
 मत्ताः । उत्सर्जनस्यापि दैवत्वेन पूर्वार्द्धकालत्वात्तथांशिष्ट-
 समाचाराच्चेति ।

वनस्थयतिभिन्नानां द्विजानां प्रतिहायनम् ।

उपाकर्मोत्सर्जनं च भवेत्पूर्वार्द्धकालिकम् ॥

तत्रोपाकर्मोपधीनां प्रादुर्भावे नमसिते ।
 पर्वणि धवणे कार्यं ग्रहसंक्रान्त्यदूषिते ॥
 सध्वर्युभिर्बहुवैश्वं कथंचित्तदसंभवे ।
 तत्रैव हस्तपञ्चम्यां तयोः क्रैवल्ययोरपि ॥
 तत्राप्यसंभवे भाद्रे पर्वणि धवणेऽपि वा ।
 तत्राश्वमीहस्तयोर्वा येषां नोक्ता तु पञ्चमी ॥
 तेषां तज्जुर्वेदविद्वां पर्वण्येव भवेद्विदम् ।
 बौधायनात्तां धावण्यां ग्रहसंक्रान्तिसंभवे ॥
 आषाढ्यामपि तत्प्रोक्तमथ सामविद्वां रवौ ।
 सिंहस्थे हस्तनक्षत्रे भवेत्तन्नापराद्विकम् ॥
 उत्सर्जनं तु तत्रैव पुन्ये तेषां भवेद्यथा ।
 सिंहस्थेऽर्के प्रथमतो हस्त एव भवेद्यथा ॥
 तथा कर्काकर्गे पुन्ये तेषामुत्सर्जनं भवेत् ।
 एवं पौषेऽथवा माघे परेषां शुक्लपक्षतौ ॥
 पौषेऽष्टकायां रोहिण्यां माघे पर्वणि वा सिते ।
 भवेन्मन्दमतीनां तु उपाकर्म दिनेऽपि तत् ॥
 तिथिनक्षत्ररूपाश्च कालाः सर्वेऽप्यमी द्विजैः ।
 उपाकर्मोत्सर्जनयोर्गङ्गा औदयिकाः परे ॥
 क्रात्स्न्येनाद्ययथो वा सङ्गवर्ष्पाशिनो यदि ।
 उपाकर्मोत्तरं पक्षद्वयेऽप्यध्ययनं भुतेः ॥
 भवेदुत्सर्जनं यावच्छुक्लपक्षेव तदुत्तरम् ।
 कृष्णपक्षेषु चाङ्गानामनप्यायस्तु धक्ष्यते ॥

इतिसंग्रहः ।

इति श्रीसम्राट्स्थपतिरघुनाथराजपेययाजिकृतायु—
 पाकर्मोत्सर्जनकालनिर्णयः ।

अथेष्टिविषयः पर्वद्वयनिर्णयः ।

तत्र दशपूर्णमासेष्टौ "पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां च" इति
 "अमावास्यायाममाधस्यां यजेत" इतिवचनात्कृत्वाप्रवेष्टव्यस्य
 पूर्वकालत्वे प्राप्तेऽपि "पूर्वेचुराग्निं गृह्णाति" "उत्तरमर्ह्यजति" इत्यादि-
 श्रुत्यस्तरादन्वाधानाद्यनुष्ठानेनोपक्रममात्रं पर्वणि, एतत्संज्ञकत्वात्प्राप्तेः-
 प्रधानानुष्ठानं तु प्रतिपदीति द्वयद्वयकालत्वम् । अत्र च न ग्रीष्मर्तुसंज्ञा-
 "अक्षान्ता उपवस्तव्याः पक्षादयोऽभियष्टव्याः" इति । उपवस्त-
 कत्वज्ञभूतयमनियमसंकल्पः ।

एवं च पौर्णमास्यमाधास्ययोः प्रयोगीकादेशात्प्रवेष्टव्यसंज्ञकोपः ।
 पौर्णमास्यमाधास्याशब्दयोस्तथिचिरेवे कृतत्वात् । "सन्धौ यजेत"
 इतिश्रुतिस्तु संधेरतिसूत्रमत्वेन तत्रैकदेशस्याप्यनुष्ठानमाशङ्क्यत्वात्,
 "सन्धिभूमितो यजेत" इतिश्रुत्यन्तरैकवाक्यत्वाच्च, एवं प्रातःपक्षानुष्ठान-
 लक्षणया कृत्स्नप्रयोगकालविधायिकैव ।
 अतएव धीधायनेनोक्तम्—

"सूत्रमन्वात्सन्धिकालस्य सन्धिर्विषय उच्यते ।

सामीप्यं विषयं प्राहुः पूर्वेषां परेण च" इति ।

एवं च सति पौर्णमास्यमाधास्याश्रुतिरपि "अमावास्यायाममाधस्यां यजेत"
 पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति" इत्यादौ वृत्तिकायादिभिः सन्धिवाचि-
 त्वेन व्याख्यानात्पौर्णमास्यमाधास्याशब्दनिर्वन्धनार्थं कर्तव्यमिति-
 योगाच्च पौर्णमास्यमाधास्याशब्दयोरपि सन्धिवाचिकत्वात्प्राप्तत्वादि-
 शब्दसममिव्याहारस्य चाहोरात्रलक्षणाबीजस्यात्राभावात्पूर्वेऽहरीण्या
 पार्श्वद्वयवर्तित्तिथिद्वयलक्षणया "सन्धौ यजेत" इतिवचनप्रयोग-
 कालविधायिकेत्यपि वक्तुं शक्यम् । तथापि न संपूर्णं पर्वमाधान-
 कालः । नापि संपूर्णं प्रतिपद्यागकालः । किन्तु पर्वार्थोऽश्रयस्तन्वाधा-
 नस्य कालः । पर्वचतुर्थीशसहितं प्रतिपद् अमावसीत्यर्थं च शास्त्रस्य ।

तथा च लौगाक्षिः—

“त्रींशानौपवस्तस्य यागस्य चतुरो विदुः ।
द्वार्चशावुत्सृजेदन्त्यौ यागे च त्रतकर्मणि” ॥ इति ॥

प्रतिपत्पर्वसम्यन्धिनावन्त्यौ चतुर्थांशौ यथाक्रमं यागे उपवासे
च त्यजेदित्यर्थः । अयं च प्रतिपत्पर्वान्त्यचतुर्थांशभिर्भांस्त्रीचतुरध्वेति
पर्युदासविधया पूर्वशेष एव । न तु स्वतन्त्रस्यागविधिः । “पर्वणो
यश्चतुर्थांशः” इत्यादिवाक्यान्तरवशादंशविशेषविषयत्वेन पूर्वस्य
कालविधेः प्राक्शक्त्यभावाद्वाक्यभेदापत्तेश्च ।

अन्वाधाने पर्वचतुर्थांशवर्जनं संचास्कालव्यतिरिक्तविषयम् ।
तत्र तत्रैव तदनुष्ठानात् । “अथ यद्द्वहपयस्यो भवति तद्द्वहःपूर्वाह
एव प्रातराहुतिं हुत्वा” इत्यादिगोभिलादिवचनात्पुनरागमप्रतीक्षाऽ-
संभवात् । यागोऽपि सम्यपि पर्वचतुर्थांशादिकालत्वे सर्वदा प्रातरेव ।

“पर्वणो यश्चतुर्थांश आधा. प्रतिपदस्तयः ।

यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मानीषिभिः” ॥

इति वचनात्, “अथ पूर्वाह एव प्रातराहुतिं हुत्वा” इत्यादि
गोभिलादिवचनात्, “प्रातर्यजध्वम्” इत्यादिभ्रूतेश्च ।

प्रातःकालश्च पञ्चधाविभक्तदिनस्याद्यस्त्रिमुहूर्त्तो भागः—

“लेखाप्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहूर्त्तस्थिते तु वै ।

प्रातः काल इति प्रोक्तो भागश्चाहुः स पञ्चमः ॥

मुहूर्त्तत्रितये प्रातः” इत्यादिवचनात्, चतुरादिविभागेषु प्रातराख्य-
विभागभावाच्च ।

यस्तु चतुर्धाविभागपक्षे सार्द्धप्रहरात्मके आद्यभागो
“स पचाध्यर्द्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयते” इतीदानीन्तनानां

प्रातःशब्दप्रयोगः । स लक्षणया । अनेकार्थत्वस्याभ्यास्यत्वात् । "पूर्वाह्णं
ग्रहरं सार्द्धम्" इतिगोष्मिलेन तस्य पूर्वाह्णोक्तेश्च । "श्रग्मिः प्रातर्दिशि
देव ईयते" इति त्रिधाविभक्तदिनाद्यभागाविषयोऽपि प्रयोगस्तथा ।

एवं च गोभिलीयादौ पूर्वाह्णग्रहणं योगेनेदृशप्रातःपरमेव ।
एवं यागान्वाधानकाले स्थिते यदा पौर्णमास्यमाषाढयोस्तदुत्तर-
प्रतिपदोश्च सूर्योदयास्तमयस्पर्शित्वं तदा न कोऽपि विचारः । अत्रापि
पञ्चदश्योरेवास्तमयादूर्ध्वं समाप्तिः । प्रतिपदस्तु तस्मात्प्रागेव ।
तदापि तथा ।

ननु तदा पौर्णमास्यां भवतु यथास्थितमनुष्ठानम् । अमाषा-
ढयोर्यावस्तादूर्ध्वं समाप्तायामपि द्वितीयदिने प्रतिपद्यो दिनाभ्य-
मुद्धर्त्तयदादर्वाषसमाप्तौ तस्य द्वितीयया पूरणेन तत्र चन्द्रदर्शन-
संभवात् । तद्वति च दिने रागास्य निषिद्धत्वाच्च तत्संयमः ।

अत्र कैश्चित्तवामाषाढयादिने प्रातःपर्वतृतीयं शम्वास्तपूर्व-
दिने च अतुर्दशीसप्तमाद्यागाग्धाधानकालामाषाढकालशास्त्रस्य च
अलपत्वारिपरिहारः कृतः । सोऽयुक्तः । "यहदः पश्चात्पुनस्तात्सोमो
न दृश्ये" इति श्रुतेरपि कालप्राप्तत्वात् ।

"पर्वण्योऽरो द्वितीयेऽपि कर्त्तव्येष्टिद्विजातिभिः ।

अग्धाधानं अतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात्" ॥

इत्यादिभिः सम्प्राम्यविहितकालोपमर्देनैव तदा कालात्तरविधा-
नाच्च । अन्यथापराहस्तन्धावपि तथापक्तेः । इत्यपत्तिपक्षस्य
दुषयिष्यते ।

अतोऽन्यथा परिह्रियते । "अपरह्णेऽथवा रात्रौ" इत्यादिरात्रि-
सन्धिशास्त्रं निरवकाशम् । अपराहस्तन्धिष्ये सावकाशं
"त्रिमुहूर्ता द्वितीया चेत्" इत्यादि शास्त्रं बाधते ।

न च रात्रिसंविशः कर्मणि परेद्युश्चन्द्रदर्शनाभावविषयमिति
 आक्षेपम् । तदा कैमुतिकन्यायेन “आवर्त्तनात्परः सन्धिः” इत्यादि-
 वाक्यैश्चापराद्धसन्धितुल्यानुष्ठानसिद्धे रात्रिग्रहणस्य वैयर्थ्यापातेनै-
 तादृशविषय एव तस्य सार्थकत्वात् । अत एव न पौर्णमासीमात्र-
 विषयत्वमपि अत एव बौधायनेन कान्यायनेन चतुर्दशीदिनेऽपि
 किञ्चिदमावाद्याप्रवेश एव आह्वानानुष्ठानमुक्तम् ।

“यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या क्षीयमाणा तदैव आह्वमिष्यते” ॥ इति ॥

द्वितीयदिने क्षीयमाणामावास्यां यदा चतुर्दश्याश्चतुर्विंशतीदिनस्य
 तुरीयं याममनुपूरयेदनुग्रहशेदस्तात्पूर्वं किञ्चिद्भवेत्तदैव स्वल्पामावा-
 स्योपेते तद्दिन एव आह्वान्वाधानादि भवेदित्यर्थः । क्षीयमाणेति
 विशेषणान्तरदिने दिवासन्धिः प्रतीयते ।

कारिकास्तरेऽपि यागदिने सूर्यास्तात्पूर्वं प्रतिपत्सन्नाधावश्यकता
 प्रतीयते ।

“इष्टेरत्नं प्रतिपदादिनाऽप्यः

सप्तष्ट वा यत्र भवन्ति तत्स्यात् ।

क्षीणासु नाडीषु दिनस्य पूर्वः

कल्पोऽथ वृद्धौ च भवेद्वितीयः” ॥ इति ॥

दिनस्यान्तिमासु सप्तष्टनाडीषु अमावास्यासम्बन्धिष्वेन
 क्षीणासु सतीषु यत्र तस्मिन्नेव दिने ता नाड्यः प्रतिपदाद्यनाडीभिः
 पूर्यन्ते । अग्रे च क्षयस्तदा तदेव दिनमिष्टेरत्नं योग्यम् । परदिने
 चन्द्रदर्शनादित्येकः कल्पः क्षये । परदिनेऽमावास्यावृद्धौ चन्द्रदर्शना-
 भावात्तदैवष्टेरनुष्ठानमिति द्वितीयः कल्प इत्यर्थः । सप्तष्ट वेति षडङ्घ्रि-
 ष्वनाडीग्रहणान्वाधानदिनेऽप्यामावास्याप्रवेशावश्यकता प्रतीयते ।
 त्रिसुहृत्सर्गाधिकक्षयमाधात् ।

अत एव “दृश्यमानेऽप्येकदा” इति गोभिलसूत्रं भाष्यकारेण सम्ब्या-
समीपापत्तिमिया अमावास्या न प्रतीक्षणीयेत्येतादृशमनया ध्या-
न्यातम् । अन्यथा दिवा अमावास्याऽभावे तत्प्रतीक्षाऽऽसक्ते ।

कर्मश्रदीपेऽप्युक्तम् “अमावास्यां प्रतीक्षेद्वा तदग्ने वाणि निर्वपेत्”
इति । तदस्ते चतुर्दश्यन्यभागे “अष्टमेशो चतुर्दश्याः क्षीणो भवति
चन्द्रमाः” इत्युक्तेऽष्टऽमांस इत्यर्थः ।

कण्ठरयेण च गोभिलभाष्ये “यद्दृश्येव चन्द्रमा न दृश्यते
ताममावास्यां कुर्वीत, “गताध्वा भवति” इत्येतत्सूत्रद्वयव्याख्याना-
वसरे सूर्यास्तात्पूर्वं किञ्चिदमावास्यासत्त्वं एव तद्वान्वाधानाद्यनु-
ष्ठानम्, परदिने अमावास्याक्षयंकस्या दिवा सन्वाद्येवास्ते चन्द्र-
दर्शनमिया सन्धिदिने यागानुष्ठानमुक्तम् ।

यानि च बोधायनवचनानि —

“चतुर्दश्यां चतुर्यामे अमा यत्र न दृश्यते ।
श्वो भूते प्रतिपद्यत्र भूते कव्यः दिका क्रिया ।
चतुर्दशी चतुर्यामा अमावास्या न दृश्यते ।
श्वो भूते प्रतिपद्येत्स्यात्पूर्वा तत्रैव कारयेत्” ॥

इत्यादीनि । तानि “द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत्” इति चान्वाग्न्यायामे
चन्द्रदर्शनमिया यत्सन्धिदिने यागानुष्ठानम्, तद्विद्याप्रतिपत्तत्त्वं
एवेत्यमुमर्थवगमयन्त्येव । अन्वाधानादिने परं दिवादर्शकज्ञात-
नाद्यव्यक्तताद्योतकानीय भासन्ते । यन्नापि चतुर्दश्यास्तुर्थे काले अमा
संपूर्णा न दृश्यते, किन्त्ववसाने स्वल्पा चतुर्दशी चतुर्थमदि यामं
रूपशति, न त्वमावास्या अद्वयापिनी दृश्यते, किन्त्वस्तमयादर्शात्
स्वल्पेत्यादि भाष्यादिभिर्व्याख्यानामप्रतीकारः ।

यत्तु हेमाद्रिणा —

“अतुर्दशी च संपूर्णा द्वितीया क्षयगामिनी ।

अरुद्विष्टमायां श्याद्भूते कथ्यादिका क्रिया”

इति यथाश्रुतवचनबलात्पर्वप्रतिपदोरेवास्तमयात्पूर्वं समाप्तौ द्वितीयाप्रभृतिचात्यन्तापक्ष्येऽस्तमयपर्यन्तायामपि चतुर्दश्यामन्वाधानादि, परदिने च याग इत्युक्तम्, तत्स्वयमेव पूर्वोक्तरीत्या पूर्वव्याख्यातचतुर्दशीचतुर्थ्यामेत्यादिवचनसमानार्थतयैतस्यादि व्याख्यानसम्भवाद्द्वितीयादिश्रयोक्तेश्च कदाचिद्द्वितीयाप्रभृतिप्रतिपदक्षयेणैवापराह्निकत्रिमुहूर्त्तद्वितीयाऽभावेऽपि प्रतिपदि चन्द्रदर्शनात् “त्रिमुहूर्त्तं द्वितीया चेत्” इयेतद्व्याख्यगतं त्रिमुहूर्त्तद्वितीयास्तत्त्वमविश्वक्षितं । चन्द्रदर्शनमात्रं तु विश्वक्षितमित्येषपरत्वादनानुवृत्त्यम् ।

माधवीयादौ तु “द्वितीया क्षयकारिणी” इति पाठः । तस्माच्चतुर्दश्यमावास्यादिने किञ्चिद्मावास्याप्रतिपदाव एव । प्रतिपदि चन्द्रदर्शने सम्प्रदिने यागानुष्ठानस्य न्याय्यत्वाद्वान्निर्वाणौ परदिने चन्द्रदर्शनेऽपि प्रतिपद्येव याग इति निश्चयान्न तत्रापि विचारः ।

विवाहसंधौ तु विचार्यते । स च त्रेधा । आषर्त्तने तत्पूर्वोत्तरभागयोश्चेति । तत्राषर्त्तने तत्पूर्वं च संधौ तद्दिने यागः पूर्वदिनेऽन्वाधानम्, तदुत्तरं संधौ परदिने यागः, तद्दिनेऽन्वाधानमिति तावत्पूर्वद्वयसाधारण उत्सर्गः ।

तथा च लौगाक्षिः—

“पूर्वाह्ने वाय मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य तत्र पूर्वद्युस्तदहर्भाग इध्यते ।

अपराह्णेऽथवा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य तस्मिन्नहनि स्वो भूते याग इध्यते” इति ॥

अत्र मध्याह्नपूर्वापराह्नरात्रौ योगेनावर्त्तनतत्पूर्वोत्तरभागवचनाः ।

“आवर्त्तनासु पूर्वाह्णेऽष्टापराहस्ततः परः ।

मध्याह्नुतयोः संधिर्यथावर्त्तनमुच्यते” ॥

इत्येतत्प्रकरणपठितवचनात् । अत एव गोभिलः—

“आवर्त्तने यदा संधिः पर्वप्रतिपदोर्भवेत् ।

तद्वह्याग इष्येत परतश्चेत्परेऽहनि ॥

पर्वप्रतिपदोः संधिरर्वाणावर्त्तनाद्यदि ।

तस्मिन्नहनि पृष्ठम्यं पूर्वद्युस्तनुपक्रमः ॥

आवर्त्तनात्परः संधिर्यदि तस्मिन्नपक्रमः ।

परद्युतिट्टित्थं पर्वद्वयविनिर्णयः” ॥ इति ॥

यदा आवर्त्तनतत्पूर्वसंध्योः पर्वकतुर्योशे यागानुष्ठानं तथा न
यागप्रयोगः पर्वमध्ये समापनीयः, किन्तु प्रतिपदि प्रविष्टावाम् ।

“प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि वेष्टिः समाप्यते ।

पुनः प्रणीय कृत्स्नेष्टिः कर्त्तव्या यागवित्तमै” ॥

इति गार्ग्यवचनेऽन्यथा दापस्मरणात् ।

प्रणीय अग्निमित्यर्थः ।

परिशिष्टे तु “पक्षादिचरोरुपक्रमोऽपि पक्षे प्रतिपदं प्रतीक्ष्य
कर्त्तव्यः” इत्युक्तम् ।

“पक्षादावेव कुर्वीत सदा पक्षादिकं यत्नम् ।

पूर्वाह्ण एव कुर्वन्ति विद्वेऽप्यस्य मनीषिणः” ॥ इति ॥

विद्वे पर्वविद्वे । संधिनिर्णयश्च निधिसाम्ये यथास्थितयेव ।
वृद्धिक्षययोस्तु तत्र विशेषमाह सांगाक्षि.—

“तिथेः परस्या घटिकास्तु याः स्युः—

स्यूनास्तथैवाभ्यधिकाश्च तासाम् ।

अर्द्धं विद्योज्यं च तथा प्रयोज्यं

इत्थं च वृद्धौ प्रथमे दिने तत्” ॥ इति ॥

ततश्च यदा चतुर्दशरात्रिकीरूपपरमदिनसमये पौर्णमासी
षोडशघटिका सप्तदशघटिका वा पञ्चविंशतिघटिकाभ्यधिकापरमपौर्णमासी-
दिनसमये च द्वादशघटिका त्रयोदशघटिका वा । एवं विबुधादाव-
प्यूह्यम् । परदिने च प्रतिपत्तिमुहूर्त्तवृद्धा तदा यथास्थितसंख्यालोचने
आवर्त्तने तत्पूर्वे वा संधेः पूर्वचतुर्थीशक्यपयागकाललाभाच्च संधिविने
यागः प्राप्नोति । अर्द्धवृद्धिप्रक्षेपेण तु संधिनिर्णये परदिने । तथा यदा
परमदिनसमये विंशतिदण्डा वा पौर्णमासी । एवमप्यवाप्यूह्यम् ।
परदिने च प्रतिपत्तिमुहूर्त्तस्यूना तदा पराहसंधेः—

“संधिर्माद्यपराह्णे स्याद्यागं प्रातः परेऽहनि ।

कुर्याणः प्रतिपद्भागे चतुर्थेऽपि न बुध्यति” ॥

इति वचनाच्च प्रतिपच्चतुर्थीशस्यापि कैषांश्चित्प्रतेन यागकालत्वा-
त्परदिने यागः प्राप्नोति यथास्थितसंख्यालोचने । अर्द्धक्षयप्रक्षेपेण तु
संधिविने एवेति विशेषः । इह खान्दवा रीत्या संधौ निर्णीयमाने यदा
आवर्त्तनतत्पूर्वसंध्योः प्रतिपद्वृद्धया अपराहसंधिविशेषे तदभावेऽपि
दिनद्वयेऽपि प्रातर्यागकाललाभः । यदा वा परमदिनसमये
कदाचिदपराहस्तन्धौ तु सर्वदापि अग्रे क्षयेण दिनद्वयेऽप्रातर्याग-
काललाभः । तदा पौर्णमास्यां तावद्यागकालशास्त्रस्यौदासीन्यात्संधि-
विशेषप्रयुक्त एव निर्णयः ।

न चापराहसन्धिविशेषे तद्दिने प्रातरन्वाधानकाललाभात्परदिने
च “पश्चादयोऽभियद्युज्याः” इति पश्चादिरूपयागकाललाभाच्चदनु-
रोधेनैव निर्णयः संभवतीति वाच्यम् । यथा संधिविशेषेण पूर्वनिर्णये

अङ्गुणविरोधम्यायेन "त्रीनशानौपवस्तस्य" इत्येतस्य सूर्योदयास्तम-
यस्यापि पर्वधियन्वायादनेनानुप्राद्यान्वाधानस्य कदाचित्पर्व-
चतुर्थ्यो कदाचिच्चतुर्थस्यामनुष्ठानम् । तथा अष्वर्त्तनक्षत्रीया-
पराहसंधौ प्रातः किञ्चित्पर्वतृतीयांशरूपान्वाध्याकालक्षामेऽपि
तस्यामनुप्राद्यात् । यागकालानुरोधे च निरुधे पक्षादिकपयाग-
कालानुरोधेन परदिने इव कृत्स्नयागप्रयोगव्यापिकालक्षामेन
पूर्वदिनेऽपि यागानुष्ठानस्य सुवचत्वात् ।

यदा त्वावर्त्तनतत्पूर्वसंध्योः परदिने वृद्धभावेन प्रातः प्रतिपञ्च-
तुर्यांशसत्त्वात्संन्धिदिन एव प्रातः पर्वचतुर्थांशरूपयागकालक्षामः ।
त्वावर्त्तनविप्रकृष्टापराहसंधौ च तद्दिने प्रातः पर्वतृतीयांशसत्त्वात्पर-
दिन एव प्रातः प्रतिपञ्चतृतीयांशरूपयागकालक्षामः । तदा संधिप्रयुक्त-
निरुधस्य कालशास्त्रमनुषुपोद्बलकं भवति । संप्रतिपत्तेः ।

यदा तु संधिशस्त्रस्य कालशास्त्रस्य च विरोधो भवति । स
त्वावर्त्तनतत्पूर्वसंध्योर्न संप्रधायेव अपराहसंधौ त्वावर्त्तनसंनिकृष्टे
परदिने च वृद्धभावे पूर्वधुरेव यागकालस्य प्रातःसत्त्वात्कालशास्त्रेण
पूर्वधुः, संधिशस्त्रेण च परेद्युर्यागप्राप्तेः स भवति । तदा पौर्णमास्यां
साधयद्यपि संध्युत्तरदिने नियमविधिविषयः कालो च सम्पद्यते ।
प्रतिपञ्चतुर्यांशं प्रायुत निश्चिदः—

“न यद्यर्थं चतुर्थेऽंशे यागोः प्रतिपद् क्वचित् ।

वर्त्तांश्च तद्विलुप्यन्ति श्रुतिरेषा सनातनी” ॥ इति ॥

अपराहसंधिशस्त्रं च वृद्धादिना परदिने यागकालक्षामेऽपि
साधकाशम् । तथापि—

“सन्धिर्यत्रापराह्णे स्याद्यागं प्रातः परेऽहनि ।

कुर्वाणः प्रतिपक्षामे चतुर्थेऽपि न दुष्यति” ॥

इति वृद्धशातातपीयप्रतिप्रसववचनात्संधिशस्त्राच्च परेद्युरेव यागः ।

अत्र केचिन्प्रायमप्युपम्यस्यन्ति । तथाहि—

“न यष्ट्यम्” इति न तावदयं पर्युदासः । पर्युदासो हि भवन्
“प्रतिपद्यतुर्योशभिन्नाश्चत्वारोऽंशा यामकालः” इत्येवं “यामस्य चतुरो
षिदु” रित्यादेः शेषभूतः “चतुर्योशरहितस्यां प्रतिपदि” इत्येवं
“पक्षादयोऽभियष्टव्याः” इत्यादेर्वा शेषभूतो भवेत् । न चोभयथापि
संभवति । तस्य शास्त्रद्वयस्य—

“पर्वणो यश्चतुर्योऽंश आघातः प्रतिपदस्तयः ।

यामकालः स विज्ञेयः प्रातरुको मनीषिभिः” ॥

इत्यादिवाक्यविहितप्रतिपदाद्यमागत्रयपरत्वेन तस्य च
चतुर्योशभिन्नात्वस्य स्वतः सिद्धत्वेन पर्युदासानर्थक्यात् ।

न च “पर्वणो यश्चतुर्योऽंशः” इत्यस्य प्राप्ते कर्मणि पर्वचतुर्योश-
प्रतिपदाद्यमागत्रयप्रातःकालरूपानेकार्थविधायकत्वासंभवात्पर्युदास—
सिद्धार्थानुवादकत्वमेव “आघातः प्रतिपदस्तयः” इत्यंशस्य इति
वाक्यम् ।

“अर्द्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्द्धं ऋद्धिर्वेदि” इति षत्सन्धिवार्श्वद्वयघटिनः
स्थूलकालस्यैकस्योभयलक्षितस्य विधानात्पर्वचतुर्योशप्रतिपदाद्यमाग-
त्रययोः स्वरूपेणाधिधेयत्वात् । अन्यथैकवाक्योपादानात्कालद्वयस्य
समुच्चये सति “सायं च प्रातश्च जुहोति” इति “यदामेयोऽष्टाकपालोऽ-
मावास्यायां च पौर्णमास्यां च” इत्यादिवदभ्युतकर्मवृत्त्यापत्तेः ।
प्रातःकालस्य च “प्रातर्यजज्वम्” इत्यादि सिद्धस्यानुवादो वा,
पौरुषेयवाक्ये वाक्यभेदस्य तथाऽदोषत्वाद्विधिर्वास्तु । अत एव
“पञ्चदश्याः परः पादः” इत्यादि यज्ञपार्श्ववचने तदनुपादानम् ।

किंच विकल्पमिमां तत्र तत्र पर्युदासः स्वीक्रियते इह च
पर्युदासत्वेऽपि तस्यापदिहार्यत्वाच्च तत्त्वज्ञाना युक्ता । तथाहि—

दिनद्वयेऽपि प्रातर्यागकालालाभे नित्यत्वेन च यागस्यावश्यकत्वव्यत्यये
सन्धिसंनिकर्षात्पूर्वेषुः पर्वतृतीयांशस्य “पक्षादयोऽभियष्टव्याः” इति-
षचनाद्दोषरेषु प्रतिपन्नतुर्यांशस्य विकल्पेन गौशकालतया प्राप्ति-
केन धार्यते । तस्मात्पर्युदासत्वासंभवात् “न यष्टव्यम्” इति निषेध
एवायं “न तौ पशौ करोति” इतिवत् । तथा च प्रतिपन्नतुर्यांशस्यापि
शास्त्रतो यागकालत्वेन प्राप्तेरावश्यकत्वात्तस्यास्मात्त्यक्तं वाच्य-
संभवादुच्यवस्थापेक्षायामावर्त्तनतत्पूर्वसन्धिविषयः प्रतिपन्नतुर्यांश-
निषेधोऽपराद्धसंधिविषयश्च तदनुपपत्तिकल्पितस्तद्विधिरिति । एत-
न्म्यायमूलकमेव च पूर्वोक्तं वचनम् । “संधिर्यपराद्धे स्यात्”
दित्वादिमण्डनकारिका चेति ।

अत्रेदमुच्यते । मध्याह्नादिसंधिविषयः किञ्च “न यष्टव्यम्” इति
निषेधोऽस्मिन्मतेऽभिमतः । न च तथा संभवति । तथा सर्वविशास्त्रेषु
पूर्वदिने यागविधानात्प्रतिपन्नतुर्यांशे यागस्याप्रसक्तः ।

न च तदा विशेषतोऽप्रसक्तावपि “पक्षादयोऽभियष्टव्याः” इत्यादि-
कृतसामान्यप्रसक्त्या लब्धात्मनो निषेधस्य व्यवस्थामाह्यं मध्याह्नादि-
संधिविषयत्वेन कियत् इति धार्यम् ।

पक्षादिशास्त्रस्य स्वया शास्त्रान्तरवशेनाध्यांशत्रयविषयत्वस्वीकारेण
पर्वतश्चतुर्यांशाप्रसक्तत्वात् । अन्यथा पर्युदासानर्थक्यासंभवात् ।
अस्तुतः पर्युदासानर्थक्यमसंभवदुक्तिकमेव । “द्वावशत्रुस्तुजेदम्यौ”
इत्यस्येव “न यष्टव्यम्” इत्यस्य पर्युदासलक्षणया “आद्याः प्रति-
पन्नतयाः” इत्यस्य च धृत्या पक्षाविशास्त्रोपसंहारकतया तुल्यफल-
कत्वेऽपि स्मृत्यन्तरत्वात् । अतएव सर्वनिषेधेषु सन्धिपार्श्वपरिमा-
णनिरूपणावसरे “पर्वणो यश्चतुर्यांशः” इत्यादीनां “न यष्टव्यम्”
इत्यस्य च लिखनम् ।

किञ्च पक्षादिशास्त्रकृतसामान्यप्रसक्त्युपजीवकत्वे निषेधस्य
अर्था तदुपपत्तये विध्यन्तरकल्पना, व्यर्थश्च निषेधत्वाङ्गीकारः ।

तथाप्येऽपि “क्षीणता न ददाति” इत्यादेरिह वास्तविककृन्मते सामान्य-
विशेषणन्यायेन बाधकत्वेन पर्युदासतुल्यत्वाद्विकल्पप्रसङ्गे । तस्माद्वि-
कल्पवादिना विधिकल्पनावादिना च मभ्याह्वाविसंधाक्षेप विशेषतः
प्रसङ्गको विधिः कल्पनीयः । तथा च तत्रैव प्रतिपन्नतुर्थांशविकल्पः
प्रसज्येतेति तद्विया तत्रैव पर्युदासत्वमावश्यकमेतस्येति
परिकल्पितम् ।

यत्तु “पर्युदासत्वेऽपि दिनद्वये वागकालालाभे विकल्पस्य
निर्णीरन्वाश्रिणीता पर्युदासलक्षणा” इत्युक्तम् । तप्युक्तम् । निषेध-
मूलकविकल्पमिया हि पर्युदासलक्षणास्वीकारः । तथा चास्मन्मते
यत्र प्रतिपन्नतुर्थांशे वागो विहितस्तद्विधिविषयं “न यदृश्यम्” इत्यादि-
वचनमिति तस्य निषेधत्वे तत्रैव विषये विशेषतः प्रतिपन्नतुर्थांशवाग-
प्राप्तेरेक्षितत्वात्सत्याच्च शास्त्रप्रस्तरेणासंभवाद्विकल्प आपद्येतेति-
तद्विया पर्युदासलक्षणां ब्रूमः । अस्य विकल्पस्य निषेधमूलकत्वात् ।
न तु त्वदुक्तविकल्पमिया । तस्य न्यायलभ्यत्वस्य तथैवोक्तत्वात् ।

वस्तुतस्तु न तत्रापि विकल्पः । किन्तु “संधिर्यद्यपराद्धे स्यात्”
कथस्य वचनत्वान्नाथे पर्युदासीयांशरूपगौणकालाङ्गीकारेण पूर्वधुरेव
यमानुष्ठानं न्याय्यम् । संधिशालस्य दिनद्वये वागकालालाभेऽपि
अवकाशत्वात् । “न यदृश्यम्” इत्यनेन पर्युदासत्वेन सामान्यप्राप्ति-
मुपजीव्य निषिद्धत्वेन वा “प्रतिषिद्धं आविशेषेण हि तच्छ्रुतिः” इति
न्यायेन प्रतिपन्नतुर्थांशस्य गौणकालत्वेनापि स्वीकारायोगात् ।
अथा चैतादृशे विषये परेद्युर्मानुष्ठानसिद्धमर्थमपि “संधिर्यद्यपराद्धे
स्यात्” इत्यस्य वचनत्वमावश्यकम् ।

अत एव हेमाद्रिः—“मण्डनकारिकैवेयं मार्गं वचनमिति पौर्णमा-
न्यामभ्यपराहृतीषावपि परेद्युः प्राक्तः प्रतिपत्तुर्तीयांशरूपयानकालालाभ
‘यं यदृश्यं’ इत्युक्तम् । नान्यथा । “न यदृश्यम्” इति निषेधात् । किन्तु

पर्वतुतोयांशोऽपि । “पर्वणोऽथै तृतीयेऽपि” इत्यादिसाधारणवचनात्
इत्याह ।

कैश्चिन्—

“यत्कालस्तिथिद्वये षट्कलो यदि लभ्यते ।

पर्व तत्रोत्तरं ग्राह्यं हीने पूर्वमुपक्रमेत्” ।

इत्यपि साधारणं वाक्यं कलाशब्दस्य ग्राहीवाचितया
त्रिमुहूर्तात्मकप्रातःकाले यागकालसद्भावाधश्चकत्वस्य स्पष्टं
प्रतिपादनादत्रार्थं योजितम् । आद्यर्चनतत्पूर्वसंध्याः संधिशःश्रेणैव
दर्शोपराहसंधौ च “त्रिमुहूर्ता द्वितीया चेत्” इत्यादिनैव पूर्वदिना-
नुष्ठानसिद्धरेतद्वक्त्यानुप्रयोगात् ।

हेमाद्रेस्तु दर्शोपराहसंधिविषयमिदं वचनमभिमतम् ।
तेनाश्रयकलाशब्दस्य “त्रिमुहूर्ता द्वितीया चेत्” इतिवचनाधुरोधेन
मुहूर्त्तपरत्याभिधानादित्याद्यस्तु ।

तस्मादुपराहसंधौ सर्वदा पौर्णमास्यां परदिने यागानुष्ठानं
यद्यभिमतम् । तदा “संधिर्यद्यराह्ये स्यात्” इत्यस्यार्थत्वं वचनार्थं
आवश्यकमभ्युपेयम् । उक्तं च तद्वृद्धशालातपीयम्बोपम्यासेन माधवा-
दिभिर्बहुभिः । “न यष्टव्यम्” इति तु पर्युदासः “आद्याः प्रतिपदसंधाः”
इत्यादिसामानार्थकः । सामान्यप्राप्त्युपजीवनेन प्रतिषेध एव वा ।
चातिकाहम्भवेन “धीक्षितो न ददाति” इत्यादिवत् । “न चतुरो वृणोते”
इत्यादिवत् “पर्वणो यः” इत्यादिनियमविधिसिद्धार्थकार्यानुष्मदो
वा । “सद्यस्कालपौर्णमासीविषयोऽर्थं निषेधः” इति माधवः ।

प्रातर्यागकालसत्त्वे तत्रैव प्राशुभावेन यागः कर्त्तव्यो न
त्वालस्यादिना प्रतिषेधतुर्थांशे इत्येव परोऽर्थं निषेधः” इत्यप्याहुः ।

अपरे तु — “अपराहसंधिसांस्त्रात्यर्धद्वयसाधारणेन प्राप्तस्य परेद्युर्भागस्य दर्श एव सोमदर्शनप्रयुक्तत्रिमुहूर्त्ताद्वितीयाचेदित्यपवाद-
दर्शद्वस्त्यौर्णमास्यामपराहसंधौ वचनाभावेऽपि परेद्युर्भागसिद्धिः ।

“पर्वणोऽशौ तृतीयेऽपि कसंव्येष्टिद्विजातिभिः ।

द्वितीयासहितं यस्माद् दृष्यस्याश्वलायनाः” ॥

इत्यपि साधारणं वचनं सोमदर्शनप्रयुक्तदृष्यपरतया दर्शपरमेव । एकमूलकल्पनालाघवात् । “यत्कालस्तिथिद्वये” इति तु “त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया चे” दित्येतद्वचनानुरोधेन यत्रमुहूर्त्तपरत्वेन हेमद्विष्टौव व्याख्यानादर्शविषयमेव इत्याहुः ।

तद्व्ययुक्तम्—यदा पूर्वदिने यागकालाभावेऽपि प्रतिषिद्धत्वेन प्रतिषेधतुर्यंशस्य गौणवायोगात्पूर्वतृतीयांशस्यैव संधिसंधिदृष्टस्य गौणकालत्वाभ्युपगमेन वचनाभावे पूर्वदिने यागाद्युत्थानोचित्यमुक्तम् । तदा किमु वक्तव्यम् । पूर्वदिने यागकाललाभे “पर्वणोऽशौ तृतीयेऽपि” इत्यपि च वचनं तदा पूर्वग्यायोपद्वितं साधारणमेव स्याज् दर्शमात्रविषयम् । न च तदा दर्शविषयस्य त्रिमुहूर्त्तशालस्यान्वय-
कम् । अपराहसंधौ परदिने । यागकालाभावे पौर्णमास्यां पूर्वद्यु-
त्थानम् । अमावास्यायां तु परदिने यागकाललाभेऽपि सोमदर्शन
इत्येवमर्थत्वात् ।

यद्यपि कैश्चित्—“त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया चेत्” इति वचनस्य पञ्चवाविभक्तदिनत्रिमुहूर्त्तात्मकचतुर्यंभागरूपापराहव्यापिनो द्विती-
येति व्याख्यानात्तुर्यास्तात्पूर्वयत्रमुहूर्त्तद्वितीयासत्त्वावश्यकत्वाभावे
तादृशद्वितीयाविद्धायां प्रतिपदि प्रातःकालव्यापी यागकालो न
संभ्यते । तथापि सौख्यमुहूर्त्तमात्रम् । इमे तु किञ्चित्तदधिकमपि
तत्पर्वणोऽं संभ्यन्त एव ।

वस्तुतस्तु “आषत्तनात्तु पूर्वाह्णे अपराह्णस्ततः परः” इति-
पर्वनिर्णयप्रकरणेऽधीतवचनप्रतिपादितद्वेधा विभक्तदिवद्वितीयभागाकपा-
पराह्णदण्डस्यैवाप्युचितत्वात्, सूर्यास्तपूर्वत्रिमुहूर्त्तमात्रद्वितीया-
सत्त्वेनैव सोमदर्शनापत्तेरधिकसत्त्वप्रमाणाभावाच्च, तद्व्याख्या-
नस्यायुक्तत्वात्, त्रिमुहूर्त्तद्वितीयासत्त्वस्यैवावश्यकत्वात्, सोम-
दर्शनदिने प्रातःकालाभ्याप्यपि यागकालः सोमघत्येवेति ।

तस्मात् ‘संधिर्यत्रापराह्णे स्यात्’ इत्यस्मादार्थवचनादेव पौर्ण-
मास्यामपराह्णसंधौ निष्कृष्टे पूर्वदिने प्रातर्यागकाललाभेऽप्युत्तरदिने
च तदलाभेऽपि परेद्युर्ग्याग इति माधवादिबहुसंमतपक्षसिद्धिः ।

हेमाद्रेस्त्वस्यार्थवचनत्वासं प्रतिपक्षेः परेद्युः प्रातर्यागकाललाभ
पराह्णसंधौ पौर्णमास्यां परेद्युर्ग्यागानुष्ठानं नाम्यदेति मते
सोपपत्तिकमुक्तमेवेत्यलं बहुना । अमावस्यायामप्यावर्तनतत्पूर्वसंध्यो-
र्थथोक्त एव निर्णयः । अपराह्णसंधावपि वृज्याविना द्वितीयदिने
चन्द्रदर्शनाभावे पौर्णमासीवदेव ।

यदा तु द्वितीयदिने क्षयादिना सूर्यास्तात्पूर्वं त्रिमुहूर्त्तं तदधिके
वा द्वितीयाप्रवेशेन चन्द्रदर्शनसंभवः । तदाऽपराह्णसंधित्वेन परेद्युर्ग्यागे
प्राप्तेऽपवादमाहनुर्बोधायनवृद्धशातातपौ—

“त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया चेत्प्रतिपद्यापराह्णिकी ।

अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात्” ॥ इति ॥

प्रतिपदिने अहोऽपरभागे त्रिमुहूर्त्तं ततोऽधिका वा द्वितीया
यदि प्रविष्टा भवेत्तदाऽऽपराह्णिककिञ्चिदंशयुक्तायां चतुर्दश्यामेवान्वा-
धानादि कृत्वा संधिदिने यागं कुर्यात् । तत्परदिने उक्तविषद्वितीया-
युक्तप्रतिपदिने चन्द्रदर्शनात् । तत्र च यागस्य निषिद्धत्वादित्यर्थः ।

बृहस्पतिहोऽपि—

“आदित्येऽस्तमिने चन्द्र प्रक्षीण उदियाद्यदि ।

प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यात्पञ्चदश्यां यजेत्तदा” ॥ इति ।

अस्तमिते अस्तमयप्रत्यासन्ने, अतिपत्तिर्यागस्थाननुष्ठानम्
निषेधश्च—

“अर्वागस्तमयाद्यत्र द्वितीया तु प्रदृश्यते ।

तत्र यागं न कुर्यात् छिन्ने देवाः पराङ्मुखाः” ॥ इति ।

चन्द्रदर्शनदिने विश्वे सर्वे देवाः पराङ्मुखा यत इत्यर्थः ।
द्वितीया विमुहूर्तेति द्रष्टव्यम् । चाक्यान्तरात् । अथ च पर्युदास-
अन्तर्दर्शनार्हप्रतिपद्भिर्भावां प्रतिपदीति । सामान्यप्राप्त्युपजीवी
निषेधो वा “न यष्टव्यम्” इतिवत् । पर्युदासत्वं भूतौ स्पष्टम् । यस्मि-
अहनि पुरस्तात्पश्चात्सोमो न दृश्यते तद्वर्ज्येतेति । चतुर्दशीमिधा-
मावास्यायां पुरस्तात्सोमो दृश्यते द्वितीयामिधायां प्रतिपदि
पश्चात् । तद्वर्ज्यमिधायां मध्यवृत्तिर्ना प्रतिपद्भिर्भावास्यायां
अजेतेत्यर्थः ।

अथमास्कराण्ययाक्षिकग्रन्थोदाहृतायां श्रुतावपि—“यस्मि-
अहनि पुरस्तात्परतश्च सोमो न दृश्यते तत्र ह यजेते”ति ।
पर्युदाससिद्धस्य च चन्द्रदर्शनवृत्त्यां प्रतिपदीष्टयकरणस्य तदा
किञ्चिदर्शयुक्तायां अनुर्वक्ष्यामन्वाधानविधानेन स्पष्टीकरणं तत्रैव
भूतौ “प्रतिपदि समुदिता चेवन्वाद्धीत भूतदिने” इति ।

चन्द्रदर्शनवति दिने यागकरणे प्रायश्चित्तं च स्मृतं कात्यायनेन—

“यजामीवेऽह्नि सोमश्चेदाहण्यां दिशि दृश्यते ।

तेन यजतिभिर्भुत्वा दण्डं दद्याद्द्विजसूते” ॥ इति ।

अत्र केचित् "खेच्छन्दस्य निमित्तत्वप्रतीत्यात्कस्य दृश्यत इत्या-
ख्यातान्तर्येन दर्शनस्य निमित्तत्वप्रतीतिस्तस्य प्राप्तिविशेषात् ।
तन्निमित्तकमिदं प्रायश्चित्तम् । किन्तु स्वतन्त्रप्रज्ञम् । तच्चाक्षिभूत-
यागाभावे न संभवति । यजनीयत्वात्किञ्चेति चन्द्रदर्शनवत्यपि दिने
यागानुष्ठानधोतकमेवैतत्" इत्याहुः ।

तत्तुच्छम् । अपेक्षितकालयागानुष्ठाननिमित्तयैगुण्यप्रतिसमा-
धानरूपदृष्टार्थत्वे संभवत्यनपेक्षितदृष्टार्थत्वायोगात् । खेच्छन्दापज-
नितनिमित्तत्वप्रतीतिश्च । विशेषतो संक्रमादेवं निमित्तवाक्यामि-
व्यक्तिवार्तणिसोमदर्शनयद्दहो यदि यजनीयं यागसंबन्धि
स्यान्मोहाच्चेत्तत्र यजेतेति । "द्विषासिमाच्छे" दिव्यस्य द्विष्येदाक्षि-
प्राप्तिविशिष्टं स्यादिति वत् । तेन यजनीयत्वोक्तिरप्युपपन्नेति ।

ननु यथा चन्द्रदर्शनवतो दिनस्य यागे पर्युदासः भूतस्तथाऽन्वा-
धानेऽपि । तस्मात् "यदैवेन न पुरस्तात् परस्तात्पश्येत्तच्छौघोपवसेत्" ।
इत्यादि । गोमिलादिभिरप्युक्तं "यद्दहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताम-
मावास्यां कुर्वीत" इत्यादि ।

सत्यं द्वयोरपि चन्द्रदर्शनरहितं दिनं कालः । समावास्यां
कुर्वीतेत्यादि । सत्यं द्वयोरपि चन्द्रदर्शनरहितं दिनं कालः ।
संपूर्णयाममावास्यायां प्रतिपदि च दिनद्वयेऽपि चन्द्रदर्शनाभावा-
नुभयप्राप्यनुष्ठाने ।

यदा त्वेकस्मिन्नेव दिने चन्द्रदर्शनम् । तदोभयोः स्वकालत्वा-
संभवेऽङ्गगुणविरोधन्यायेन चन्द्रादर्शनदिने यागस्य पूर्वस्मिच्चन्द्रदर्श-
नवत्यप्यन्वाधानस्यानुष्ठानं युक्तम् । अत एव श्रुतिरपि "तद्वैके
दृष्टोपवसन्तीति" । "उपवसे" दिव्यनुवृत्तावापस्तम्बोऽपि "यदहर्न
दृश्येत तदहरमावास्याम्" "रवो न द्रष्टारः" इति चेति । यस्याः श्वः

परेशुभ्रद्वं न दृष्टारस्तस्यां चतुर्दशीमिश्रायां सिनीवालीसंज्ञिकायाम-
माघास्यायामित्यर्थः । तदुक्तमापस्तम्बसूत्रमाध्यार्थसंग्रहकारेण—

“पूर्वाह्ने वाद्य मध्याह्ने पर्वसंन्धिर्यदा भवेत् ।

तत्रोपोध्या सिनीवाली श्वो न दृष्टारलक्षणा” ॥ इति ॥

शोभिलोऽप्याह—“दृश्यमानेऽप्येकदेति” । यत्र च पितृयज्ञश्राद्ध-
योरपि तदैवानुष्ठानम् । चन्द्रक्षयवत्पराह्णे हि तयोर्विधिः—“अपराह्णे
दाति तस्मिन्क्षीणे द्याली”ति ।

“पिरङ्गान्वाहार्थकं भाद्रं क्षीणो राजनि शस्यते ।

वासरस्य तृतीयेऽशे नातिसंध्यास्तमीपतः” ॥ इति च ।

एतच्च किंचिदहर्पर्यन्तवर्तिन्यां चतुर्दशीयुक्तामाघास्यायामेष
संभावयितुं शक्यते न प्रतिपद्युक्तायाम् ।

“अष्टमेऽशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमाघास्याष्टमांशे च पुनः किल भवेदणुः” ॥ इतिवचनात् ।

कर्मप्रवीपे तु —

“पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च सामिकः ।

पिरङ्गयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्थकं बुधः” ॥

इत्यादिवचनैरेन्वाधानपिरङ्गपितृयज्ञश्राद्धानामेकदिनसाध्यत्वा-
त्पितृयज्ञश्राद्धयोश्चाहृत्य चन्द्रक्षये विधानादन्वाधानकालवाक्यगत-
मसि चन्द्रादर्शनं चन्द्रक्षयोपलक्षणम्” इत्युक्तम् ।

“यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः ।

तत्क्षयापेक्षया क्षेयं क्षीणे राजनि चेत्यपि ॥ इति ।

“दृश्यमानेऽप्येकदा” इति च सूत्रं चतुर्दशीभिश्चाभावाख्यायां भावे क्रियमाणे तत्कालापरान्तरसंनिवृत्तिविप्रकर्षाभ्यामभावाख्या-
प्रतीक्षातदभावप्रतिपादनपरत्वेन व्याख्यातम् ।

“यच्चोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया ।

अभावाख्यां प्रतीक्षेद्वा तदन्ते वापि निर्वपेत्” ॥ इति ।

तुल्यभ्यायत्वाच्चैवमन्वाधानेऽपि चतुर्दश्यष्टमांशादिसंमक्षयकाल-
प्रतीक्षातदभावौ द्रष्टव्यौ ।

गोभिलोऽपि चन्द्रपूर्तिक्षयनिमित्तकमेव पर्वद्वयनिर्णयमभिप्रेत्य
तयोर्दुर्ज्ञानत्वात्तद्भानोपायमाह—“पूयगेवैतस्य ज्ञानस्याध्यायो भवत्य-
धीयीत वा तद्विद्वभ्यो वा पर्वगमयेत” इति । अध्यायो ज्ञानो ज्यौतिष-
शास्त्रकरो । एतच्छास्त्राधानादिव्रतस्यैकदिनसाध्यत्वमाश्वलायनाप-
स्तम्बव्यतिरिक्तविषयम् । तेषां कदाचिद्यागादिनेऽपि पितृयज्ञो भवति ।
सौत्रस्याभावाद्यापवस्य संधिमवहोरात्रपरत्वेन तद्गण्यकारादि-
भिर्व्याख्यानात् ।

तस्मात्सत्यप्यम्वाधानस्यापि चन्द्रादर्शनकालत्वे विरोधे तत्र
सद्वाधस्य न्याय्यत्वाद्विवात्संधौ चतुर्दश्यां च सूर्यास्तात्पूर्वं किंचिद-
भावाख्यामन्त्वे यागश्चन्द्रदर्शनदिने न कार्यं पथेति सिद्धम् । रात्रि-
संधौ तु चन्द्रदर्शनदिनेऽपि यगो भवतीति पूर्वमेव सप्रपञ्चमुक्तम् ।

यस्तु शतपथब्राह्मणम्—“यदहः पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति
तदहर्यजमिमांल्लोकानभ्युदेती”ति । यच्च तैत्तिरीयब्राह्मणम्—(१)“एषा
वै सुमना नामेष्टिर्यमभियजमानं पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेत्यस्मिन्नेवास्मै
लोके समृद्धिर्भवति”इति ।

(१)—“एषा वै सुमना नामेष्टिर्यमरोजानं पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेत्य-
स्मिन्नेवास्मै लोकेऽद्भुतं भवति” इति मुद्रणाधारपुस्तके पाठः ।

तदपि चन्द्रोदयदिने यागकर्त्तव्यताप्रतिपादकत्वाच्चन्द्रोदयस्य
आभावात्पाष्टमाशप्रभृतिविद्यमानत्वादुदितमात्रस्य च लोकैरदर्शनात्
चन्द्रादर्शनदिनयागप्रतिपादकभृतिस्मृतिविरुद्धम् ।

यद्यपि “स एष आहुतिभ्यो जातः पश्चाद्दृश्ये” इति श्रुत्यन्तरम्,
तदपि चन्द्रदर्शनदिनयागप्रतिपादकबहुभृतिस्मृतिचिरोध्याख्यास्वीय-
दर्शनाभिप्रायेण प्रतिपद्यद्भुतिभ्यो जातः पश्चाद्द्वितीयदिने दृश्य
इत्येवं व्याख्येयमिति हेमाद्रिः ।

मया सूच्यते—नैताः ध्रुतपञ्चद्वर्शनदिने यागं स्पष्टतया
विदधति । किन्तु केवलं स्तुवन्ति । स्तुत्या तु विधिः कल्प्यः ।
स च चन्द्रादर्शनदिनयागविधायिप्रत्यक्षविधिक्षिरोधाज्ज कल्पयितुं
शक्यते । स्तुतिमात्रं त्वेवं प्रशस्तमपि चन्द्रदर्शनदिने चन्द्रादर्शनदि-
नापेक्षया हीनमेवेति प्रशस्ततरे तत्रैव यागः कर्त्तव्य इत्येवं चन्द्रा-
दर्शनदिनयागविधिशेषतयैव नेतव्यम् (१) अर्चिसगवेषु कस्मृतिरिव
पयोविधिशेषतया यद्यपि विधिः कल्प्यते, तथापि रात्रिसंधौ
चतुर्दशीदिने दर्शप्रवेशाभावे च चन्द्रदर्शनदिनेऽपि यागानुष्ठानस्य
पूर्वोक्तरीत्या व्याव्यक्तास्तद्विषयो भविष्यतीति ।

यद्यपि “उत्तरामुपवसेदनिर्वाय” इति श्रुत्यन्तरं हेमाद्रिगोदा-
हृतम् । तदपि प्रतिपदि चन्द्रदर्शनादर्शनसंशयेऽपि पाक्षिकस्यापि
दोषस्य परिहार्यत्वात्माक्षे पूर्वोक्तानुष्ठानमपोद्य परेद्युर्नुष्ठानं
विधत्ताम् ।

यद्यपि “पूर्वां पौर्णमासीमुपवसेत्” इति पैङ्गव्यम्, “उत्तराम्”
इति कौषीतकम्, “या पूर्वा पौर्णमासी सा नुमतिर्योत्तरा सा राका”
इति भाष्यकारैः पूर्वाह्णपराह्णसंभिमेदेन व्यवस्थापितं पक्षद्वयं

(१)—अर्चिसा आरण्यास्तिलाः । गवेषुका आरण्या गोधूमाः ।
अत्र साक्षीदीपिकायां विशेषो दृश्यः (१० । ८ । ४) ।

पौर्णमास्यां प्रतिपाद्य “या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुङ्कुः” इति तादृशमेव तत्पक्षद्वयममावास्यायामप्युक्त्वा चर्चद्वय-
साधारणोक्तपक्षद्वयोपसंहारार्थं देशविशेषपठनीयत्वेन सामान्यकारै-
रेवोक्तमैतेरेयिब्राह्मणम्—“पूर्वां पौर्णमासोमुपवसेदनिर्णाय पुरस्ताद-
मावास्यायां चन्द्रमसं यदुपैति यद्यत्रने तेनात्तरामुत्तरामुपवसेदुत्त-
राणि द्वे धे सोमो यजते साममनुदैवतमेतद्वै देवसोमं यच्चन्द्रमास्तस्मा-
दुत्तरामुत्तरामुपवसेत्” इति ।

तदप्यमावास्यायां पुरस्ताच्चन्द्रमसमनिर्णाय शास्त्रमार्गं च
चन्द्रोदयो न भविष्यतीति “निश्चित्य यदुपैत्युपवसति यच्च परेषुर्ज-
ते” इति व्याख्यानादमावास्यायाः अष्टम्ये चन्द्रादर्शनदिने उपवासं
परेषु च चन्द्रदर्शनदिनेऽपि यागं प्रतिपादयति च स्वामान्य-
पराहसंधिव्याख्यापितोत्तरोपवासोपसंहारकत्वात्, तस्य च
सामान्यप्राप्तस्य यागदिने चन्द्रादर्शनेऽपि संभवावधिक्यम् ।

संभवति च अष्टम्येऽपि दर्शप्रतिपद्वद्व्या द्वितीयदर्शोत्तरदिनेऽपि
त्रिमुहूर्त्तद्वितीयाप्रवेशाभावेन चन्द्रादर्शनम् । “एतद्वै देवसोमं
यच्चन्द्रमाः” इति चन्द्रसद्भावप्रयुक्तायोत्तरदिनयागस्तुतिः । सा संपू-
र्णचन्द्रस्यैव । प्रतिपत्प्रभृतिपीयमानत्वात्सोमद्रव्यघट्टे प्रीतिकरत्वेन
सामर्थ्याद्वाप्यकारैस्तथा व्याख्यानाच्च पौर्णमासीमात्रविषयेति ।

तस्माच्चन्द्रदर्शनदिने यागानुष्ठानघोतकस्यान्यथास्तित्वस्य
कस्याप्यसत्त्वात्, पराहसंधिशास्त्रस्य च सामान्यरूपस्य चन्द्रादर्शन-
विषये लोकोचोपपत्तेः “संधिर्यद्यपराह्नेस्या” इत्यस्यापि पौर्णमास्यां
साधकाशवात्सल्यकलनिवृत्तसमयैः स्पष्टैर्विधिनिषेधरूपवचनैस्मावा-
स्यायां सोमदर्शनप्रयुक्तोऽपराहसंधिशास्त्रापवादः सर्वेषां क्रियत
इति न्याय्यः पन्थाः ।

तानि च स्थानानि श्रुतिस्मृतिसूत्ररूपाणि बहुतराणि हेमाद्यादिनिबन्धेषु द्रष्टव्यानि । अस्माभिस्तु दिस्तरभीतैः कानिचिदेव दर्शितानीति ।

माधवाद्यस्तु — पूर्वोक्तविधान्यथासिद्धतैस्तिरीयैतरेयिब्राह्मणरूप-कुशकाशावलम्बनेन दृष्टविधिमिषेधरूपनानावचनमहापूरपरिपन्थितामाचरन्त आश्वलायनापस्तम्ब्यतिरिक्तविषयत्वं चन्द्रदर्शनदिनयागनिषेधस्य मन्यन्ते ।

आपस्तम्बसूत्रभाष्यार्थसंग्रहकारोऽपि पौर्णमासीषदेवामावास्या-निर्णयमाह—

“अपराह्णेऽथवा रात्रौ यदि पर्वं समाप्यते ।

उपोष्या तत्र राका स्यात्सा पूर्णोत्सर्पिलक्षणा ॥

पूर्वाह्णे वाथ मध्याह्णे यदि पर्वं समाप्यते ।

उपोष्यानुमतिस्तत्र सा भवःपूरितलक्षणा ॥

अपराह्णे क्षयायां वा यदि पर्वं समाप्यते ।

उपोष्या तु कुबुस्तत्र यवहर्नेति लक्षणा ॥

पूर्वाह्णे वाथ मध्याह्णे पर्वंभिर्यदा भवेत् ।

तत्रोपोष्या सिनीवाली श्वो न द्रष्टारलक्षणा” ॥ इति—

संघिशाल्ममेवैकं निर्णायकम् । चन्द्रदर्शनदिनयागनिषेधकानि तु श्रुत्यादिवचनानि सति संभवे तदुपोद्धलकानि न तु विरोधे तत्पण्यदकानीति सामान्तरेण तेषामकिंचित्स्वरत्वात्प्रामाण्यमेव यत्स्मृत्यर्थसारादावुक्तं तत्सामान्यविशेषशाल्मश्रुतिस्मृत्यादिवलाबले आपामरं प्रसिद्धे महस्तादसमित्युपेक्षणीयमेवेत्यलं बहुना क्षोदेन ।

यदपि प्रकारान्तरेणैष्टिकालनिर्णयार्थमापस्तम्बचनम्—

“चोद्धरीऽहन्वमीष्टेष्टिमंध्या पञ्चदशेऽहनि ।

अतुर्वशे जघन्येष्टिः पापा सप्तदशेऽहनि” ॥ इति ।

सत्यर्थेष्टिदिनमाहस्य शक्यायां षोडशे दिने ; अथुत्तरेष्टिदिनमाहस्य
पञ्चदशे मास्यमा, अतुर्दशेऽप्यमा, सप्तदशे मा । अतुर्दशेष्टेष्टिदिनमाहस्य
महानयागविषयतयावभासमानमपीष्टुपक्रमावभास्यत्वेष्टिदिनमाहस्य
साम्यक्षययोः षोडशपञ्चदशदिनयोरेव कृत्वा सप्तदशदिने यागविषय-
नुपपत्तेः । अन्वाधानस्य तु वृत्तिसाम्यक्षयेषु यजनविधितानावेवाहस्य
षोडशपञ्चदशानुर्दशदिनेषु विधिः संभवति । “यावा सप्तदशेऽहनि”
इति तु “नान्तरिक्षं न विधि” इतिवत्तद्विषय एव नित्यानुवादः । अतः
प्रमाणान्वाधानविषयमेव आधानस्य वाक्यत्वम् । अग्नीषवस्तस्य
स्थानानि, अतुर्दशी पञ्चदशी षोडशी न तु त्रयोदशी सप्तदशीति ।

“यत्रोपवसथं कर्म यजनीयात्प्रयोदशम् ।

भवेत्सप्तदशं वापि तत्प्रयत्नेन वर्जयेत्” ॥ इति ॥

अत्र त्रयोदशीनिषेधोऽपि सप्तदशीनिषेधव्यतिरिक्तानुवाद एव ।
विनश्यदृद्धेरिव दिनव्यक्षयस्याप्यसाक्षात् ।

यत्तु, वचनान्तरम्—

“ऊने पञ्चदशी याज्या समे याज्या तु षोडशी ।

ऊने वाप्यधिके वापि नेज्या सप्तदशी कर्त्तव्य” ॥ इति ॥

तस्मैपवासविषयं संभवति । पूर्वयनदिनादराहस्य संहितानुनायां
साम्यवृद्धयोः पञ्चदशषोडशदिनयोस्तत्प्राप्तेः । न नूनत्वसमत्वयोः ।
पूर्वोपवासदिनादराहस्य गणनायां वृद्धौ सप्तदशेऽपि द्वितीयोपवासा-
नुष्ठानस्यावश्यकत्वात्तन्निषेधानुपपत्तेः । नापि यागविषयम् । “ऊने
पञ्चदशी समे षोडशी” इत्येतदुच्यते यागदिनप्रभृतिगणनायां
सप्तदशेऽपि यागस्यावश्यकत्वात् । तस्मादयं सप्तदशीनिषेधः
प्रधानयाग एव दर्शोत्तरप्रतिपक्षवत्तत्पृच्छया सप्तदशां ज्ञात्वा
दर्शनसंभवात्तद्विषयो व्याख्येयः ।

यस्तु हेमाद्रिणापि "यत्रौषधसर्थं कर्म" इत्यस्य वचनस्य पूर्वाह्णो-
त्तरार्द्धयोरमावास्यापौर्णमासीविषये निषेधत्वमेवेत्येकः पक्ष उक्तः ।
तस्यायमभिप्रायः—यदा पूर्वयागदिनादारभ्य अयेण त्रयोदशी चतु-
र्वशी सूर्यादूर्ध्वं समाप्ता, चतुर्दश्यमावास्या च तथा । पञ्चदस्यां च
प्रतिपदि सूर्यास्तापूर्वत्रिमुहूर्त्तद्वितीयाप्रवेशेन चन्द्रदर्शनसंभवः ।
तदा चन्द्रदर्शनदिनयागनिषेधमात्रालोचनेन प्रसक्तं त्रयोदस्यां
चतुर्दस्यामन्वाधानं पूर्वाह्णे निषिध्यते । अत एवास्माभिश्चतुर्दश्य-
मावास्यादिनेऽमावास्याप्रतिप्रवेशावश्यकतोक्ता । एवं यदा सद्य-
स्कालयागयोम्या पौर्णमासी, पूर्वयागदिनादारभ्य वृद्ध्या सप्तदशी,
तदा सद्यस्कालत्वात्तत्र प्रसक्तमन्वाधानं निषिध्यते ।

तेन सद्यस्कालयोम्यायामपि पौर्णमास्यां सप्तदस्यां सत्यां
पूर्वाह्णसंस्थित्वास्तदिने यागमात्रम् । अन्वाधानं तु तत्पूर्वदिन इति
सद्यस्कालापवाद इति । पौर्णमासीविशेषे च सद्यः साम्बाधानवागा-
नुष्ठानमुक्तं कात्यायनेन ।

"संधिध्वेस्तङ्गवादूर्ध्वं प्राक् पर्यावर्त्तनाश्रये ।

सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिः" ॥ इति ।

तदपि वैकल्पिकं न नियतम् ।

"अग्न्यादितिभ्यास्तरणोपवासी पूर्वेंदुरेते जलु पौर्णमास्याम् ।

आवर्त्तनात्प्राग्यदि पर्वसंधिः सद्यस्तदा वा क्रियते समस्तम्" ॥

इतिसंग्रहकारवचनात् ।

एवं च "सद्यो वा" इत्यादिपौर्णमासीविषयं सामान्यरूपं कात्या-
यनादिवचनमपि विशेषविषयमेव । एकमूलकल्पनासाधनात् ।
पौर्णमास्यामेव पूर्वाह्णसंधिशास्त्रप्राप्तनिर्णयस्य सद्यस्कालत्वस्य
आपवादो वाजसनेयिनां भाष्यार्थसंग्रहकारेणोक्तः ।

“मध्यदिनात्स्याद्दहनीह यस्मिन्मास्यपर्वणः संधिरियं तृतीया ।

सा अधिका वाजसनेयिमत्या तस्य मुपोध्याथ परेषु रिष्टिः” ॥ इति ।

इदं च पौर्णमासीविषयमेव । अपराहुरात्रिसंधिमत्योः प्रथम-
द्वितीययोः पौर्णमास्योरेव पूर्वमुक्तत्वात् । तदपेक्षयास्यास्तृतीयत्वात् ।
अमावास्यायां प्रतिपच्चतुर्थांशनिषेधस्येव अस्तुदर्शननिषेधस्यापि
बाधापक्षेऽत्र । एकवाधेनैव कोपपत्तौ द्वयबाधस्थान्याव्यत्वात् । इदं
च द्वितीयदिने प्रातःप्रतिपत्तृतीयांशलाभे वेदितव्यम् । न तु तच्चतु-
र्थांशमात्रलाभे । तस्यापराहसंभावेव यागकालत्वात् ।

इति प्रकृतिर्निर्णीता ।

अथ विकृतीष्टिकालविवेचनम् ।

दर्शपूर्णमासविकृतयस्त्रिष्टिपशुबन्धाः सद्यस्काला एव ।
“बदीष्ट्या पशुना च” इतिवचनात् । इदं हि वचनं विकृतीनां
कालव्यवस्थार्थं सद्यस्कालत्वार्थं चेति साधितं तन्ने । तत्र सम्पूर्ण-
पर्वण्यपराहसंबौ च तदा प्रकृतिप्रधानानुष्ठानामावाधिकृतिं कृत्वा
प्रकृतिरूपकमित्यथा । “बदीष्ट्या” इतिवाक्यविहितकालज्ञानमादिति
मीमांसकानां शाक्तिकानां चाधिप्रतिपन्नमेव ।

पूर्वाह्नसंबौ त्रौदविकपर्वणः प्रकृत्यावकृत्वात्पूर्वपर्वण्येशोपदि-
ष्टपर्वकालत्वानुरोधेनातिदेशप्राप्तं प्रातःकालं द्वैयहकाद्यपवद्वाधित्वा
विकृत्यनुष्ठानं युक्तमिति मीमांसकाः । तदुक्तं तन्त्ररत्ने ।

एवं च यदूर्ध्वस्थादिभिरुच्यते—“प्रागावर्तनात्पूर्वावर्तने
प्रतिपक्ष्यञ्चशीलं सौ सति कृत्वा प्रकृतिं प्रतिपदि” विवृतिः कर्तव्या”
इति । तदस्याव्ययनभिमतं भगवतो भाष्यकारस्येति ।

न च पौर्णमास्यमाषास्याशब्दयोर्बोणेन पर्वान्त्यक्षणाच्चित्वा-
सत्र च समस्तकर्मानुष्ठानासंभवात्तद्वद्वहोरात्रलक्षकत्वमिति वाच्यम् ।
“सोमस्य वै राहोऽर्द्धमासस्य रात्रयः पत्न्य आसस्तासाममाषस्यां
च पौर्णमासी च नोपैत्” इत्याद्यर्थवाग्गतवैदिकप्रसिद्धेरप्यमरलोका-
प्रसिद्धे च तयोस्तिथिवाचित्वस्य तत्रैव व्यवस्थापनात् ।

न च पूर्वार्द्धसंधिदिन एव विकृतिमनुष्ठाय प्रकृतिरनुष्ठीयताम् ।
तस्याः प्रतिपक्ष्यविरोधादिति वाच्यम् । प्रकृताद्युपदिष्टस्य प्रातः-
कालस्य बाधितुमशक्यत्वात् । पूर्वधूरनुष्ठाने तूपदिष्टपर्वकालत्वा-
नुरोधेन विकृताद्यतिविष्टनद्यास्य न्याप्यत्वात् । निशीष्टादिषट्कनम्य-
गतिवचनाभावे- पूर्वधूरन्वाधानेनेपक्तस्तस्व- प्रकृतिप्रबोम्स्य मध्ये
कर्माग्निरानुष्ठानस्यानुचितत्वाच्च । अन्यथा सर्वत्र विकृतौ प्रकृत्यर्थ-
नुष्ठितानुष्ठानप्रमानाङ्गप्रसङ्गप्रसङ्गे निशीष्टावेव- तद्विषयस्यानुपपत्ति-
त्वाद्धैक्यविशेषाणां प्राकृताङ्गाभितानां च निरूपकप्रसङ्गप्रसङ्ग-
भूत-एव संपूर्णपर्वस्यपराहसंभौ च विकृत्यनुष्ठानानन्तरमेव प्रकृत्यन्व-
धानं युक्तम् । अतिदिष्टविकृतिप्रधानाङ्गप्रातःकालानुरोधेन च ।
प्रकृत्यन्वाधानस्य तूपदिष्टोऽपि प्रातःकालोऽङ्गकालत्वाद्वाच्य एवेति ।

एवं पूर्वार्द्धसंधौ पूर्वपर्वणि विकृत्यनुष्ठानेऽपि द्रष्टव्यम् । याहि-
कास्तथावर्तनतत्पूर्वसंभौ प्रकृत्यनुष्ठानानन्तरं सन्धिदिने एव विकृत्य-
नुष्ठानं घटन्ति ।

तदुक्तम्—

“आवर्त्तनात्प्राप्त्यदि पर्वसंधिः

कृत्वा तु तस्मिन्प्रकृतिं विकृत्याः ।

तदैव यागः परतो यदि स्यात्तस्मि—

न्विकृत्याः प्रकृतेः श्व एव” ॥ इति ।

यत्र हेमाद्रिणा विकृतेरपि प्रातरनुष्ठाननियममभिप्रेत्य पूर्वद्युः
कृत्स्नप्रयोगे तदुपक्रमेणोपदिष्टपर्वकालालाभलक्षणवचनानुग्रहकस्था-
पोपन्यसनं कृतम् । तदतिदिष्टप्रातःकालबाधस्य न्याय्यत्वादुत्तरेद्यु-
रनुष्ठानेऽप्यावश्यकत्वाच्च परिक्रिञ्चदेव । पौर्णमास्यमावास्या-
शब्दयोः पर्वान्तरावधनत्वं त्वद्युक्तमित्युक्तमेव ।

“यः परतो विकर्षः सूर्वाचम्रमस्तोः सा पौर्णमासी । यः परः
संकर्षः सामावास्या” इति गोमिलसूत्रं तु लोकवेदप्रसिद्धया तिथि-
वचनयोरेव पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोरेकदेशवृत्तिनिमित्तप्रतिपाद-
नार्थम् । भवति चैकदेशावर्त्तनापि निमित्तेन समस्ताभिधानम् ।
यथा “कुण्डली देयदत्तः” इति “वैश्वदेवं पर्व” इति च । तस्माच्छ्रु-
तिमूलकं वचनमेवैतदित्यङ्गीकृत्य याज्ञिकमते श्रद्धातन्त्रमिति ।

एवमपूर्वं सोमेऽपि मीमांसकमते तिथेरेषाङ्गत्वेनोपदेशात्तस्याच्च
निष्कृष्टयोरावर्त्तनतत्पूर्वसंध्योः पूर्वद्युर्भूयः प्रयोगैकदेशप्रख्यातिलाभा-
त्तस्यापि विकृतीष्टादिवस्तुस्तत्रैवानुष्ठानम् । याज्ञिकमते तु पौर्ण-
मास्यमावास्याशब्दयोस्तिथिवचनत्वेऽपि वचनबलादेवेष्टादिवस्तु-
सोमस्यापि परेद्युरनुष्ठानं तयोः सम्बन्धोः । तद्विषयमपि हि क्वचित्ज्ञा-
नाल्लिङ्गयाज्ञिकग्रन्थे—

“खण्डे पर्वणि सोमश्चेत्प्रतिपन्मिधपर्वणि ।

सोमसुत्था प्रयाक्तव्येत्याह कौषीतकी भृतिः” ॥

इति त्रिकाण्डशेषनम् ।

“यनेन सोमकालो व्याख्यातः” इति च दर्शपूर्णमासविकृतिकाल-
निर्णयप्रकारातिदेशकं सङ्कुर्यकाण्डसूत्रवचनं लिखितम् ।

संधिवचनत्ववादिनां तु याज्ञिकानां तद्वदहोरात्रलक्षणाया
आवश्यकत्वान्प्रायोप्येतद्वचनानुप्राहको लभ्यत इति सुतरां
तथानुष्ठानं युक्तम् । याज्ञिकाचारोऽप्येवमेवेति ।

आप्रयणेष्टौ तु विशेषः भूतावुक्तः । “यस्मिन्कालेऽमावास्या
सम्पद्येत तयेष्टाथैतया यजेत यदि पौर्णमासी व्यास्येष्टाथ पौर्णमासेन
यजेत” इति । अमावास्या दर्शोष्टिः । तयामावास्याः । एतया आप्रय-
णेष्ट्या ।

इदं चैतया वाच्येयुक्त्या पर्यवसन्नं पौर्णमास्यमावास्या-
स्फोरभूता आप्रयणाननुष्ठानम् । “ग्रीहिमिरिष्टा ग्रीहिमिरेव यजेताय-
वेभ्यो यवैरिष्टा यवैरेव यजेताग्नीहिभ्यः” इतिश्रुतिवत्तादृग्नीहियवग्री-
ह्याप्रयणरूपपूर्वोत्तरावधिव्यवस्थितप्रकृतौ येषां ग्रीहियवानुष्ठानं
तद्विधयम् । पौर्णमासैकहविष्कत्वनियमादर्शस्य ।

तथा च “अथ यदहश्चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्याम्” इतिगो-
मिलगृह्ये भाष्यम्—अथेति पूर्वप्रकृतापेक्षः । यत्पौर्णमास्यां याराध-
नविद्यमानं तदमावास्यायामप्युपकल्पनीयमित्यर्थः । कुतः “वर्षान्त्रं
पौर्णमायेकं कर्म” इतिवचनात् । येन हविषा कर्म प्रकान्तं तेनैव समाप्-

नोयमिति च न्यायादिति । पौर्णमास्यां पूर्वमाश्रयणानुष्ठानं सद्यस्का-
लप्रकृत्यनुष्ठानविषयमिति हेमाद्रिरिति शिष्यम् ।

पर्वण्यौऽशास्त्रयः पूर्वे कालोऽन्वाधानकर्मणः ।

तच्चतुर्थीशसहिता आद्याः प्रतिपदस्त्रयः ॥

प्रातःस्थिता यजे पर्वतृतीयोऽपि तुरीयकः ।

पक्षादेश्च क्वचित्कैश्चिदागकालः समाश्रितः ॥

आवर्त्तने ततः प्राग्वा यदि पर्व समाप्यते ।

तदन्वाधाद्य पूर्वेद्युस्तदहर्भाग इष्यते ॥

ईदृश्यामपि राकायां मते वाजसनेयिनाम् ।

व्रतमेव परत्रेष्टिर्नामस्तस्मयस्य चेत् ॥

सङ्क्रवावर्त्तनान्तर्या पौर्णमासी समाप्यते ।

तस्यां सद्यो विकल्पेन सन्वाधानयजेविधिः ॥

यदा संधिविने यागस्तदाप्येतस्मापनम् ।

प्रतिपन्मध्य एव स्यात्पुनर्यागोऽभ्यधा भवेत् ॥

प्रतिपत्क्षयवृद्धपर्वप्रक्षेपेण च पर्वणि ।

इह संधिविनिर्णयो न यथास्थितदर्शनात् ॥

ऊर्ध्वमावर्त्तनात्संधौ तद्दिनेऽन्वाहितिर्मवेत् ।

परत्रेष्टिः पौर्णमास्यां वर्गेऽप्येवं न चेद्विधेः ॥

प्रतीक्यां वर्शनं तत्र सति स्वप्नेऽनुदर्शने ।

यागः संधिदिने तस्मात्पूर्वजान्वाहितिर्विधिः ॥

अन्वस्ते कर्मपक्षस्त्योरन्वाधानेष्टिप्रसङ्गोः ।

सूर्यास्तोत्तरसंधौ तु सत्यपीष्टिदिने विधोः ॥

दृष्टौ तत्रैव यागः स्यादिति प्राप्ताजिकी स्मृतिः ।

हेमाद्रिस्तु निशासंघास्यत्पस्तापचये तिथे ॥

द्वितीयाप्रभृति भूते पूर्णे दर्शे यजेः कृतिम् ।

भूते चान्वाहितिश्राद्धपित्रिज्यानामनुष्ठितिम् ॥

यैस्त्वापस्तम्बमुन्युक्तमाध्वर्यवमुपकृतम् ।

तेषां चन्द्रे क्षणेऽपीष्टेस्तेतिरीयभूतौ स्तुतैः ॥

निषेधाभावतः पौर्णमासीवद्दर्शनिर्यः ।

धिकाराः पूर्णमासादेरेष्टवः परावस्तथा ॥

स्यन्मन्त्रा सद्य एव ह्युः पर्वण्येव न तु द्वयदम् ।

तत्र पर्वणि संपूर्णे मध्वाह्वात्परतोऽथवा ॥

समाप्ते विकृतीः कृत्वा प्रकृतीष्टेदपक्रमः ।

मध्वाहृतत्पूर्वसंधौ बहुयागिकदर्शने ॥

तद्दिने प्रकृतिं कृत्वा विकृतीनामनुष्ठितिः ।

क्रमावास्यापौर्णमासीशब्दाभ्यां संधिबोधानात् ॥

भीमांसकमते कृत्वा पूर्वद्युधिकृतिं ततः ।

क्रान्वाधाय संधिविने प्रकृतीष्टेः समापनम् ॥

क्रमावास्यापौर्णमासीशब्दाभ्यां तिथिकीर्तनात् ।

न चेज्यायां विशेषोऽयं केवाचिद्वचनोदितः ॥

पौर्णमासस्य दर्शस्य चान्तराले न सा भवेत् ।

किन्तु प्राक् पौर्णमासेष्टेर्दर्शेष्टेः परतो भवेत् ॥

पर्वण्यक्षरगुणे कण्ठे केत्येव पर्वणिनिर्णयः ।

इति श्रीपद्मपाक्यप्रमाणमिश्रश्रीमाधवपितृहर्षात्मजसम्पादस्य—

धतिरनुनाद्यबाजपेयबाजिकृतौ पर्वनिर्णयः ।

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI BHAVANA TEXTS.

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ. M. A.

- No. 1—The Kiranavali Bhaskara, a Commentary on Udayana's Kiranavali, Dravya Section, by Padmanabha Misra.
Ed. with Introduction and Index by Gopinath Kaviraj, M. A. Rs. 1-12
- No. 2—The Advaita Chintamanī, by Rangoji Bhatta,
Ed. with Introduction etc. by Narayan Sastri Khiste Sahityacharya. Rs. 1-12
- No. 3—The Vedānta Kalpalatika, Madhusudana Sarasvatī.
Edited with Introduction etc. by Ramajna Pandeya Vyakaranacharya. Rs. 1-12
- No. 4—The Kusumanjali Bodhanī's Commentary on Udayana's Theistic Tract, Nyaya Kusumanjali, by Varadaraja, Ed. with Introduction etc. by Gopinath Kaviraj, M. A. Rs. 2-0
- No. 5—The Rasasara, a Commentary on Udayana's Kiranavali, Guna Section, by Bhatta Vadindra,
Ed. with Introduction etc. by Gopinath Kaviraj, M. A. Rs. 1-8
- No. 6—(Part I)—The Bhavana Viveka by Mandana Misra, with a Commentary by Bhatta Umbeka.
Ed. with Introduction etc. by M. M. Ganganatha Jha, M. A., D. Litt. Rs. 0-12
- No. 6—(Part II)—Ditto Ditto Rs. 0-12
- No. 7—(Part I)—The Yoginihrdaya dipika, by Amrtananda Natha, being a Commentary on Yoginihrdaya, a part of Vamakesvara Tantra.
Ed. with Introduction etc. by Gopinath Kaviraj, M. A. Rs. 1-8
- No. 7—(Part II) Ditto Ditto Rs. 1-4

- No. 6—The Kavyadakini, by Gangaranda Kavindra.
Ed. with Introduction etc. by Jagannatha Sastri
Hoshing Sahityopadhyaya. Rs. 0-10
- No. 9—(Part I)—The Bhakti Chandrika, a Commentary on
S'andilya's Bhaktisutras, by Narayana
Tirtha.
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath
Kaviraj, M. A. Rs. 0-15
- No. 10—(Part I)—The Siddhantaratna, by Baladeva Vidya-
bhusana.
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath
Kaviraj, M. A. Rs. 1-2
- No. 10—(Part II)—Do. Do. Rs. 2-12
- No. 11—The Sri Vidya Ratna Sūtras, by Gaudapadā, with
a Commentary by Bankarātanya.
Ed. with Introduction etc. by Narayana Sastri
Khiste Sahityacharya. Rs. 1-2
- No. 12—The Rasapradipa, by Prabhakara Bhatta.
Ed. with Introduction etc. by Narayana Sastri
Khiste Sahityacharya. Rs. 1-2
- No. 13—The Siddhasiddhanta Sangraha, by Balabhadra.
Ed. with Introduction by Gopinath Kaviraj, M. A.
Rs. 0-14
- No. 14—The Trivenika, by Asadhara Bhatta.
Ed. with Introduction by Batukanatha S'arma
Sahityopadhyaya, M. A. and Jagannatha Sastri
Hoshing Sahityopadhyaya. Rs. 0-14
- No. 15—(Part I) The Tripurarahasya. (Jnana Khanda)
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath
Kaviraj M. A. Rs. 0-14
- No. 15—(Part II)—Do. Do. Rs. 2-4
- No. 15—(Part III)—Do. Do. Rs. 2-0
- No. 15—(Part IV)—Do. with Introduction, etc. by Gopi-
nath Kaviraj, M. A.
- No. 16—The Kavya Vilasa, by Chiranjiva Bhattacharya.
Ed. with Introduction etc. by Batukanatha S'arma
Sahityopadhyaya. Rs. 1-2

- No. 17—The Nyaya Kalika, by Bhatta Jayanta.
Ed. with Introduction by M. M. Gangenātha Jha,
M. A., D. Litt. Rs. 0-14
- No. 18—(Part I)—The Geraksa Siddhanta Saṅgraha.
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath
Kaviraj, M. A. Rs. 0-14
- No. 19—(Part I)—The Prakṛita Prakāśa by Vararuchi with
the Prakṛita Sanjivant by Vasantarāja and
the Subodhini by Sadanada.
Ed. with Prefatory Note etc. by Batuk
Nath Sarma, M. A. and Bahadava Upadhy-
aya, M. A. Rs. 2-4
- No. 19—(Part II) Ditto Ditto Rs. 2-12
- No. 19—(Part III) Introduction etc. (In preparation)
- No. 20—The Maṇṣatattvavivēka by Viśvanātha Nyaya-
pañcanana Bhattachārya.
Edited with Introduction etc. by Jagannātha
Sastri Hoshing Sahityopadhyaya, with a Foreword
by Pandit Gopi Nath Kaviraja, M. A., Principal,
Government Sanskrit College, Benares. Rs. 2-12
- No. 21—(Part I)—The Nyaya Siddhanta Māla by Jayarama
Nyaya Pañcanana Bhattachārya.
Edited with Introduction etc. by Māṅgal
Deva Sastri M. A., B. Phil. (Oxon),
Librarian, Govt. Sanskrit Library, Sara-
swati Bhavana Benares. Rs. 1-2
- No. 21—(Part II) Ditto Ditto Rs. 2-0
- No. 22—The Dharmasūbandhi Ślokaśatruḍaśi by Śrī Saṅ-
kṛana with a Commentary by Rama Pandit.
Edited with Introduction etc. by Narayana Sastri
Khisti Sahityaśharya, Assistant Librarian,
Government Sanskrit Library, Saraswati Bhavana,
Benares. Rs. 1-0
- No. 23—Navaratnapradīpa by Nanda. Pandit Dharmā-
dhikari.
Ed. with Introduction etc. by Vaijanātha Sastri

- Varakale, Dharmasastra-Sastri, Sadholal Research Scholar, Sanskrit College, Benares, with a Foreword by P. Gopinath Kaviraj, M. A., Principal, Government Sanskrit College, Benares. Rs. 2-0
- No. 24—The Sri Ramatapintyopanisad with the Commentary called Rama Kasika in Purvatapini and. Anandanidhi in Uttaratapini by Anandavana. Ed. with Introduction etc. by Anantarama Sastri Vetal. Sahityopadhyaya, Post-acharya Scholar, Govt. Sanskrit College, Benares, with a Foreword by Pandit Gopi Natha Kaviraja, M. A. Principal, Government Sanskrit College Benares. Rs. 3-12
- No. 25—The Sapindyakalpatalika by Sadasivadeva alias Apadeva with a Commentary by Narayana Deva. Edited with Introduction etc. by Jagannatha Sastri Hosinga. Sahityopadhyaya. Sadholal Research Scholar, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 1-4
- No. 26—The Mrgankalekha Natika by Visvanatha Deva Kavi. Edited with Introduction etc. by Narayana Sastri Khista Sahityacharya. Asst. Librarian, Government Sanskrit Library, Benares. Rs. 1-0
- No. 27—The Vidvacharita Panchakam by Narayana Sastri Khista, Sahityacharya. Assistant Librarian, Govt. Sanskrit College Library, Sarasvati Bhavans, Benares. With an Introduction by Gopinath Kaviraja, M. A., Principal, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 2-0
- No. 28—The Vrata Kosa by Jagannatha Sastri Hosinga Sahityopadhyaya, late Sadholal Research Scholar, Sanskrit College, Benares. With a Foreword by Principal Gopinath Kaviraja, M. A., Principal, Govt. Sanskrit College Benares. Rs. 4-0
- No. 29—The Vritti dipika by Mauni Sri Krana Bhatta. Edited with Introduction etc. by Pt. Gangadhar Sastri Bharadvaja, Professor, Govt. Sanskrit College Benares. Rs. 1-2

No. 30—The Padārtha Mandanam. By Sri Venidatta.

Edited with Introduction etc. by Pandit Gopala
Sastri Nene, Professor, Govt Sanskrit College,
Benares. Rs. 0-14

No. 31—(Part I)—The Tantraratna by Partha Sarathi
Misra.

Edited by M. M. Dr. Ganganatha Jha.
M. A., D. Litt. Vice—Chancellor.
Allahabad University, Allahabad.
Rs. 1-14

No. 32—The Pattvasara by Rakhaladasa Nyayaratna.

Edited with Introduction etc. by Harihara Sastri,
Benares Hindu University.

No. 33—The Nyaya Kaustubha (Part I) by Mahadeva
Puntamkar. Edited with Introduction etc. by
Umaes Misra, M. A., Allahabad University,
Allahabad.

No. 34—(Part I) The Advaita Vidyatilakam by Sri Samara-
pungava Dikṣita. With a Commentary by Sri
Dharmayya Dikṣita.

Edited with Introduction, etc. by Ganapati Lal
Jha, M. A., Sadholal Research Scholar, Govt.
Sanskrit Library, Benares.

No. 35—The Dharma Vijaya Nataka by Bhudeva Sukla.

Edited with Introduction etc. by Pandit Narayana
Sastri Khiste, Asst. Librarian, Govt. Sanskrit
Library, Benares.

No. 36—The Ananda Kanda Champu, by Mitra Misra.

Edited with a Foreword by Gopinath Kaviraj,
M. A. by Nanda Kishore Sahtyacharya, Research
Scholar, Sanskrit College, Benares.

No. 37—The Upanidana Sutra Edited with Introduction
by Dr. Mangal deva Sastri, M. A. D. phil, Lib-
rarian Govt. Sanskrit Library, Benares.

No. 38—The Kiranavali prakāśa dihitī (Guna section)
by Raghu natha Siromani.

Edited with Introduction by Pandit Badri nath

Sastri, M. A., Lecturer in Sanskrit, Lucknow
University, Lucknow.

No. 39—The Rama Vijaya Maha Kavya, by Rupa Natha.
Edited with Introduction by Pandit Ganapati Lal
Jha, M. A., Sadholal Research Scholar, Govt.
Sanskrit Library, Benares.

No. 40—(Part I)—The Khatatava Vivachana, by Raghu-
natha Bhatta. With a Foreword by Principal
Gopinath Kaviraj. Edited with Introduction by
Pandit Nanda Kishore Sarma Sahityacharya,
Research Scholar, Govt. Sanskrit Library,
Benares.

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI

BHAVANA STUDIES :

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

Vol. I—

- (a) Studies in Hindu Law (I): its Evolution, by Ganganatha Jha,
- (b) The View-point of Nyaya Vaisesika Philosophy, by Gopinath Kaviraj.
- (c) Nirmana Kaya, by Gopinath Kaviraj. Rs. 1-12

Vol. II—

- (a) Parasurama Misra alias Vani Rasala Raya, by Gopinath Kaviraj.
- (b) Index to Sabara's Bhasya, by the late Col. G. A. Jacob.
- (c) Studies in Hindu Law (2)—its sources, by Ganganatha Jha.
- (d) A New Bhakti Sutra, by Gopinath Kaviraj.
- (e) The System of Chakras according to Gorakshanatha, by Gopinath Kaviraj.
- (f) Theism in Ancient India, by Gopinath Kaviraj.
- (g) Hindu Poetries, by Batuknath Sharma.
- (h) A Seventeenth Century Astrology, by Padmakara Dvivedi.
- (i) Some aspects of Vira Saiva Philosophy, by Gopinath Kaviraj.
- (j) Nyaya Kusumanjali (English Translation), by Gopinath Kaviraj.
- (k) The Definition of Poetry, by Harayana Bostri Khiste.
- (l) Sondala Upadhyaya, by Gopinath Kaviraj. Rs. 5

Vol. III—

- (a) Index to Sabara's Bhasya, by the late Col. G. A. Jacob.

(b) Studies in Hindu Law (3):—Judicial Procedure:
by Ganganatha Jha.

(c) Theism in Ancient India, by Gopinath Kaviraj.

(d) History and Bibliography of Nyaya Vaishesika
Literature, by Gopinath Kaviraj.

(e) Naisadha and Sri Harsa, by Nilakamala Bhatta-
charya.

(f) Indian Dramaturgy, by P. N. Patankar. Rs. 5

Vol IV—

(a) Studies in Hindu Law (4): Judicial Procedure: by
Ganganatha Jha.

(b) History and Bibliography of Nyaya Vaishesika
Literature, by Gopinath Kaviraj.

(c) Analysis of the Contents of the Rigveda-Pratish-
kha, by Mangala Deva Sastri.

(d) Narayana's Ganita kaumudi, by Padmakara
Dvivedi.

(e) Food and drink in the Ramayanic Age, by
Manmathanath Roy.

(f) Satkaryavada: Causality in Sankhya, by Gopinath
Kaviraj.

(g) Discipline by Consequences, by G. L. Singha.

(h) History of the origin and expansion of the Aryans,
by A. C. Ganguly.

(i) Punishments in Ancient Indian Schools, by G. L.
Singha. Rs. 5

Vol. V—

(a) Ancient Home of the Aryans and their migration
to India, by A. C. Ganguly.

(b) A Satrap Coin, by Shyamalal Mehr.

(c) An estimate of the civilisation of the Vanaras as
depicted in the Ramayana, by Manmathanatha Roy

(d) A Comparison of the Contents of the Rigveda,
Vajasaneya, Taittiriya & Atharvaveda Pratish-
khyas, by Mangala Deva Sastri.

(e) Formal Training and the Ancient Indian Thought,
by G. L. Singha.

(f) History and Bibliography of Nyaya Vaisesika Literature, by Gopinath Kaviraj

(g) A Descriptive Index to the names in Ramayana, by Manmatha Nath Roy.

(h) Notes and Queries, (1) Virgin Worship, by Gopinath Kaviraj. Ra. 5.

Vol. VI—

(a) Index to Sahara's Bhasya, by the late Col. J. A. Jacob.

(b) Some Aspects of the History and Doctrines of the Nathas, by Gopinath Kaviraj.

(c) An Index etc. to the Ramayana, by Manmatha Nath Roy.

(d) Studies in Hindu Law, by M. M. Ganganatha Jha.

(e) The Mimamsa manuscripts in the Govt. Sanskrit Library (Benares), by Gopinath Kaviraj.

(f) Notes and Queries, by Gopinath Kaviraj.

Vol. VII—

(a) Bhamaha and his Kavyalankara, by Batukanath Sarma and Bhandeva Upadhyaya.

(b) Some variants in the readings of the Vaisesika Sutra, by Gopinath Kaviraj.

(c) History and Bibliography of Nyaya Vaisesika Literature, by Gopinath Kaviraj.

(d) An attempt to arrive at the correct meaning of some obscure Vedic words, by Sitaram Joshi.

(e) A comparison of the contents of the Rig Veda, Vajasaneya, Taittiriya, and Atharva Veda (Chaturadhyayika) Pratishakhya, by Mangal Deva Shastri.

(f) An Index to the Ramayana, by Manmatha Nath Roy.

(g) An Index to Sahara's Bhasya, by the late Col. J. A. Jacob.

(h) Gleanings from the Tantras, by Gopinath Kaviraj.

(i) The date of Madhusudana Sarasvati, by Gopinath Kaviraj.

- (j) Descriptive notes on Sanskrit Manuscripts, by Gopinatha Kaviraj.
- (k) A Note on the meaning of the word Parardha, by Umesa Misra.

Vol. VIII—

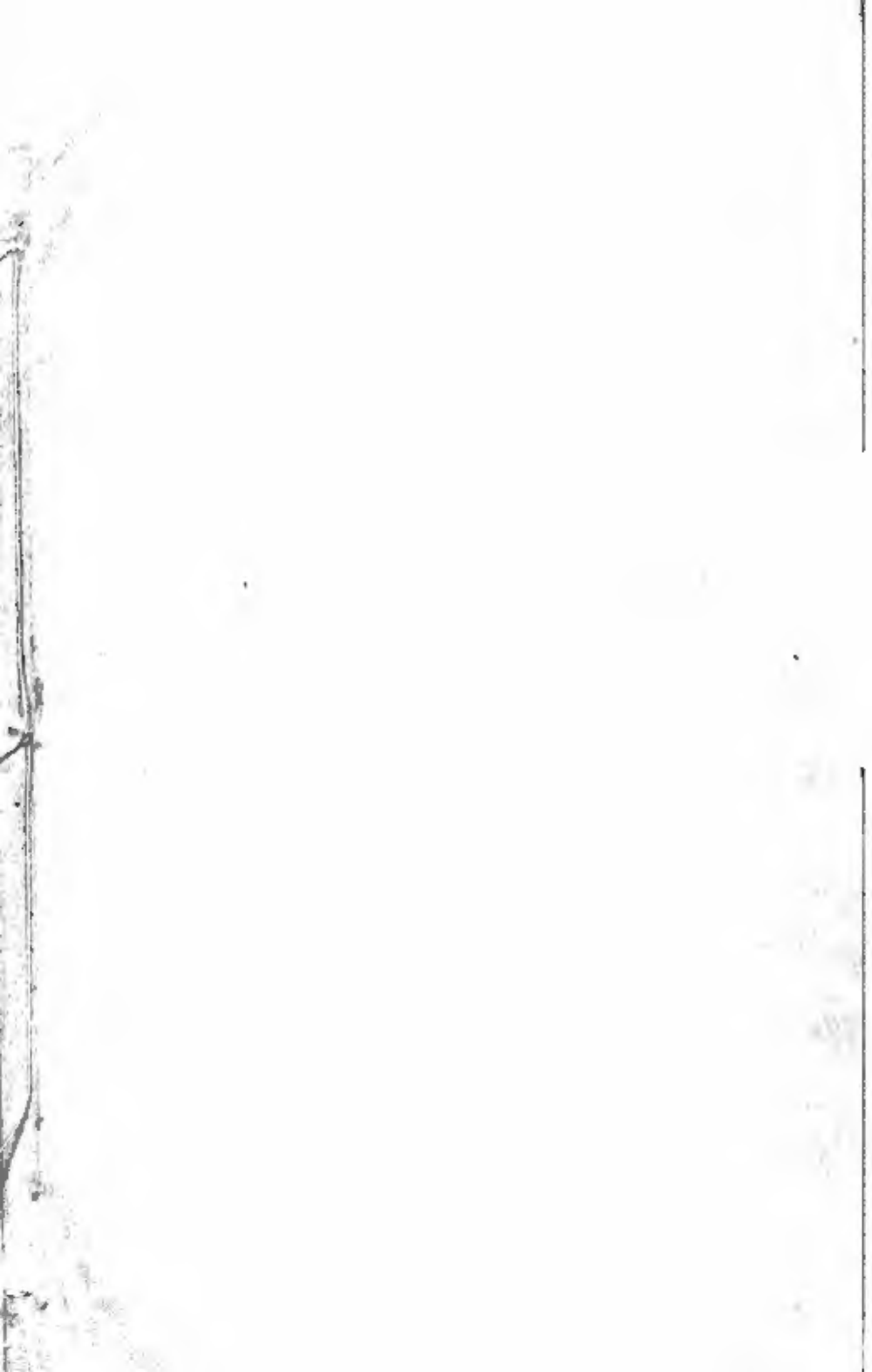
- (a) Indian Philosophy, by Taraknath Sanyal.
- (b) An Index to the Ramayana, by Manmatha Nath Roy.
- (c) Index to Sabara's Bhasya, by the late Col. G. A. Jacob.
- (d) Hari Svami, the Commentator of Satapatha Brahmana and the date of Skanda Svami, the Commentator of the Rigveda by Mangala Deva Sastri.
- (e) Mysticism in Veda, by Gopinath Kaviraj.
- (f) The Devadasi: a brief history of the Institution, by Manmathanath Roy.

Vol. IX—(In progress)

- (a) The Life of a Yogin, by Gopinath Kaviraj.

To be had of
The Superintendent
GOVERNMENT PRESS, U. P.,
ALLAHABAD.

७८-
१६/२/३५

Central Archaeological Library,
NEW DELHI

Call No. 24102
S a 38/Reg/ska.

Author—Kashuratti, Bhallé

Title—The Kalatāktiva Vire-
alās.

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book,
clean and moving.